

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDURRAUF FITRAT ve YAŞ (GENÇ)
BUHARALILAR CEMİYETİ

HAZIRLAYAN
HALİM TAŞKAYA
2501111456

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ALİ ARSLAN

İSTANBUL 2015

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Halim TAŞKAYA

Anabilim/Bilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı

Tez Savunma Tarihi: 05.01.2015

Numarası

: 2501111456

Danışman Öğretim Üyesi: Prof. Dr. Ali
ARSLAN

Tez Savunma Saati :09.30

Tez Başlığı : Abdurrauf Fıtrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Ali ARSLAN		Kabul
2- Prof. Dr. Halil BAL		Kabul
3- Yrd. Doç. Dr. Akın ÇELİK		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Yrd. Doç. Dr. Mustafa SELÇUK		
2- Yrd. Doç. Dr. Hayrünnisa ALP		

ÖZ

ABDURRAUF FITRAT ve YAŞ (GENÇ) BUHARALILAR CEMİYETİ

HALİM TAŞKAYA

Abdurraruf Fıtrat, 1886 yılında Buhara’da doğmuştur. 1909 yılına kadar Buhara’da yaşamını sürdüren Fıtrat, 1909 yılında İstanbul’a okumaya gelmiştir. 1909-1913 yılları arasında Darülfünun’da okuyan Fıtrat, sadece okumakla yetinmeyerek İstanbul’da Yaş Buharalılar Cemiyeti’nin üyesi olarak faaliyet göstermiştir. Ayrıca İstanbul’da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin üyeleri ile görüşerek İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi fikir akımlarını tanıma fırsatı bulmuştur. Bunun yanında Tearüf-ü Müslimin dergisi yazarları ile ilişkilerde bulunmuş ve bu dergide bazı yazılar yazmıştır. İlk eserlerini de İstanbul’da yazmıştır.

1913 yılında Buhara’ya geri dönen Fıtrat, İstanbul’da edindiği yeni fikirler ile Yaş Buharalıların teşkilatlanma ve yayın işleriyle bizzat ilgilenmeye başlamıştır. Buhara’da usul-i cedit okullarının açılması ile yakından ilgilenmiştir. Emir Âlim Han’ın bu okulları kapatması üzerine Fıtrat ve Yaş Buharalılar 1917 yılına kadar faaliyetlerini el altından gizli bir şekilde gerçekleştirmişlerdir.

1917 yılında Emir tarafından ıslahatlara yönelik yayınlanan Ferman-ı Âli’yi kutlamak isteyen Yaş Buharalılar ile Emir’in askerleri arasında yaşanan olaylardan sonra Buhara’dan Taşkent’e kaçan Fıtrat, 1917-1918 yılları arasında Semerkant’ta yaşamak zorunda kalmıştır.

1918 yılından itibaren Yaş Buharalılar Cemiyetinin faaliyetlerine artık ön saflarda aktif olarak katılmayan Fıtrat, sadece fikri olarak ve ihtiyaç halinde cemiyete yardımcı olmaya çalışmıştır.

1923 yılından sonra Moskova’ya giden Fıtrat, burada çeşitli üniversitelerde dersler vermiş ve bu sayede profesörlük ünvanına layık görülmüştür.

1937 yılında Sovyet yönetimi tarafından tutuklanan Fıtrat, çeşitli suçlar uydurularak 5 Ekim 1938 yılında ölüm cezasına çarptırılarak idam edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdurrauf Fıtrat, Buhara, Taşkent, Semerkant, İstanbul, Usul-ı Cedit, Darülfünun, Tearüf-ü Müslimin, İslamcılık, Batıcılık Türkçülük, Çağatay Gurungı, Yaş Buharalılar

ABSTRACT

ABDURRAUF FITRAT and YOUNG BUKHARANS COMMUNITY

HALİM TASKAYA

Abdurrauf fitrat was born in Bukhara at 1886. Fitrat who was living in Buhara until 1909 came to Istanbul for education in 1909. He studied Darülfünun between 1909-1913 and also he join Young Bukharans Community in Istanbul. Contacting with the members of Committee of Union and Progress he learned about ideological movements like Islamism, Westernization, Turkism. Also he contacted writers of Teârûf-ü Müslimîn journal and wrote some articles in this journal. He wrote his first works in Istanbul.

Fitrat returned to Buhara in 1913 and with new ideas that he learned in Istanbul, he coped with the organization of Young Bukharans. He closely interested in opening of Usul-i Cedit schools in Bukhara. Because Emirhan closed these school, Fitrat and Young Bukharans carried out their activity secretly.

Fitrat desired to celebrate Ferman-i Ali which was published by Emirhan about reforms. After some events that was lived between Young Bukharans and soldiers of Emir, Fitrat run away to Taşkent and he was forced to live in Samarkand between 1917-1918.

As of 1918 Fitrat wasn't active in Young Bukharans activities and only he helped to cemiyet with him ideas.

After 1923 he went to Moscow and he worked in several universities and he got degree of profesor.

He was arrested by sovyet government in 1937 and he put to death because of several unreal accusations in october 1938.

Anahtar Kelimeler: Abdurrauf Fitrat, Bukhara, Taskent, Samarkand, Istanbul, Usul-ı Cedit, Darülfünun, Tearûf-ü Müslimin, Islamism, Westernization, Turkism, Çağatay Gurungı, Young Bukharans

ÖNSÖZ

Tarih boyunca Türkistan coğrafyası, gerek yeraltı gerekse yerüstü zenginlikleri ve ticari olanakları bakımından dünyanın önemli bölgelerinden biri olmuştur. Bu zenginlik nedeniyle sürekli değişik devletlerin çekişme alanı haline gelmiştir. 19. ve 20. yüzyıl'da da Rusya'nın hâkimiyet kurma mücadelesine maruz kalmıştır.

Rus Çarlığı, 20. yüzyıl başı itibariyle tamamen işgal ettiği Türkistan'ı "Türkistan Genel İdaresi" adlı bir umumi valilik vasıtasıyla idare etmiştir. Söz konusu valiliğe bağlı bulunan hanlıklardan biri de Buhara Hanlığıdır. Rus yönetimi, Buhara Hanlığı'nı iç işlerinde serbest bir sömürge devleti olarak bırakmıştır. Gerçekte ise her zaman hâkimiyet Rusya'nın elinde olmuştur.

Rus yönetiminin ülkelerindeki her türlü baskı ve sömürgeciliğinden bıkan ve bunun yanında Buhara'nın içine düştüğü her türlü geri kalmışlıktan kurtarmak isteyen aydınlar farklı çareler aramaya başlamışlardır. Bu aydınların en başında gelenlerinden biri Abdurrauf Fıtrat'tır. Fıtrat, Darülfünun'da okurken Meşrutiyet ortamında İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi fikir akımlarından etkilenmiş ve buradan edindiği fikirler ile Buhara'ya döndüğünde öncelikli olarak ülkesini geri kalmışlıktan kurtarmak için ve daha sonrasında Buhara'ya bağımsızlığını kazandırmak için çeşitli alanlarda inkılaplar yapmak için harekete geçmiştir.

Bu çerçevede bu çalışma, Abdurrauf Fıtrat'ın fikri alt yapısını anlamayı ve hangi sebeplerle kafasındaki inkılapları gerçekleştirmek istediğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yine bu çalışmada Abdurrauf Fıtrat üzerinden yenilikçi fikirlerin ve özellikle de ceditçilik akımının nasıl ortaya çıktığı ve nasıl bir tarihi serüven geçirdiği anlatılmak istenmektedir. Ayrıca, Rusya'nın Türk dünyasında ortaya çıkan yenileşme ve bağımsızlık hareketlerine karşı nasıl bir tavır takındığının tespiti bizim için önemli olmuştur.

Buradan hareketle öncelikle Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı ve fikirleri incelenmeye çalışılmıştır. Daha sonra Ceditçiliğin Türkistan'da ortaya çıkışı, süreç

içerisindeki gelişimi ve Buhara’da Yaş Buharalılar hareketine dönüşmesi üzerinde durulmuştur. Özellikle Yaş Buharalılar hareketinin nasıl ortaya çıktığı, gelişimi, Buhara Hanlığı üzerindeki olumsuz ve yıkıcı etkileri ve daha sonra Buhara merkezli İstiklalcilik hareketine temel oluşturmaları çalışmamızın önemli bir kısmını teşkil etmiştir.

Bu çalışmada Türkistan topraklarında ortaya çıkan yenileşme hareketlerinin milliyetçilik ve bağımsızlık fikri etrafında genel manada ceditçilik, lokâl manada Yaş Buharalılar hareketine dönüşmesinin arka planındaki faktörleri eleştirel ve objektif bir yaklaşımla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Enver Paşa’nın Buhara’ya gelişi, Ruslar’a karşı İstiklalcilik (Basmacılık) hareketine katılması ve Türkistan’ın bağımsızlığı adına giriştiği faaliyetler, bu çalışmanın son bölümünde üzerinde durulan en temel konu olmuştur.

Öncelikle, bu çalışmama başlamadan önce gerek konunun seçilmesi ve gerekse de hazırlanması sürecinde, bütün yoğunluğuna rağmen benden ilgi ve alakasını esirgemeyen, yüksek lisans çalışmam sırasında danışmanlığımı yapma zahmetinde bulunan çok kıymetli hocam Prof. Dr. Ali Arslan’a gönülden teşekkürü borç bilirim. Ayrıca bu çalışmam sırasında çok değerli fikir ve görüşleriyle fikir sağlayan değerli hocalarım Prof. Dr. Cezmi Eraslan, Prof. Dr. Halil Bal, Doç. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar, Doç. Dr. Mustafa Selçuk, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Nam ve Yrd. Doç. Dr. Ramazan E. Güllü’ye şükranlarımı arz etmek isterim.

Diğer taraftan yaptığım çalışma esnasında yardımlarını gördüğüm Bülent Ecevit Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Nurettin Hatunoğlu’na teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Yine bu çalışmamda Özbekistan’dan gelen eserlerin ve belgelerin tasnifinde yardımlarını esirgemeyen Ergash Cumayev ve Ümit Aliyev’e gönülden teşekkür ederim.

Bütün bunlarla birlikte bu çalışmamın yazım aşamasında gerekli olan bütün kolaylığı gösteren ve her zaman yardımlarını gördüğüm çok değerli mesai arkadaşlarıma minnet ve şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. ABDURRAUF FITRAT'IN HAYATI

1.1.1. Abdurrauf Fıtrat'ın Ailesi ve Çocukluğu	5
1.1.2. Eğitimi ve İstanbul'a Gelişi.....	6
1.1.3. İstanbul Hayatı ve Faaliyetleri.....	8
1.1.4. Fıtrat'ın Buhara'ya Dönüşü ve Faaliyetleri.....	11
1.1.5. Abdurrauf Fıtrat'ın Ölümü	17

1.2. ABDURRAUF FITRAT'IN FİKİRLERİ

1.2.1. Milliyetçilik Anlayışı.....	22
1.2.2. Eğitim Anlayışı.....	26
1.2.3. Din Anlayışı	28
1.2.4. Ekonomi Anlayışı.....	32
1.2.5. Adalet Anlayışı.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

2.1.BUHARADA'KI FİKİR HAREKETLERİ VE YAŞ BUHARALILAR OLUŞUMUNA ETKİSİ

2.1.1. Ceditçilik Hareketi	35
2.1.2 Ceditçiliğin Türkistan'da Ortaya Çıkmasının Siyasi ve Ekonomik Sebepleri	37
2.1.3. Ceditçiliğin Türkistan'da Ortaya Çıkışının Fikri Sebepleri	39

2.1.4. Gaspıralı İsmail Bey ve Osmanlı Devleti'nin Ceditçiliğin Gelişimine Etkisi 44

2.2.CEDİTÇİLİĞİN BUHARA'DA BAŞLAMASI VE YAŞ BUHARALILAR HAREKETİ'NE DÖNÜŞMESİ

2.2.1. Buhara'daki Ceditçilik Hareketinin Siyasallaşması ve Yaş Buharalılar Adını Alması 59

2.2.2 Rusya'da Meydana Gelen Gelişmeler ve Bu Gelişmelerin Yaş Buharalılar Hareketine Etkisi 71

2.2.3. Emir Âlim Han'ın Yayınladığı Islahat Fermanı 75

2.2.4. Islahat Fermanı Sonrasında Yaşanan Olaylar ve Yaş Buharalılar Hareketine Olumsuz Etkileri 77

2.2.5. Yaş Buharalılar Hareketinin Islah Edilmesini İstedikleri Kurumlar ve Bu İsteklerini Buhara Islahat Layihası Adı Altında Yayınlamaları 81

2.3. BUHARA HANLIĞI'NIN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI

2.3.1. Savaş Öncesi Ortaya Çıkan Gelişmeler 88

2.3.2. Kolesov Vakası Denilen Savaşın Başlaması ve Sonuçları 100

2.3.3. Alimhanın Yaş Buharalılara Yönelik Tedbirleri 106

2.4.BUHARA EMİRLİĞİ'NİN BOLŞEVİKLER VE YAŞ BUHARALILAR TARAFINDAN İŞGALİ ve ORTADAN KALDIRILMASI

2.4.1. Bolşevikler Cephesinde Meydana Gelen Gelişmeler 109

2.4.2. Buhara Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılma Sürecinde Yaş Buharalılar Cephesi ve Bolşevikler ile İşbirlikleri 115

2.4.3. Buhara'nın Düşüşü ve Alim Han'ın Buhara'yı Terk Edişi 117

2.4.4. Emir Alim Han'ın Doğu Buhara'ya Çekilmesi, Buradaki Faaliyetleri ve Afganistan'a Geçiş 125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1.BUHARA HALK CUMHURİYETİ

3.1.1. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması 129

3.1.2.Yaş Buharalılar Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesi ve Sonucunda İkinci Hükümetin Kurulması	131
3.1.3. Buhara Halk Cumhuriyeti’nin Ruslar Tarafından Ortadan Kaldırılması	133
3.1.4. Buhara Halk Cumhuriyeti Hükümetlerinin Önemli Faaliyetleri	135
3.1.5.Buhara Halk Cumhuriyeti Hükümetlerinin Ankara Hükümeti İle İlişkileri...	136
3.2.BUHARA MERKEZLİ İSTİKLALCİLİK “BASMACILIK” HAREKETİ ve ENVER PAŞA	
3.2.1. İstiklalcilik Hareketi’nin Ortaya Çıkışı	138
3.2.2. Enver Paşa’nın Buhara’ya Gelişi ve Buhara Merkezli İstiklalcilik Hareketine Katılması	140
3.2.3. Enver Paşa’nın Buhara’ya Gelişi	152
3.2.4. Enver Paşa’nın İbrahim Beg Lakay Tarafından Tutuklanması	153
3.2.5. Enver Paşa’nın Ruslar’a Karşı Askeri ve Siyasi Faaliyetlere Başlaması.....	157
3.2.6. Enver Paşa’nın Ölümü.....	167
SONUÇ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
KAYNAKÇA	174

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale / madde
a.g.h.	: Adı geçen haber
a.g.r.	: Adı geçen röportaj
AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BHC	: Buhara Halk Cumhuriyeti
Bkz.	: Bakınız
CAS	: Central Asian Survey
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
GÜ	: Gazi Üniversitesi
Haz.	: Hazırlayan
M.	: Miladi
Mad.	: Madde
MEB	: Milli eğitim Bakanlığı
MT	: Milli Türkistan
Nr.	: Numara
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
ÖR	: Özbekistan Respublikası
ÖRFA	: Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası
ÖSCKF Fırkası	: Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti Komünist
ÖRMDA	: Özbekistan Respublikası Milli Devlet Arşivi
RKPMK	: Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi
RMİK	: Rusya Merkez İcra Komitesi

S	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜ	: Selçuk Üniversitesi
t.y	: Tarih yok
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TDAV	: Türk Dünyası Araştırma Vakfı
TDEK	: Türk Dünyası El Kitabı
TDV	: Türk Dünyası Vakfı
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TKV	: Turan Kültür Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UT	: Uluğ Türkistan
WUFA	: Writers Union of Free Afghanistan
y.y	: Yayın yeri yok / yüzyıl
YB	: Yaş Buharalılar
YT	: Yaş Türkistan

GİRİŞ

Abdurrauf Fıtrat'ın fikri alt yapısının oluşum sürecini anlamak ve hangi sebeplerle kafasındaki inkılapları gerçekleştirmek istediğini ortaya koyabilmek bu çalışmanın ana problematiklerinden biridir.

Yine bu çalışmada Abdurrauf Fıtrat üzerinden Türkistan'da ortaya çıkan yenilikçi fikirlerin ve özellikle de ceditçilik akımının nasıl ortaya çıktığı ve nasıl bir tarihi serüven geçirdiğini incelemek bu çalışmanın amaçlarından biri olmuştur. Ayrıca, Rusya'nın Türk dünyasında ortaya çıkan yenileşme ve bağımsızlık hareketlerine karşı nasıl bir tavır takındığının tespiti de hedeflenmiştir.

Bu çalışmada Türkistan topraklarında ortaya çıkan yenileşme hareketlerinin milliyetçilik ve bağımsızlık fikri etrafında genel manada ceditçilik, lokâl manada Yaş Buharalılar hareketine dönüşmesinin arka planındaki faktörleri eleştirel ve objektif bir yaklaşımla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Enver Paşa'nın Buhara'ya gelişi, Ruslar'a karşı İstiklalcilik (Basmacılık) hareketine katılması ve Türkistan'ın bağımsızlığı adına giriştiği faaliyetler, bu çalışmanın son bölümünde üzerinde durulan en temel konu olmuştur.

Türkistan topraklarındaki Rus egemenliğinin uzun süre devam etmesi, Türkistan'da tarih çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Türk tarihi ile ilgili çalışmaların milli kimliğe vereceği olumlu katkılar Rus siyasetçiler tarafından dikkate alındığından, tarih çalışmaları Sovyetler tarafından mümkün mertebe engellenmeye çalışılmış, ya da bu dönemdeki olaylar Marksist - Leninist ideolojisi nokta-i nazarından ele alınıp işlenmiştir.¹

Birçok alanda Çarlık Rusya'sının mirasını ret eden Sovyet Rusya, Türkistan'ın işgali söz konusu olunca, Çarlık Rusya'sının Türkistan'a yönelik işgal hareketlerini destekler bir tutum takınmıştır. Çarlık dönemi tarihi olayların işlenişinde, Rus milli emellerini gözeten resmi tezlerin dışına çıkılmasına imkân

¹ Ahmet Caferoğlu, "Sovyetler Birliğinde Türkoloji Çalışmaları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 23, 1987, s.15.

verilmeyerek, bu dönemle ilgili çalışmalar yürüten tarihçilerin gerçekleri yazmalarına engel olunmuştur. Özellikle 1950’li yıllarda bu olumsuz tutum o kadar ileri gitmiştir ki, tarihi vakalar çarpıttırılarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Örneğin Rusların Türkistan’ı işgal etmediği, Türkistan halklarının kendi rızalarıyla Rusya’ya katıldıkları iddiaları işlenmiş, böylece dünya kamuoyu Ruslar tarafından yanıltılarak işgal hareketleri haklı gösterilmeye çalışılmıştır.² Bu yanlış iddialar o derece abartılmıştır ki, Rus zulmüne karşı Türkistan’da girişilen milli bağımsızlık hareketleri, alt sınıfın zengin sınıfa karşı yürüttüğü mücadele, şeklinde ifade edilmiştir. Bu amaçlarına hizmet etmesi dolayısıyla, Türkistan’daki siyasi ve sosyal dönüşümün ifadesi olan Ceditçilik hareketinin de sol kanadı ön plana çıkarılmıştır. Ruslar bu bilgi deformasyonu o derece ileri götürülmüşlerdir ki, bağımsızlık sonrası Özbek tarihçileri Sovyet döneminde kullanılan arşiv belgelerinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini dahi dillendirmeye başlamışlardır.³

Özellikle 1917-1991 yılları arasında meydana getirilen eserlerde kullanılan arşiv belgelerinin gerçekleri yansıtacak şekilde değerlendirilmemesi ve tarihi gerçeklerin saptırılması, ilmi olmayan bir durumun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.⁴ Tarih çalışmaları üzerindeki bu siyasi baskı, Rus işgal dönemindeki Türkistan tarihi çalışmalarını ve bu çerçevede ortaya konan eserler ile bu eserlerde kullanılan kaynakları ilmi güvenilirlik açısından tartışmalı hale getirmiştir.⁵

Bu gelişmelerden Âlim Han ve dönemi de nasibini almış, Sovyetler kasıtlı bir şekilde Âlim Han hakkında yıpratıcı propaganda yürütmüştür. Çünkü Âlim Han Rusların işgal ettiği Türkistan’ın son ve yurt dışında Rus aleyhtarı faaliyetleri

² Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Baymirza Hayit, “Turkistanda Rusiya Hakimiyyatı Taraqqiparvarlık Emiş Türkistanning Rusiya Tarafından İşgal Etilişi Masalasida Sovetlarning Yangı Siyasati”, **Milli Türkistan**, S. 95, Mart – Nisan 1963, s.16-24.

³ D.A. Alimova, “Mustekillik Yıllaride Tarih Fenni”, **Özbekistan Tarihi**, S. 4, 2001. s.38.

⁴ D.Ziyaeva, “Tarih Enstituti Tedkikatçileri Tızimida Mustemleke ve Sovyet Devrı Tarihi Muammaları” **Özbekistan Tarihi**, S. 4, Yıl 2003, s.37.

⁵ Özellikle Âlim Han ile ilgili dönemin önemli ceditçi şahsiyetleri Abdulrauf Fitrat ve Sadrettin Aynî’nin ortaya koydukları ve dönem ile ilgili önemli kaynaklar arasında sayılan eserleri, Rusların bu amacına hizmet eder niteliktedir. Zira bu eserlerde hakarete varan ve ilmi anlayıştan uzak ifadelerle dahi rastlamak mümkündür. Rusların bu tutumu dışında Âlim Han’ın, ceditçilerin siyasi hedefi olması da olumsuz ve yanlış ifadelerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bkz, Sadrettin Aynî, **Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller**, SSSR Halklarning Merkezi Neşriyatı, Moskova 1926., Abdulrauf Fitrat, **Emîr Alim Hanning Hukumranlık Devrı**, yay. Haz. H. Marifet, Özbekistan Yazuvçular Uyuşması (Minhac) Hayriye Neşriyatı, Taşkent 1992.

yürüten tek hükümdardır. Ruslar tarihi çalışmalarda bu hususu dikkate almış ve resmi ideolojinin dışında başka bir fikrin söylenmesine müsaade etmemiştir.

Yukarıda saydığımız bu sorunlar Türkistan ile Türkiye arasındaki doğru tarihi bilgi akışını da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yüzdendir ki, Timur'dan sonra 1920 yılına kadar Türkistan'ın en önemli devletlerden birisi olan Buhara Hanlığı ve son hükümdarı, Türkiye kamuoyu tarafından yeteri kadar bilinmemekte ya da Rusların etkisi dolayısıyla yanlış bilinmektedir.

Fakat Türkistan'da, Türk devletlerinin bağımsızlıklarına kavuşmaları ile beraber birçok alanda olduğu gibi tarih çalışmalarında da önemli gelişmeler ve değişimler meydana gelmeye başlamıştır.

Ülkemizde Abdurrauf Fıtrat ve Buhara Emirliği ile ilgili yeteri kadar çalışma yapılmadığı için, Abdurrauf Fıtrat ve Buhara Emirliği, son Emir Âlim Han Türkiye'de iyi bilinmemektedir. Âlim Han'ın çocuklarının Türkiye vatandaşı olarak yaşamlarını devam ettirmeleri ve bağımsızlık sonrası süreçte Türkiye ile Türkistan coğrafyası arasındaki ilişkilerin ivme kazanması Türkistan tarihinin son döneminin Türkiye'de iyi bilinmesi zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeplerden dolayı Abdurrauf Fıtrat'ın hayatını ve faaliyetlerini, Âlim Han ve dönemini Sovyet tezlerinden ve yansımalarından farklı olarak ortaya koymaya çalışan bu çalışma yapılmıştır.

Çalışmada arşiv kaynaklarına yeteri kadar yer verilememiştir. Bunun sebebi, dönem ile ilgili kaynakların bulunduğu Özbekistan, Rusya ve Tacikistan arşivlerine ulaşamamasıdır. İlgili çalışma için Özbekistan Devlet Arşivi'ne müracaat edilmek istenmiş fakat güvenlik soruşturmasının uzun sürmesi dolayısıyla ilgili arşivlere girilememiştir. Bu eksiklik güvenlik soruşturmasına ihtiyaç duyulmayan Özbekistan Asarı Atike Kütüphanesinden elde edilen kaynaklarla giderilmeye çalışılmıştır. Rusya ve Tacikistan arşivleri için herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Türkiye'deki Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi taranarak konu ile ilgili belgeler kullanılmıştır. Fakat bu dönem ile ilgili Türkiye arşivinde fazla belgeye rastlanmamıştır.

Âlim Han ve dönemi hakkında yaşananlar hakkında yazılan ve o dönem için ana kaynak olan eserler, dönemin Ceditçi aydınları tarafından kaleme alınmıştır. Bu aydınlar siyaseten Âlim Han'a muhalif oldukları için eserlerinde taraflı iddialara yer vermişlerdir. Diğer çalışmalar da bu kaynakları kullanılarak oluşturulduğu için Âlim Han hakkındaki değerlendirmeler olumsuz olmuştur. Bilgileri kullanılırken ilmi süzgeçten geçirilme ihtiyacı duyulan bu eserlerin başlıcaları şunlardır; Abdurrauf Fıtrat, Emîr Âlim Hanning Hukumranlık Devri, Feyzulla Hocayev, Buhara İnkılabının Tarihine Materyaller, Sadrettin Ayni, Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller, Abdullah Bediri Yaş Buharalılar, (Biçare Halk Dehkanler İçin Yahşi mi Yaman mı?). Bu eserlerin orijinal nüshaları ya da tercümeleri temin edilerek çalışmada kullanılmıştır.

Bu eserlerin dışında o dönemde neşredilen, Turan, Uluğ Türkistan, Buhara-i Şerif, Buhara Ahbarı, Ayna gibi gazete ve dergiler taranmış konu ile ilgili kısımları çalışmada kullanılmıştır. Ayrıca, Yaş Buharalılar Komitesinin hazırladığı, Buhara Islahat Layihası, Ali Belcuvani'nin, Tarih-i Nefe-i adlı eseri ve Âlim Han'ın, Tarihi Hüznîl Mîlel-i Buhara adlı hatıratı temin edilip çalışmada istifade edilmiştir.

Ana kaynaklar dışında Türkiye'de ve diğer ülkelerde konu ile ilgili bilgiler içeren eserlerden de istifade edilmiştir. Zeki Velidi Togan'ın Hatıralar, Bugünkü Türk İli Türkistan, Baymirza Hayit'in, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Seymour Becker'in, Russia's Protectorates in Central Asia (Bukhara And Khiva 1865-1924) Nadir Devlet'in, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, Said Mansur Âlimi'nin, Buhara Gehvare-i Tarkistan, Abdulkebir Azmi'nin, Emîr-i Buhara gibi eserler tetkik edilerek çalışmada kullanılmıştır.

Canlı ve yazılı kaynaklar ile Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı ve fikirleri, Buhara Hanlığı'nın son dönemi ve son hükümdarı, Sovyet döneminin ağır tahribatlarına rağmen objektif bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Sovyetlerin yıkılmasından sonra ortaya çıkan Türk dünyası ile Türkiye arasındaki ilmi, tarihi ve kültürel ilişkilerin daha da gelişmesi ve Türkistan'ın tarihini yeniden yazma sürecine katkı sağlanması için bu çalışma bilimsel metot ve anlayıştan ödün verilmeden hazırlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. ABDURRAUF FITRAT'IN HAYATI

1.1.1. Abdurrauf Fitrat'ın Ailesi ve Çocukluğu

Asıl adı Abdurrauf Abdurrahimoğlu olan Fitrat, 1886⁶ yılında Buhara'da Özbek bir baba ve Tacik bir anneden dünyaya geldi. Babası Abdurrahimbay sarraflık yapan ve ticaret için sık sık Türkiye, İran ve Kaşgar'a giden kültürlü bir tüccardı. Annesi Bibican Hanım(tam adı Nesterin, kısa şekli Nesterbibi)⁷ olup, 1866 yılında doğmuştur. Ailede Abdurrauf'tan başka kız kardeşi Mahbube ve onun küçüğü Abdurrahman vardı.⁸ En küçük kardeş olan Abdurrahman 1910'lu yıllarda Kağan Matbaasında dizgici olarak çalışmış ve bu yıllarda okumak için İstanbul'a giden Fitrat'a maddi yardımda bulunmuştur. Mahbube de 1910 yılından itibaren milli eğitim bakanlığında çalışmaya başlamış, 1920'den itibaren de şiir yazmaya başlayarak Buhara'da tanınan bir şair olmuştur.⁹

Fitrat'ın ilk eğitim ve terbiyesinde annesinin rolü çok büyüktür. Annesi Bibican Hanım nazik, okuryazar ve vatansever bir bayan olduğu için Fitrat'ın şiir ve edebiyat sevgisi kazanmasında da etkili olmuştur. Bu etkiyi Fitrat'ın kızı Sevara Karamatullahocaeva babasıyla ilgili çalışmasında şöyle belirtir: “Bana göre babamın edebi faaliyetinde babaannemin bilgili oluşunun kesinlikle etkisi vardır. Babam, akşamları babaannem ile kitaplar üzerine tartışır, bazı akşamlar ise babam, devrin musiki üstatlarının şarkılarını babaannemle birlikte büyük bir zevkle dinler hatta şarkıları birlikte söylerlerdi”¹⁰ diye ifade etmektedir.

⁶ Abdurrauf Fitrat'ın doğduğu yıl hakkında 1884 ve 1886 yılları olmak üzere değişik görüşler vardır. Bkz. Azad Şerafiddinov, Abdurrauf Fitrat, **Yaşlık**, S 5, Ağustos 1990, s.63-65, Abdurrauf Fitrat, **“Yapışmayan Gaccaklar”**, Çın Seviş, Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 1996, s.242-245.

⁷ Begali Kasimov, “Fitrat” **San’at**, S.12, Taşkent 1991, s.10-13.

⁸ Begali Kasimov, **Meslektaşlar**, Taşkent 1994, s.71.

⁹ Erik Kerimov, “Fitrat'ın Hayatı ve İcadı Hakıda”, **Özbek Tili ve Edebiyatı**, S.3, Taşkent 1990, s.26-30.

¹⁰ Sevara Karamatullahocaeva, **“Atam Hakkında Hatıralarım”**, Buhara 1992, s.8-10.

1.1.2. Eğitimi ve İstanbul'a Gelişi

Abdurrauf Fıtrat, ilköğrenimini Buhara'daki klasik usuldeki dini mektepte almış, daha sonra Buhara Mir Arap medresesine giderek tahsilini burada tamamlamıştır. Fıtrat, mektep ve medrese'de tarih, felsefe ve edebiyat alanlarında derin bilgi sahibi olduktan sonra Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesini mükemmel bir şekilde öğrenmiştir. Böylece mektep ve medrese eğitimini tamamlamış olan Fıtrat, kendi tabiriyle 'mutaassıp ruhani' olarak yetişmiştir.¹¹

Fıtrat, daha öğrencilik yıllarında göze batan kabiliyeti sayesinde pek çok kişinin takdirini kazanmıştır. Geleceğin edip ve âliminin, ilim veya devlet adamı özelliklerine sahip olarak yetişeceğini daha öğrencilik yıllarında görmüş olan ünlü düşünür Abdurreşid İbrahim(1857-1944) şunları söyler: "Buhara'nın geleceği Abdurrauf gibi kabiliyetli öğrencilerin elindedir. Ben Buhara'dayken(1907) Rusya'dan gelen memur, Buhara saraylarını teftiş etmeye başladı. Öğrenciler arasında zararlı yazılar hazırlanarak bazı dergilerde heyecanlı makaleler yayınlanıyormuş."¹² 1907-1909 yılları arası Buhara'da Fıtrat gibi aktif öğrencilerin İstanbul, Kazan ve Orenburg'da yayınlanan gazete ve dergilerin yorumlarıyla sürekli meşgul olduklarını bir dönem olmuştur.

Fıtrat'ın hayatı ve eserleri hakkında araştırma ve incelemeleri bulunan H. Baltabayev, Abdurrauf Fıtrat'ta ilime rağbetin on dört yaşlarında (1900'lerde)¹³ başladığını anlatır.

Fıtrat, çok karışık ve tezatlarla dolu olan hayatının ilk yıllarını, ' Ortak Baybulatovga Açık Hat' adlı Baybulatov'un kendisine yönelik suçlamalarına cevaben yazdığı makalesinde şöyle anlatır:

" Ben Asya'nın en kara dini merkezlerinden ve kara bir usul-i idareye tabi olan Buhara'da 1886 (H. 1304) yılında doğdum. Birinci terbiyeyi eski usuldeki dini bir mektepten aldım. Mektepten çıkınca dini bir medreseye girip ders aldım, namaz okudum, mutaassıp bir Müslümandım. Hatta Buhara'da başlayan ceditçiler hareketine de karşıydım. Sonraları ceditçiler hareketinin içinde yer aldım. O zamanki zihniyetin etkisiyle eski ceditçilerin teşvik ve yardımlarını alarak Türkiye'ye tahsile gittim. İşte o zamanlar ben dini reform taraftarıydım: Dinin bilime uygun olmayan

¹¹ Azad Şerafiddinov, Abdurrauf Fıtrat, **Yaşlık**, S 5, 1990, s.63-65.

¹² Hamidulla Baltabayev, **Abdurrauf Fıtrat**, Taşkent 1992, s.6.

¹³ Baltabayev, **a.g.e.**, s.6.

hurafeler kısmını dinden çıkarmak, dini dinçleştirmek gibi hayallerin peşindeydim. Tecrübeyle ise Panislamizm (İslamcılık) gayesinin çürüyen bir hayal olduğunu kısa zamanda anladım. İslamcılığın gerçek olmayıp hayal olduğunu anladıktan sonra Pantürkizm (Türkçülük) düşüncesini benimsedim. Buhara'ya döndükten sonra da Özbek milliyetçiliğini benimsedim ve eserlerim de sıkça dile getirdim.”¹⁴

1908 yılının Mart ayında kurulan Buhara-yı Şerif şirketi Usul-u Cedit sistemini öğrenmek üzere Bahçesaray'a ve İstanbul'a birer kişi yolladı. Bunlardan gelen bilgiler çerçevesinde Genç Buharalılar tarafından 18 Temmuz 1909'da Terbiye-i Etfal adında gizli bir teşkilat kuruldu.¹⁵ Bu teşkilatın birinci amacı İstanbul'a öğrenci göndermenin yollarını bulmaktır. Masraflar için cemiyetin sırrı ve amacını söylenmeden güvenilen aydınlardan yardım toplandı ve sonra sosyal ve siyasal alanlarda eğitim görmek için Fıtrat ve birçok öğrenci teşkilat tarafından İstanbul'a gönderildi.¹⁶ Fıtrat'ın İstanbul'a gidişi hakkında farklı görüşler de bulunmaktadır. Zeki Velidi Togan, Fıtrat'ın Mukimbek ile beraber İran üzerinden İran destekli İstanbul'a gittiğini¹⁷ belirtirken, Hamidullah Baltabayev, Buhara'da faaliyet gösteren Cemiyet-i Hayriye'nin yardımıyla 1909 yılında Rus şehri olan Odessa üzerinden İstanbul'a okumaya gittiğini bildirir.¹⁸

Fıtrat'ın İstanbul'daki zor hayatı hakkında H. Baltabayev “Abdurrauf Fıtrat” adlı eserinde Fıtrat'ın kız kardeşi Mahbube'nin hatıralarına dayanarak, Fıtrat'ın İstanbul'da maddi sıkıntılar içinde bulunduğu dönemde kardeşi Abdurrahman'ın yardım ettiğini belirtirken¹⁹, Fıtrat'ın kızı Sevara ise babasının parasız kaldığı zamanlar restoranlarda çalışarak, kavun alıp onu dilim dilim satarak para kazandığını ve babasının kendilerine bunları ilgi çekici bir şekilde anlattığını söyler.²⁰

Fıtrat'tan başka eğitim almak İstanbul'a Osman Hoca, Polat Hocaoglu(1878-1968), onun kardeşi Ata Hoca(1894-1938), Mazhar Mahzum, Burhan Mahmuzoğlu,

¹⁴ Abdurrauf Fıtrat, “**Yapışmagan Gaccaklar**”(Ortak Baybolatov'a Cevap) Çin Seviş-Şiirler, Dramalar, Makaleler, Gafur Gulam Namındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 1996, s.242.

¹⁵ Kasimov, **a.g.m.**, s.10-13

¹⁶ Kasimov, **a.g.m.**, s.10-13

¹⁷ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkistan Yakın Tarihi**, İstanbul 1991, s.354.

¹⁸ Hamidulla Baltabayev, “Namalum Fıtrat”, **Yaşlık**, S.5, Taşkent 1990, s.67-71.

¹⁹ Baltabayev, **a.g.m.**, s.67-71

²⁰ Karamutalahocaeva, **a.g.m.**, s.8-10.

Mukimbek gibi isimler de gelir. Genel olarak 1911’de İstanbul’da okuyan gençler, Türkistanlılarla birlikte on beş kişi, 1912’de ise otuz kişi olurlar.²¹ Sadreddin Ayni o yıllarda İstanbul’a giden Buharalı öğrenciler içerisinde en kabiliyetlisinin ve bilgisinin Fıtrat olduğunu belirtir.²²

1.1.3. İstanbul Hayatı ve Faaliyetleri

1909-1913 yılları arasında Darülfünun’da okuyan ve teşkilatçı bir yapıya sahip olan Fıtrat, kendi ideolojisi adına boş durmayarak İstanbul’da önce Yaş Buharalılar Cemiyeti’nin görevlisi olarak faaliyet gösterir ve sürekli yazar. Daha sonra, yine İstanbul’da “Buhara Tamimi Maarif Cemiyeti” adıyla legal çalışan resmi bir teşkilat kurar. Bu teşkilat, kendi adına uygun Buhara ve Türkistan eğitiminin ileriye dönük, süreklilik gösteren önemli işlerini uygulamaya koymada, oldukça yol alır. Bu teşkilatın kurucuları arasında, Mukimbek, Sadık Aşurzade olup onlara merkezde Abdulaziz adında bir kişi yardım eder. İstanbul’daki bütün Buharalı ve Türkistanlı öğrenciler bu teşkilata üye olmuşlardı. Bunların dışında eğitimle ilgilenenlerin bir kısmı da aynı teşkilatın üyesidir.²³

1909 yılında İstanbul’a okumaya gelmesi ile birlikte Fıtrat’ın hayatında çok önemli bir dönem başlamıştır. 1908 yılında 2. Meşrutiyet ilan edilmiş, Meclis-i Mebusan yeniden çalışmaya başlamıştır. Yönetimde İttihat ve Terakki Cemiyetinin etkisi büyüktür. İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık gibi fikir akımlarının her birisinin kendi dergilerinde fikirlerini savundukları gayet canlı ve renkli bir ortamdır. Bu ortamda Fıtrat, Buhara’da başlayan ceditçilik hareketlerini bilinen anlamda İstanbul’da da devam ettirdi. Yani “Usul-i Cedit” okullarına olan taraftarlığını gizlemedi, hatta bu türlü okulları küfür diye bilip onları kapatan Buhara veziri Nasrulla Bek Pervaneci’ye mektup yolladı. Bu açık mektup, Abdurreşid İbrahim’in yazarlığını yaptığı Tearüf-ü Müslimin dergisinde yayınlanır. Fıtrat, bu makalede Buhara’nın içinde bulunduğu durumu eleştirilmektedir. Ancak burada Emir Âlim

²¹ Kasimov, a.g.m., s.10-13.

²² Sadreddin Ayni, “Buhara İnkılabı İçin Materyaller”, Eserler, Taşkent 1963, s.232-233.

²³ Batırhan Balihocev, “Ayni Telinde Fıtrat”, Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, Taşkent 1998, s.45.

Han'ın tahta yeni çıkmış olması sebebiyle onu ıslahatlar yapmaya yöneltmek için olsa gerek direk olarak yöneticiler suçlanmamakta ve onların Buhara'nın bu durumu karşısındaki sorumlulukları hatırlatarak tarih önünde imtihan verdikleri ve eğer yararlı çalışmalar yaparlarsa tarihe geçeceklerini belirtilmektedir.²⁴

Fıtrat'ın İstanbul'daki çalışmaları, sadece öğrencilik, ceditçilik ya da Türkçülük hareketleriyle doğrudan ilgilenmekle sınırlı kalmaz. Fıtrat, İstanbul'da yabancı ve fakir bir öğrenci olmasına rağmen ilk eseri olan Münazara'yı²⁵ 1911 yılında farsça olarak yayınlamıştır. Fıtrat bu eserinde Buhara medreselerinin ve toplumun içinde bulunduğu acınacak tabloyu korkusuzca tenkit eder. Medreselerdeki eğitimin programların geriliğinden, rüşvetin ve adam kayırmanın ulaştığı boyutlardan, islamiyetle alakası olmayan birçok bid'atın uygulanmasından bahseder. Bu eser Buhara halkı üzerinde ortaya koyduğu fikirler ve tarzla bir dönüm noktası olur. Buhara'nın sosyo-politik yapısına karşı sert eleştirisi ile yeni edebi üslubu Orta Asya'daki okuyucular üzerinde büyük etki bırakır. Bu eser devrin gerektirdiği gelişmenin iki önemli yönü üzerinde durur; din ve dünya. Eser, toplum ve eğitim hakkında iki ayrı dünya görüşüne sahip olan iki kişinin tartışması üzerine kurulmuştur. Fıtrat ile çağdaş olan Buharalı-Tacik Sovyet edebiyatının kurucusu sayılan Sadreddin Ayni (1878-1954) Münazara'nın özellikle Buharlılara bir düşünce devrimi getirdiğine işaret etmektedir.²⁶ Fıtrat, maddi bakımdan sıkıntı çekmesine rağmen bu eserini kendi imkânıyla İstanbul'dan Buhara'ya gönderir. Kitapların bir kısmı yolda Rus sansürcülerin eline düşerek yok edilir. Yok edilmekten kurtarılarak Buhara'ya ulaşabilenlerin bir kısmı Yaş Buharalılar Cemiyetinin gösterdiği aydın ve terakkiperver kişiler vasıtasıyla ülkenin çeşitli yerlerine gizlice ulaştırılır. Ruslar

²⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz., Buharalı Abdurrauf, "Buhara Veziri Nasrulla Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup", **Tearüf-ü Müslimîn**, 25 Kasım 1990, s.10-12.

²⁵ Söz konusu eser, "Münazara-i Müderris-i Buhari be yek Nefer Firengi der Hindistan der Bare-i Mekatib-i Cedid" adıyla ilk olarak 1911'de İstanbul'da basılmıştır. Daha sonra Hacı Muin b Şükrullah tarafından '1883-1938 Hindistan'da Bir Avrupalı İle Bir Buharalı Müderrisin Bir Nece Meseleler ve Usul-i Cedid Hakkında Yaptıkları Münazara" adıyla Özbek Türkçesine çevrilerek 1913 yılında Taşkent'te basılmıştır.

²⁶ Hisao Komatsu, " Fıtrat'ın Münazarası Üzerine Notlar", **AÜDTCF Doğu Dilleri ve Edebiyatları Dergisi** C.2, S.4, Ankara 1981, s.

tarafından da dikkat çeken Münazara Rusça'ya çevirilerek Taşkent'te 1911 yılında yayınlanmıştır.²⁷

Fıtrat, İstanbul'da 1911 de Sayha (Şiir kitabı)²⁸ ve 1912 yılında Beyanat-ı Seyyah-ı Hindi²⁹ isimli iki eser daha yayınlamıştır. Vatanperverlik ile yoğrulan bu eserler Özbek Türkünün fiili hak, hukuk ve özgürlük mücadelesinin alt yapısını hazırlar.³⁰

Fıtrat üç kitabını da Farsça yazmıştır. Türkçülük akımının çok güçlü olduğu bir dönemde bu ilginç karşılanabilir. Ancak Fıtrat'ın eserlerini Farsça yazmasının sebebi onları doğrudan Buhara aydınları ve halkı için yazmış olmasının yanında Buhara'nın o zamanki edebi dilinin Farsça olması da büyük bir etkidir.³¹ Ayrıca İstanbul'da Sırat-ı Müstakim dergisi grubu içerisinde bulunması da Fıtrat'ın İstanbul Türkçesiyle yazmaya zorlanmamasında etkili olmuş olabilir.³²

Fıtrat'ın İstanbul'da yayınladığı bir başka eser, İsmail Gaspıralı'nın Müslüman-ı Darü'r- Rahat adlı eserinin tercümesidir. Türkçe yazılan bu kitabı Farsça yayınlamaktaki maksadı Buhara, Semerkant gibi yerlerin dışında Farsça konuşan İran, Afganistan, Kuzey Hindistan gibi³³ ülkelerde de kitabın okunabilmesi oralara hızlıca ulaşabilme ihtimalini göz önünde tutmasıdır. Fıtrat'ın İsmail Gaspıralı tarafından söylenen Dil ve İstiklal için birleşiniz! sözünü tekrarlamakla kalmayıp bu sözün ruhuna uygun hareket ederek de aynı Türkiye'deki çağdaşları gibi mücadele ettiği görülmektedir. Fıtrat dışarıda olsa da kendi vatanının istiklali ve hürriyeti için gönülden mücadele etmiştir. Ülkeye hâkim olan Emir ve ona sahiplik ve koruyuculuk yapan Çarlık Rusyasının zulmünden milletini kurtarmak için ölüme gönüllü kişilerden birisi olarak bilindiğini H. Baltabayev, "Abdurrauf Fıtrat" adlı eserinde anlatmaktadır. Fıtrat, Buhara'nın kurtuluşu için eğitimin en önemli yol

²⁷ Yusuf Avcı, **Abdurrauf Fıtrat ve Eserleri**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1997, s.14.

²⁸ Bu eser, "Şiirler Turkimi" adıyla 1914 yılının Temmuz ayında yayınlanan Sada-yı Türkistan Gazetesi'nde neşredilmiştir.

²⁹ Eser, Semerkand gazetesinin 1913 yılı 27. Sayısında Rusça ve Özbekçe olarak neşredilmiştir.

³⁰ Begali Kasimov, "Abdurrauf Fıtrat Halk Ferzendi", **Saadet** S.7, Taşkent 1989, s.14-15.

³¹ Bkz. Türk Yurdu: Buhara-i Şerif Gazetesi, **Türk Yurdu**, 1, 1999, s.202-203,

³² Bkz. Bu dönemde Sırat-ı Müstakim dergisinde Farsça makaleler neşrediliyordu.

³³ Begali Kasimov, "Fıtrat Marifet Perver", **"Saadet"**, Taşkent 1989, S.9, s.13-17.

olduğunu gösterir. Bunu “ Halk okuyup akı karayı bilse hakkını da bilecek ve onu isteyip alma yollarını da bulabilecekti”³⁴sözleriyle ifade eder.

1.1.4. Fıtrat’ın Buhara’ya Dönüşü ve Faaliyetleri

İstanbul, Kazan, Orenburg ve Urfa’da devrin gerektirdiği modern eğitimi alan Buharalı gençlerin ilk grubu 1913’ten itibaren Buhara’ya dönmeye başlarlar. Bu grubun içinde bulunan Fıtrat, Buhara’ya döndüğünde ilk iş olarak matbuat işine girer ve Turan-ı Buharay-ı Şerif gazetesini çıkarmaya başlar. Ayrıca bir yandan öğretmenlik yaptığı gibi bir yandan da Genç Buharalıların teşkilatlanma ve yayın işleriyle bizzat ilgilenmeye başlar.

Fıtrat’ın şöhreti 1914 yılında sadece Buhara’da değil bütün ülkede yayılmıştı. Fıtrat, eli kalem tutan gençlerin çoğunu yönlendiriyor ve onlara liderlik ediyordu. Çolpan, 1913-1914 yıllarında bir sebeple ‘ Özbek milli öğrencisi’ oluşuna karar verip büyüklerinden ve hocasından kaçışını ve Taşkent’e gelişini anlatırken ‘ O zamanlarda biz hepimiz Özbek genç yazarları Fıtrat’ın etkisindeydik’’ diyordu. Yine B. Kasım’ın alıntı yaptığı F. Hocayev, “Şairin ateşli şiirleri 1914 yılı ‘Sadayı Türkistan’ gazetesinde de basıldı. Vatanperverlik şiirlerinin toplamı olan ‘ Sahya’ yı okuyan kişileri sadece Buhara hükümeti değil, Rus hükümeti de takip etmeye başladı. Çünkü bu şiirlerde her şeyden önce Buhara’nın bağımsızlık mücadelesinin dile getirildiği ve bunun parlak bir şekilde ifade edildiği görülüyordu” diye³⁵ görüşlerini açık bir şekilde ifade eder. Yine F. Hocayev, “ Buhara İnkılabı Tarihi ve Orta Asya Milli Şahlanması” adlı eserinde; “ Baskılara aldırmadan Fıtrat’ın tüm risaleleri satılırdı. Risaleler ve onun etrafındaki konular toplumun bütün sınıflarınca ilgiyle okunurdu”³⁶demektedir.

Fıtrat, 1913 yılından itibaren Yaş Buharalıların faaliyetlerine doğrudan katılarak bu hareketin programını ve stratejisini ortaya koymak için çalışmalara

³⁴ Kasimov, a.g.m., s.13-17.

³⁵ Begali Kasimov, “Fıtrat Hakkında Kayıtlar”, **Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı**, S.23, Taşkent 1992, s.13-15.

³⁶ Kasimov, a.g.m., s.14-15.

başlamıştır. Fıtrat; Osmanlı, İran ve Türkiye'deki inkılapları çok iyi bilmesine rağmen kafasındaki inkılabı eğitim yoluyla gerçekleştirmeyi düşünmüştür. Fıtrat'ın asıl amacı milli bağımsızlık için gençleri bu yönde eğitim ile bilinçlendirmek ve onları birer dava adamı olarak yetiştirmektir. Bunun için Fıtrat, 1914'ün başından itibaren kadim dostu Ata Hocaev ile birlikte başta Buhara ve Semerkant olmak üzere birçok şehirde yeni mektepler açmakla meşgul olmuştur. Bu işle meşgul olan Fıtrat, ayrıca Buhara'da zamanının büyük bir kısmını Özbek tiyatrosunun kurulması ve işleyişiyle ilgili konulara ayırmıştır.³⁷

1914 yılının ortalarından itibaren Rusya'nın baskısı ve Emir Alimhan'ın iktidarını kaybetme korkusu sebebiyle iki yönlü baskı artırılarak gazeteler kapatılmaya başlanmıştır. Bunun sonucu olarak Maarifet Neşriyatı ve kitap satış işleri yasaklanır. Bu durum ceditçilerin aralarında ihtilaflar çıkmasına sebep olur. Başta Fıtrat olmak üzere İstanbul ve Orenburg'dan dönüp gelen birçok öğrenci daha yenilikçi fikirler ileri sürerek Ceditçi büyüklerinden siyasi haklar doğrultusunda bazı taleplerde bulunmuştur. Değişim doğrultusunda olan bu talepler ceditçi büyükler tarafından kabul edilmeyince Ceditçiler, eski ve yeni diğer bir deyişle sağ ve sol ceditçiler olmak üzere ikiye bölünmüştür. Sağ ceditçilere A. Burhanov, sol ceditçilere ise Fıtrat başkanlık yapmaya başlamışlardır. Fakat gerek Rus baskısı gerekse Emir'in baskısı hareketin hem gizli çalışmasına hem de birlik içinde hareket etmesine sebep olmuştur.³⁸

Fıtrat ve yakın dostlarının bin bir zahmetle uğraşıp açtıkları Buhara ve Semerkant'taki yeni usüldeki okullar 1913 yılından itibaren Emir Âlim Han tarafından tek tek kapatılmaya başlanmıştır. Yeni okulların kapatılışına aldırmayan gençler okuma işine devam etmişlerdir. Böyle sıkıntılı bir dönemde Fıtrat kendi evinde ona müracaat eden gençlere ders vererek gençlerin eğitim ve terbiye işleri ile ilgilenmiştir. Bu işle uğraşan Fıtrat aynı zamanda dostları ile beraber kısa zamanda başka şehirlerde yeni usül okullar açmaya muvaffak olmuşlardır.³⁹ Fıtrat bir yandan yeni usülde okullar açmaya devam ederken bu okullara uygun ders kitapları da

³⁷ Begali Kasimov, "Fıtrat", **Şark Yulduzi**, No. 10, Taşkent 1992, s.171.

³⁸ Begali Kasimov, **Meslekdaşlar, İstiklal Fedaileri**, Şark Neşriyatı, Taşkent 1994, s.82.

³⁹ Kasimov, **a.g.m.**, s.14-15.

hazırlamayı ihmal etmez. Bu maksatla Bakü’de Orudcievler matbaasında ‘Okuv’ adlı kitabı bastırmıştır. Ayrıca Fıtrat, tüm halka ulaşmak ve onları bilinçlendirmek amacıyla Rehber-i Necat(1915), Aile (1916), Bigican (1916), ve Eba Muslim (1916) gibi eserler de yayınlamıştır.⁴⁰

1917 yılında Abdurrauf Fıtrat, dava arkadaşları ile beraber Genç Buharalılar komitesini kurarak, Başkâtiplik görevini üstlenmiştir. Yeni kurulan bu komite tarafından ıslahatlar konusunda Emir Alimhan’ı teşvik etmek amacıyla birkaç kez telgraf gönderildi. Baskılara dayanamayan Emir, birtakım ıslahatlar yapacağına dair bir Fermân-ı Âli yayınladı. Bunu bir mitingle kutlayan Yaş Buharalılar, Emir’in sarayına doğru yürürken bir grubun kıvılcık bayrak açması Emiri’n tepkisini çekti ve Emir gönderdiği askeri birlik ile Yaş Buharalıları dağıttı ve yakalananlar hapse atıldı. Fıtrat, hapsedilmek korkusuyla Osman Hocayev gibi aydınlarla birlikte Taşkent’e kaçmak zorunda kalmıştır. Buhara’dan kaçmak zorunda kalan aydınlardan birisi olan Fıtrat, 1917-1918 yıllarında genellikle Semerkant şehrinde bulunmuş ve burada Mahmut Hoca Behdubi ve Vasli Sıddıki ile birlikte Hürriyet gazetesini yayınlamıştır.⁴¹ Fıtrat bu gazetenin 27. sayısından son sayısı olan 87. sayısına kadar Yazı İşleri Müdürlüğü görevinde bulunmuştur.⁴² Fıtrat, Hürriyet gazetesinde yayınlanan makalelerin çoğunda Pantürkist düşüncelerini ifade etmiş, Türkistan birliği fikri üzerinde sıklıkla durmuştur.

Olaylar yatıştıktan sonra oluşan boşluk ortamında 1918 yılının kasım ayında Buhara Komünistlerinin safına katılan Fıtrat, 1919 yılının Haziran ayında Buhara Komünist Partisinin birinci kurultayında Parti Merkez Komitesi üyeliğine seçilir. Parti matbuatında, eski Sovyet okullarında ve okul yurtlarında hizmetlerde bulunur. Bu okul yurtlarında 1918-1920 yılları arasında Edebiyat, Arapça, Geometri gibi dil ve fen bilimleri alanında dersler vermiştir.⁴³

Fıtrat, 1919-1920 yıllarında, Afganistan’ın Taşkent’teki elçiliğinde tercümanlık yapmış, elçilikteki 2 yıllık resmi görevinin yanında, edebi ve kültürel

⁴⁰ Avcı, a.g.e., s.22.

⁴¹ Baymirza Hayit, *Türkistan’da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara 1971, s.17.

⁴² Begali Kasimov, a.g.e., s.85.

⁴³ Erik Kerimov, Çolpan ve Fıtrat Adebî Mirasım. Örgeniş Boyınca Tüzilgen Komissiya Hülasaları’, *Özbek Dili ve Edebiyatı*, S.2, Taşkent 1988, s.26-33.

konularda yaptığı çalışmalarla iki ülke arasındaki yakınlaşmalara katkıda bulunmuş ve hizmet etmiştir. Fıtrat, ayrıca Afganistan'ın siyasi, kültürel, edebi ve eğitim hayatı ile de yakından ilgilenmiş, Afgan basınında ve edebiyat dünyasında yazılar yazan önemli şahısları da dikkatlice takip etmiştir. Hatta Stalin döneminde Sovyet polisinin Fıtrat'ın evine yaptığı baskın sırasında evde Afgan Maaarif Nazırlığının “takvim” yazılarının bulunması suç sayılmıştır.⁴⁴

Fıtrat şahsi gayretleri neticesinde 1919 yılında ‘Çağatay Gurungi’ adlı cemiyeti kurmuştur. Cemiyet gayri resmi veya illegal bir şekilde değil hükümetin izni ile kurulmuştur.⁴⁵ Cemiyetin faal üyeleri arasında; Abdülhamid Süleyman, Mahmud Maksudov, Abdülmennan Mecidi, Maşrık Yunus, Abdülkayum Ramazan, Mennan Remzi, Şarasul Zünnun, Gulam Zaferi, Sancar Sıddıkov, Abdülbasit, Gazi Yunusov ve Mirmolla Şermammedov gibi önemli şair ve yazarlar bulunmaktadır.⁴⁶ Bu üyelerin bazılarının mahlasları Fıtrat tarafından verilmiştir. Örneğin; Abdülhamid Süleyman’a “Çolpan”, Maşrık Yunus’a “Elbek”, Abdülbasit’e “Sancar”, Mahmud Maksudaov’a “Batu”, Abdülmennan Mecidi’ye “Uygur”, Abdulkayyum Ramazan’a “Öktem” gibi Türk tarihine ve kültürüne katkıları olan şahsiyetleri sembol eden isimleri seçmesi düşündürücüdür. Cemiyet’in en öncelikli konuları dil ve imla meseleleri olmuştur. “Çağatay Deklarasyonu” isimli makale ile ilk açıklamasını yapan cemiyet, amaçlarının bütün Türk Dünyasına hizmet olduğunu belirtmiştir. Cemiyet sloganını “Geçmişten ders al, edebi mirasından faydalan” olarak seçmiştir.⁴⁷ Tüm üyelerin katkıları ile Fıtrat, Tan adını verdiği dergiyi 9 Nisan 1920 yılında çıkarmaya başlamıştır. Dergi üç sayı çıkmışsa da imla konusunda verdiği önem dikkate değerdir.⁴⁸ Önemli çalışmalarda bulunan cemiyetin faaliyetleri, Sovyet yönetimi tarafından çeşitli bahaneler öne sürülerek 1922 yılında yasaklandı ve bir süre sonra cemiyet kapatıldı.⁴⁹

⁴⁴ Yusuf Avcı, **a.g.e.**, s.20.

⁴⁵ Begali Kasimov, **Milli Uyanış**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2009, s.341.

⁴⁶ Ziya Said, **Tanlangan Eserler**, Gafur Gulam Namındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyat, Taşkent 1974, s.81-82

⁴⁷ Bekir Tümen Somuncuoğlu, “Abdurrauf Fıtrat” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara 2000, s.30.

⁴⁸ Kasimov, **Meslekdaşlar**, s.94.

⁴⁹ Cezmi Eraslan, “Abdurrauf Fıtrat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.13, 1996, s.48-49.

6 Ekim 1920 yılında Buhara Cumhuriyetinin kurulmasından sonra Buhara Hükümeti tarafından eğitim alanında faaliyetlerle görevlendirilen Fıtrat, Buhara’da bir Darülfünun açmak için çalışmalara başlar. 9 Mart 1921 de Buhara’da Şark Darülfünü’nun açılması için gerekli hazırlıkları bitirerek izin için başvuruda bulunur. 14 Eylül 1922 Darülfünü’nun kurulması Buhara Hükümeti tarafından kabul edilir. Fıtrat, Buhara Cumhuriyeti ve Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında orta ve yüksekokullar için dersane açmak, araç ve gereçleri karşılamak konusundaki işleri de organize eder. Ekonomik sistemin geliştirilmesi, ülkenin coğrafi sınırlarının çizilmesindeki esasların belirlenmesi, Amuderya’da askeri gemilerin görevlerinin Cumhuriyetin amaçlarına göre yönlendirilmesi, vakıf yerlerini inceleyerek onlardan faydalanmanın sağlanması, fiyat dengesinin gerçekleştirilmesi, bozulan, harap olan şehirlerin onarılması, tarihi eserlerin korunması gibi işlerle ilgilenir.⁵⁰

Fıtrat, 26 Nisan 1922’de Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcılığı, Maliye Kuruluş Heyetinin Başkanlığı, Buhara Komünist Partisi Merkez Komitesinin 11 Mayıs 1922’deki toplantısında verdiği III. Genel Buhara Kurultayını hazırlamak ve onu gerçekleştirecek heyette çalışmak gibi önemli görevlerde bulundu. 18 Ağustos 1922 de Buhara MK üyeliğine seçilir. 19 Eylül 1922’den itibaren Dışişleri Halk Nazırlığı, Milli Ekonomik Kurulunun Başkanlığı, Buhara Halk Şuralar Cemiyeti Milli Ekonomi Yüksek Kurulunun Başkan Yardımcılığı, Buhara Merkezi İcraiye Komitesi Başkan Yardımcılığı ve Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti Emek Düzenleme Komitesi Üyeliği gibi görevlerde bulunmuştur.⁵¹

Fıtrat’ın yazdığı “Buhara Halk Şuralar Cumhuriyetinin Anayasası” 23 Eylül 1922’de Genel Buhara Halk Temsilcilerinin II. Kurultayında kabul edilmiştir. Bu anayasa Sovyet Federatif Cumhuriyetleri Birliği’nin 1918’deki anayasasından birçok önemli konuda farklı olup “alınan veya miras kalan özel mülkün istenildiği gibi kullanılması ve ondan faydalanmanın sağlanması” gibi hükümler içermektedir. Rusya’nın temel kanun maddelerini tayin eden işçi sınıfının hakkındaki madde, Buhara Anayasasına sokulmadı. Çünkü Buhara’daki bu yeni yönetim işçi

⁵⁰ Hamidulla Baltabayev, **Abdurrauf Fıtrat’ın Hayatı ve İcadı**, Taşkent 1992, s.18.

⁵¹ Baltabayev, **a.g.e.**, s.19

diktatörlüğü hükümlerindeki sosyalist devlet değil, demokrasiyi bulmuş yeni bir halk cumhuriyetidir.⁵²

Fıtrat, 1922 Buhara İlmi Cemiyeti'ni kurarak etrafındaki bilim adamlarıyla birlikte farklı bilimlerin tarihine ait el yazması eserleri toplamaya başlamışlardır.⁵³

1922'de kapatılan Çağatay Gurunğı'nın üyeleri başta Fıtrat ve Çolpan olmak üzere, milli menfaatler doğrultusunda çalışmalarını devam ettirmek amacıyla Ruslar tarafından kurulan "Kızıl Kalem" cemiyetine katılmışlardır. Sovyet rejimine hizmet etmesi beklenen bu cemiyet, 1925 yılından itibaren Türk milliyetçiliğine hizmet ediyor iddiasıyla 1932 yılında kapatılmıştır.⁵⁴

Fıtrat 1923 yılında Moskova'ya giderek burada bulunan Lazariv Şark Dilleri Enstitüsünde çalışmaya başlamış, burada Türkçe, Arapça, Farsça ve edebiyat dersleri vermiştir. 1924'ten sonra Leningrad Üniversitesinin Şarkiyat Fakültesinde, Orta Asya'da dil ve edebiyat alanlarındaki çalışmaları sebebiyle Fıtrat'a üniversite tarafından profesörlük ünvanı verilmiştir.⁵⁵ Bu ilmi çalışmalarının yanında Fıtrat, Moskova'da tercüme ve telif eserlerle de meşgul olmuştur. Meşhur Azeri İnkılapçı Neriman Nerimanov'un "Lenin ve Şark" adlı kitabını Rusça'dan Özbekçe'ye tercüme ederken, "Abdulfeyzhan trajedisi, Bedil Bir Mecliste ilmi risalesi, Kıyamet ve Şeytanın Tanrıya İsyanı" başlıkları ile hikâye şeklindeki eserleri kaleme almıştır.⁵⁶

1925 yılında Moskova'dan ayrılarak Buhara'ya geri dönen Fıtrat, ilmi ve edebi çalışmalarına ara vermeden devam eder. Özbekistan Halk Maarifi Nazırlığı İlmi Şurasında, hece vezni ve onun edebiyattaki önemi hakkında konuşmalar yapar. Aynı yıl İnkılab dergisinin yazı kuruluna üye olarak atanır.⁵⁷

Fıtrat, 1927 ve 1929 yılları arasında Semerkand Üniversitesi'nde dersler verdi. Daha sonra Semerkand'dan Taşkent'e gelerek, Taşkent Devlet

⁵² Baltabayev, a.g.e., s.20.

⁵³ Baltabayev, a.g.e., s.21.

⁵⁴ Fatma Açık, "Özbekistan'da 1909-1917' Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti" **Türk Yurdu**, C.25, S.214, 2005, s.7.

⁵⁵ Hamidulla Baltabayev, a.g.m., s.22.

⁵⁶ Avcı, a.g.e., s.44.

⁵⁷ Avcı, a.g.e., s.45.

Pedagoji(Eğitim)i Enstitüsünde ders vermeye başlamış ve bunun yanında Buhara Dil ve Edebiyat Maarif Enstitüsünde Öğretim Üyesi olarak da çalışmıştır.⁵⁸

Fıtrat, 1928 yılı başında Özbek ilmi kurumlarının merkezi olan “Devlet İlmi Şurası’na” üye olarak kabul edilir. Bu şuranın toplam 171 üyesi olup, on iki kişilik idare heyetinin içinde sadece Fıtrat ve iki arkadaşı Türk’tür.⁵⁹ Fıtrat 1928 yılının sonlarına doğru Semerkant’taki Pedakemiye’de (Darülfünun) Şark Klasik Edebiyatı, Özbek ve Fars dilleri grameri dersler vermiştir. Bu çalışmaları onu ülkede edebiyatçı ve âlim olarak tanınmasında çok önemli bir yere sahiptir.

Fıtrat, hayatının Semerkat’a rastlayan döneminde, Birinci Özbek Sovyet musikişinası olarak tanınır. Onun Şark klasik musiki tarihi ve nazariyesi hakkındaki “Şeşmakam”, “Özbek Klasik Musikası ve Unın Tarihi”, “Şark Musikası” gibi önemli eserlerinin musikişinas sıfatıyla anılmasına büyük bir payı vardır.

Fıtrat, 1930’ yıllarda kendisini tamamen ilmi araştırma ve incelemelere vermiştir. ÖzSSR Halk Maarifi Nazırlığının Özbek İlmi Araştırmalar Enstitüsü’nde, sonraları Özbek Kültürel Kuruluşu İlmi Araştırmalar Enstitüsü’nde çalışır. Ayrıca Okutuvçılar Enstitüsü’nde de konferanslar verdiği bilinmektedir.

Fıtrat, 1935 yılında Çolpan ile birlikte “Bin Bir Gece” adlı eseri tercüme eder ve 1936 yılında bastırırlar. 1936 yılında da “Aruz Hakkında” adlı risalesini bastırır.⁶⁰ Ne yazık ki Fıtrat hayatının belki de en verimli çağında ilmi çalışmalarını yazarken kader ona başka şeyleri hazırlamaktadır.

1.1.5. Abdurrauf Fıtrat’ın Ölümü

Abdurrauf Fıtrat, 23 Nisan 1937 gecesinde evinde tutuklanarak ceza evine konulmuştur. Fıtrat, Özbekistan S.S.C İçişleri Halk Komiseri ve Özbekistan S.S.C Savcısı’nın izinleri ile tutuklanmıştır.⁶¹

⁵⁸ Muhabbat Kurbanova, **Fıtrat Tilşinas**, Taşkent 1996, s.3.

⁵⁹ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türk İli (Türkistan) Yakın Tarihi**, İstanbul 1982, s.515.

⁶⁰ Avcı, **a.g.e.**, s.29

⁶¹ Kasimov, **Meslekdaşlar**, s.146.

Yöneltelen Suçlamalar;

1. İnkılap karşıtı milliyetçilik teşkilatı olan “Milli İttihat” a üye olmak,
2. Azerbaycan’daki inkılap karşıtı olan milliyetçi teşkilat üyelerinden Bekir Çobanzade ile ilişki kurarak Doğu Cumhuriyetlerini Sovyet Birliğinden ayırıp Burjuva Turan devleti kurmak ve Özbekistan’daki inkılap karşıtı cemiyeti lideri olmak,
3. Genç edebiyatçıları, anti devrimci, milliyetçi teşkilata almak ve onları milliyetçi devrim karşıtı ruhla yetiştirmek,
4. Devrim karşıtı ve milliyetçi ruhla eserler yazmak.⁶²

Abdurrauf Fıtrat, iddia edilen bu suçlamalar neticesinde gece yarısı tutuklanırken, eşi Hikmetay Hanım’da 24 Nisan sabahı tutuklanmıştır. Hikmetay hanım 1938 yılının Ocak ayına kadar tutuklu kalmıştır.⁶³

Fıtrat’ın hapishane bulunduğu süre zarfında hakkındaki suçlamalar gittikçe artmıştır. Fıtrat’ı içeri de daha fazla tutmayı ve hatta ağır bir şekilde cezalandırmayı isteyen Sovyet yönetimi, hakkında birçok asılsız suçlamalarda bulunmuştur. Bu suçlamalar şunlardır;

1. İnkılap karşıtı olan Osman Hocayev ve Haşim Şaik gibi milliyetçi kişilerle ilişkide bulunmak,
2. İnkılap karşıtı olan milliyetçiler vasıtası ile Afganistan’da yine İnkılap karşıtı olan Haydar Hayati ile ilişkiye geçmek,
3. 1921-1931 yılları arasında Pantürkizmin savunucusu olmak ve bu fikri eserleri ve gazetelerde yazdığı makaleler vasıtası ile yaymak. İnkılap Karşıtı olan Çağatay Gürüingi’ni bizzat kurmak,
4. İnkılap karşıtı olan Pantürkist Cemiyet liderlerinden Feyzullah Hocayev’in kurduğu bir cemiyetin ideologlarından biri olmak,
5. İnkılabı karşı çıkmak ve bunun karşısında olan terörist gruplara üye olmak.

⁶² Begali Kasimov, **a.g.e.**, s.147-148.

⁶³ Begali Kasimov, “Fıtrat” , **San’at**, S 12, Taşkent 1991, s.12-13

Fıtrat, 25 Ekim 1937’ de yapılan ilk sorguda, hakkında oluşturulan 7 maddelik suç dosyası ile Özbekistan’ın cinayet kanununun 66-67nci maddesinin 1. kısmına göre yargılanmış, soruşturma sonucunda tutukluluk süresinin uzatılmasına karar verilmiştir. Fıtrat’ın sorgulama safhası; ikincisi 23 Mayıs’ta üçüncüsü de 23 Eylül’de yapılan sorgulamalar neticesinde 4 Aralık 1937’de tamamlanmış, işlediği suçlar bir protokol halinde bildirildikten sonra zorla Fıtrat’a imzalatılmıştır.⁶⁴

Fıtrat hakkında tamamlanan soruşturma 23 Mayıs 1938’de yeniden başlamış, bu sefer Fıtrat 1918 yılından beri İngilizler için casusluk yapmakla suçlanmıştır. Bu suçlama ile ilgili kararlar alınarak uydurma birçok bilgi ortaya çıkarılarak pek çok önemli kişi tutuklanır. Fıtrat’ı idam etmek isteyen Sovyet yönetimi son olarak Fıtrat’ı Alman gizli servisinin Özbekistan’daki başkanı olarak suçlayarak dosyayı tamamlarlar.⁶⁵

5 Ekim 1938 yılında kapalı askeri mahkeme tarafından gerçekleştirilen 15 dakikalık mahkeme sonucunda Fıtrat ölüm cezasına çarptırılmış ve şahsi mallarının müsadere edilmesine karar verilmiştir. Fıtrat hakkında verilen hüküm 4 Ekim 1938 tarihinde Taşkent’te icra edilmiştir.⁶⁶

1 Ağustos 1957 yılında SSSR Yüksek Mahkemesi Askeri Komisyonu tarafından gerçekleştirilen toplantıda, SSSR Başsavcısı, Fıtrat hakkında verilen hükmü değiştirerek, Fıtrat’ın hiçbir zaman cinayet işlemediğine karar vermiş ve ona isnat edilerek çıkartılan 5 Ekim 1938’deki hüküm geçersiz saymıştır. Bu karar aklama komisyonu tarafından Fıtrat’ın eşi Hikmetay Hanıma 10 Kasım 1957 de ulaştırılmıştır⁶⁷

Özbek aydınları, vefa borçlarını ödeyebilmek adına Fıtrat, Çolpan ve Abdullah Kadiri gibi aydınların aynı günde kurşunlandığını kabul ederek 5 Ekim

⁶⁴ Yusuf Avcı, **a.g.e.**, s.31.

⁶⁵ Cumabekmurad Murtazayev ve Hudayberdi Sahibov, Fıtrat’a Karşı Fitna, **Cihan Edebiyatı**, Mart 1997, s.172., Togan, **Hatıralar**, s.370.

⁶⁶ Begali Kasimov, Fıtrat, soruşturmada bir gün önce hüküm verilmeden öldürülmüştür. Ertesi günde غيابında mahkeme yapılmıştır. **a.g.m** 12-13 bkz. Azad Şerefiddinov, 15 Yıl İçinde Özbek Sovyet Edebiyatı, Taşkent 1939, s.28. , Azad Şerafiddinov (1990), "Abdurauf Fıtrat", **Yaşlık**, (Taşkent) 1990/5. 63-65. , Mesud ABDULLAYEV, "Atamın Kabri Kayerde ?", **Yaşlık** S.10, Taşkent 1991, s.35.

⁶⁷ Yusuf Avcı, **a.g.e.**, s.35.

1938 gününü “Milli Matem Günü” olarak ilan etmişlerdir. Bugün mezarları bile olmayan bu vatan evlatlarına ne yapılsa azdır.

1.2. ABDURRAUF FITRAT’IN FİKİRLERİ

Fıtrat’ın fikir yapısını 19-20. yüzyılda Kazan ve Kırım’da, Rusya’da ve Avrupa’da gelişen olaylar ile İslam dünyasında gerçekleşen ıslahat hareketleri şekillendirmiştir. Onun ilk yıllarındaki ceditciliği büyük ölçüde, Osmanlı Meşrutiyetine dayanmaktadır. Ceditcilik Kazan ve Kırım’da ortaya çıkmakla beraber Türkistan’da önemli bir ivme kazanmış, kısmen mahallileşerek, mesele Buhara ceditçiliği diyebileceğimiz kıvam, kavram ve kuramlara ulaşmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan Buhara hatta Türkistan ceditciliğinde Fıtrat, Fıtrat’ta da Osmanlı Meşrutiyeti önemli rol oynayan kaynaklardan biridir. Fıtrat, elbette sonraları farklı alanlara savrulmuş, kaynaklara yönelmişse de fikir hayatının mühim oluşum safhası olan 23-27 yaşlarını, üniversite dönemini, en dinamik, değişime açık, atılımcı, girişimci yıllarını İstanbul’da geçirmiştir. Dolayısıyla eğer bugün bir Fıtrat’ın düşünce yapısından ve Buhara ceditçiliğinden hatta Türkistan ceditçiliğinden bahsediyorsak burada II. Meşrutiyet’in katkısını göz ardı etmek konuyu eksik değerlendirmek olur. Fıtrat’ta İstanbul etkisi o kadar barizdir ki görüşlerini desteklemek için sık sık Osmanlı ıslahat uygulamalarına atıfta bulunur, Türkçe gazete okumayı bilgilenme ve kültürlenmenin araçlarından sayar.⁶⁸ Fıtrat’ın İstanbul’daki hayatı oldukça verimli geçmiş ve burada Şehbenderzade Ahmet Hilmi’nin Hikmet’i, Mehmet Akif’in başyazarlığında çıkan Sırat-ı Müstakim ve Abdürreşid İbrahim’in çıkardığı Teârûf-i Müslimîn’de yazıları yayınlanmıştır.⁶⁹

Buhara’da geleneksel anlamda medrese eğitimi alan Fıtrat’a özellikle İstanbul’da geçirdiği 1909-1913 yılları, ıslahatçı ve inkılapçı fikirlerle tanışma imkânı hazırlamıştır. Bu dönemle ilgili dinî, felsefî ve siyasî görüşlerinin önemli bir kısmını, esasen II. Meşrutiyet muhitinin etkisiyle yazdığı üç temel kitabı Münazara,

⁶⁸ Fıtrat, **Beyanat-ı Seyyah-i Hindi**, İstanbul Hikmet, 1911 İstanbul s.149.

⁶⁹ “Buhara Veziri Nasrullah-bi Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup”, **Teârûf-i Müslimîn**, 25 Aralık 1910,

Beyanât-ı Seyyah-i Hindi ve Rehber-i Necat ile vatanperverlik ruhuyla yazdığı şiir kitabı Sayha'da Türkistan aydınları tarafından hiç kuşkusuz yaygın bir biçimde okunan bu eserler bölgenin uyanışında önemli rol oynamışlardır.⁷⁰

Abdurruf Fıtrat'ın yıllar içinde gelişen ve zamanla değişen fikir serüvenini üç döneme ayırmak mümkündür.

1. Müslüman Ceditci/İslahçı Fıtrat (1909-1918): İstanbul'da Meşrutiyet ortamında milliyetçi ve İslamcı çevrelerle yakın temaslarından sonra, 1913-1917 yıllarında kendisini Türkistan'da ortaya çıkan büyük siyasi, kültürel ve toplumsal değişikliklerin içinde bulmuştur. Bu süreçte, Yaş Buharalıların önde gelen bir üyesi olarak Emir'e karşı mücadelelere katılmıştır. Yaş Buharalıların, Taşkent Sovyetleri ile 1918'de ittifak yaparak bir geleneksel İslam devleti olan Buhara Emirliği'ne açtığı savaşta onların safında yer almıştır. Buhara ceditcilerinin mütefekkeri konumunda olduğu bu dönemde daha çok bir Müslüman ıslahatçı ve milliyetçi olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Sosyalist Fıtrat (1918-1924): Bolşeviklere inanan Fıtrat, Türkistan'ın geri kalmışlıktan ve İslam dünyasının İngiliz sömürgesinden kurtulmasını Bolşevik Rusya ile ittifakta görmüştür.⁷¹ Bu sırada Türkistan'ın kurtuluşu için silaha sarılan Basmacıları tenkit ederken Hokand'da ilan edilen Türkistan Muhtar Hükümeti'ni büyük bir sevinçle karşılamıştır. 1920-1924 yıllarında büyük ümitlerle kurulmasına çaba harcadığı Buhara Halk Cumhuriyeti'nin sosyalizme doğru gidişini yaşamıştır. Bu süreçte Bolşevik Rusya'nın himayesinde Türkistan'ın yeni hayat yolunu kurmasının mümkün olduğu inancını taşımıştır.

3. Ateist Fıtrat (1924-1938): Kısa sürede siyasi hayal kırıklığı ve başarısızlıktan sonra tekrar edebi ve ilmi çalışmalarına dönen Fıtrat, 1924-1938 yıllarında İslam'dan sosyalizme, oradan da ateizme varan bir duygu ve düşünce macerası yaşamıştır.

⁷⁰ Kasimov, **Meslekdaşlar**, s.76.

⁷¹ Abdurrauf Fıtrat, **Şark Siyaseti, Yaş Buharalılar Komitesi Yayını**, Buhara 1992, s.11-14.

Fıtrat, bütün bu savrulmalarına rağmen daima milliyetçilik vasfını korumuş, Türkistan'daki büyük değişimin mimarlarından biri olmuştur.⁷²

1.2.1. Milliyetçilik Anlayışı

Abdurrauf Fıtrat, milliyetçilik düşüncesinin temelini, ilk olarak kendisinden önce 19. Yüzyılın sonunda Buhara'nın bağımsızlığını savunmak için somut düşünceler ortaya koyan Buharalı Âlim Ahmed Daniş'i örnek alarak oluşturmuştur. Ayrıca Sırat-ı Müstakim dergisinin iyi bir takipçisi olan Fıtrat, Buhara'da bu dergide Mehmet Akif tarafından Muhammed Abduh'un Osmanlı Türkçesine çevrilmiş olan makalelerini takip ederek milliyetçilik anlayışını daha da iyi geliştirme imkânı bulmuştur. Vatan ve millet kavramlarını Osmanlı ve İran'da yaşanan meşrutiyet hareketlerinden öğrenen Fıtrat, bu iki kavramı Buhara Müslümanlarını Buharanın savunulmasında ve iç değişikliğinde birleştirmek için ülkü olarak kullanmıştır.⁷³ Fıtrat, münazara adlı eserinde "Biz Buharanın, Buharada bizimdir" diye yazarak vatan ve millet düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır. Fıtrat'ın bu vatan kavramı Buhara hanlığında meşrutiyet kurmayı amaçlamış Genç Buharalılar hareketinin temel ideolojisi olmuştur.⁷⁴

Fıtratın ulusalcılığı İslamla birlikte olgunlaşmıştır. O eylemlerini İslama yönelik içtenliğinden kaynaklanan bir direnme olarak görür. Fıtrat: "Kâfir mebetlerin zaferi perişanlığımızdandır. Dinsizlerin birliği viranlığımızdan, Geçmişte olduğu gibi İslamın kendisi, Müslümanım diyen bizlerden kaynaklanır bütün ayıplar, İslam şerefimizdir, İslam mutluluğumuz"⁷⁵ diyerek bunu ortaya koymaktadır.

Fıtrat'ın milliyetçilik anlayışında ilk dönemlerde Buhara'ya ait vatanperverliği ve Özbek milliyetçiliği önemli yer tutarken daha sonra dava arkadaşlarıyla yaşadığı önemli fikri ayrılıklar, kırımlar ve başından geçen çarpıcı

⁷² Seyfettin Erşahin, Fıtrat'ın Türkistan İçin II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine, **Bilgi**, Güz/2008, S.47, s.21-44.

⁷³ Fıtrat, **Münazara**, s.18.

⁷⁴ Hisao Komatsu, Fıtrat'ın Münazarası Üzerine Notlar, **Doğu Dilleri**, C.2, S.4, 1981, s.157-168

⁷⁵ Fıtrat, **Münazara**, s.19.

olaylar neticesinde artık Fıtrat, Pantürkizm düşüncesi çerçevesinde tüm Türkistan idealinde milliyetçiliği savunmaya başlamıştır. Hayatının son yıllarında sosyalizm ile tanışan Fıtrat tekrardan eskiye dönüş yaparak Özbek milliyetçiliğini savunmaya başlamıştır. Onun düşünceleri arasındaki geçişi yazmış olduğu yazılarda görmek mümkündür. Örneğin, dostları ile birlikte çıkardığı Hürriyet gazetesinde şöyle bir ifade kullanmıştır:

“Ey mukaddes Turanımın hayali gitme dur; ayrılma! Yanımda, gözlerimde, yüreğimde vicdanımda kal, gitme! Yurdum, Turanım senden ayrılmak benim ölümüm. Senin için ölmek benim yaşamamdır! Ben senin için yaşadım; VATAN!”⁷⁶ ifadelerini kullanarak Turancılık fikrini ifade etmektedir.

Fıtrat, Sayha adlı kitabında Buhara’nın bağımsızlığını ve vatan sevgisini açık bir dille ifade ederek şöyle demiştir: “O benim secdegahım, can u tenimdir. O benim asmandaki ayım, güvenliğim, izzetim, şerefim.”⁷⁷

Fıtrat aklındaki milliyetçilik düşüncesini siyasi alanda gerçekleştiremediği için bu düşüncesini eğitim ve edebiyat alanında gerçekleştirmek istemiştir. Bu sebeple dostları ile Çağatay Gurungu’nu kurmuştur. Fıtrat’ın büyük çabalarla bir araya getirdiği yazarlarla oluşturduğu Çağatay Gurungu’nun en önemli amaçlarından biri, kendi Türk yazı dilinin bütün ses özelliklerini gösterebilen ve halkın okuryazarlığını geliştirecek olan yeni bir yazım sistemi oluşturmak için geleneksel Arap yazım kurallarında reformlar yapmaktır. Burada ifade edilen Türk yazı dilinden kasıt Çağatayca asıl olarak ifade edilmektedir. Fıtrat, yapılmak istenen bu dil reformuna karşı çıkan aydınlara cevaben şunları ifade etmiştir;

“Yeni imla kabul ettiğimiz için bize ‘Türkleri tefrik edenler’ ünvanı veren efendilere soruyoruz. Türk dünyasının uyanmasını sağlamak için bütün çabasını gösteren yazarlar, hangi tarafta bulunabilir? Sizin tarafınızda mı yoksa Çağatay Gurungunun tarafında mı? Bizim bütün çabalarımız Türk dünyasına adanmıştır. Osmanlılı kardeşler arasında Pan-Türkizm düşüncesi için büyük çaba gösteren Enver Paşa’nın Osmanlı askerleri arasında yaygınlaştırmak için yaptığı yeni hecelemeyi hepimiz

⁷⁶ Abdurrauf Fıtrat, **Hürriyet**, 18 Ağustos 1917, s.2.

⁷⁷ Begali Kasimov, “Fıtrat (Çizgiler)”, **Şark Yulduzi**, No. 10, Taşkent 1992, s.172.

biliyoruz. Ünlü Osmanlı Generali Gazi Muhtar Paşa (1839-1918) ile büyük filozof Ahmet Mithad Efendi (1844-1912), yeni bir imla sisteminin destekleyicisidirler. Onlar yeni imlanın ne Pan-İslamizm ne de Pan Türkizm için zararlı olduğunu düşündüler. Fakat bizim aydınlarımız sizler bu dil devriminin zararlı olacağını söylüyorsunuz.”⁷⁸

Fıtrat, Türk dilini canlandırmak için Türk milletinin İslamiyet’i kabul etmeden önceki ulusal kültürünün kökenlerini araştırmaya başlamıştır. Ona göre “Türk uygarlığı Arap istilasından sonra kurulmadı. İslamlaşmadan çok önce Türk halkının kendi şiirleri, şairleri ve edebiyatı vardı. Bu gerçeği bildirirken tereddüt edecek hiçbir nedenimiz yok.”⁷⁹

Türkçemiz dünyada en zengin dil olmasına rağmen geçmişte yalnız Arapçanın değil aynı zamanda Farsçanın da baskısına uğramıştır. Ama geçmişe baktığımız zaman büyük hekim İbn-i Sina, İkinci Aristo Farabi, ünlü Arapça sözlük düzenleyicisi Cevheri, Vahdet-i Vücut filozoflarından Celaleddin Rumi ve İran Edebiyatında önemli kişiliklerden biri olan Nizami, hepsi de köken olarak Türk’tür. Türk kökenlerine rağmen, ne yazık ki Gazneli Mahmud Türklerin yenilgilerini anlatan Şehnameyi yazdırmak için Firdevsi’yi davet etti... Üstelik Osmanlı sultanları bile tutkularını dile getirmek için Farsça şiirleri tercih ettiler. Türkçe dili kötü bir yazgıya uğramasına rağmen ve son bin yıl içinde büyük sıkıntılar yaşadığı halde ölmedi, yaşamakta ve yaşar... Bazı insanlar “Biz Türk ulusunu seviyoruz ama Türk dili kaba, müziği tatsız ve tarihi karanlık” diyorlar. Onlara bir iki dayak atmak gerekir. Ama Türk ulusu bunu yapmıyor. Çünkü, Türkçe o kadar bahtsızdır.”⁸⁰ Fıtrat’ın dil milliyetçiliğini büyük bir coşkuyla ortaya koymasının nedeni Çağatay Gurungu’nun kültürel milliyetçiliğinin, kendi Türk kültürlerinin geçmişteki görkemiyle şimdiki durum arasında oluşan derin çelişkilerden etkilenmiş olmasıdır.

⁷⁸ M. Buzruk Salihof, **Özbek Adabiyatida Millatçilik Kornıları**, Taşkent 1933, s.40.

⁷⁹ Salihof, **a.g.e.**, s.41.

⁸⁰ Salihof, **a.g.e.**, s.41.

Fıtrat, Çağatay Gurungu ile Türkistan lehçelerini esas alarak modern bir yazı dilini yaratmayı amaçlamıştır.⁸¹ Çağatay Gurungu'nun dil konusunda Türkistan ulusalcılığı, kendi adında da açık bir şekilde gösterilmektedir. 14. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar Orta Asya Türkleri arasında Farsça ile beraber yazı dili olarak gelişen Çağatay dilinin modernleştirilmiş halini yeni bir yazı dili olarak kurmaya çalıştı. Meclis, Çağatay dilinin üstünlüğü övgüsünü vurgulamak için tereddüt etmedi. Bu konuda Fıtrat düşüncesini şu şekilde ifade eder;

“ Türk edebiyatının hepsinde en önemli yeri Çağatay edebiyatı oluşturur. Bütün Türk lehçeleri arasında en yüksek düzeye Çağatay dili ulaştı. Bunun için saf Çağatay edebiyatını yaratmak zorundayız.”⁸²

1922 yılında Çağatay Gurungu Cemiyetinin kapatılması ve 1923 yılında da Buhara Halk Cumhuriyetinin Sovyet Rusya tarafından ortadan kaldırılması sonucunda Fıtrat'ın milliyetçilik anlayışı büyük ölçüde değişmeye başlamıştır. Bağımsız Buhara hayalinin yıkılması, Fıtrat'ın Pan-Türkizm hayalinden uzaklaştırarak yerel Türkistanlı kimliği üzerine yoğunlaşmasına neden olmuştur. 1929'da Fıtrat, Çağatay Meclisini Pan-Türkçü cemiyet diye niteleyen Proleteryan eleştiriye şöyle cevap vermiştir; “Çağatay Gurungi, Özbek Milliyetçiliği, dili ve edebiyatı adına çalışan Pan-Türkçü cemiyetlerle ve Pan-Türkçü hareketi destekleyen eski Cedidcilerle savaştı. Siz, Çağatay Gurungi'yi Pan-Türkçülüğün grubu diye yerin dibine batırıyorsunuz. Bugünlerde kitlelere bu propagandayı yapıyorsunuz. Ancak Gurungi, o günlerde Pan-Türkçülük ve Pan-İslamizmle savaşıyordu.”⁸³ Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Fıtrat için yerel Türkistan kimliği yani Türkistan ulusalcılığı, Pan-Türkizm adıyla karıştırılmayacak kadar kendine özgüdür. Artık Pan-Türkçü kültürel birliği olanaksız gören Fıtrat, geçmişten kendilerine kalan ulusal mirasla kendilerini özdeşleştirme yolunu takip etmiştir.

Münevver Kari ile arasında Türkçülük meselesi üzerine ciddi tartışmalar yaşayan Fıtrat'a göre biz önce Özbek'iz, Türklüğümüz, Müslümanlığımız,

⁸¹ Edward Allworth, *The “Nationality” Idea in Czarist Central Asia*, s.233-234.

⁸² Abdurrauf Fıtrat, Mâcidi, *Ozbekistan Edebiyatı*, 1934, no 11, s.57. , İştirakyun,1919, No.132

⁸³ Salihof, *a.g.e.*, s.28.

insanlığımızdan daha önce gelir düşüncesini savunmaktadır. İşte bu düşüncesini gerçekleştirmek için Çağatay Gurungu'nu kurmuştur.⁸⁴

Fıtrat'ın fikirleri üzerine araştırma yapan birçok ilim adamı onun milliyetçilik düşüncesini farklı yorumlamışlardır. Örneğin; Braginski'ye göre Fıtrat Türkçü Pantürkist, Carrere d'Encausse'ye göre İslamcı ve Hanaway'e göre ise ulusçudur. Begali Kasimov'a göre de Buhara halkını kurtarmayı düşünen özbek milliyetçisi devrimci bir düşünürdür.

1.2.2. Eğitim Anlayışı

Fıtrat'ın eğitim anlayışında Kazanlı Şehabeddin Mercani'nin düşünceleri temel olmuştur. Daha sonraları Gaspıralı İsmail'in düşüncelerinden önemli ölçüde etkilenen Fıtrat, Buhara'da yaşanan geri kalmışlığın çözümü için, Buhara toplumunun içten değiştirilmesi özellikle ceditçi ve kadimcilerin arasındaki mezhep çatışmasının ortadan kalkması için eğitim devriminin gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğunu düşünmektedir. Buhara'nın yaşadığı bu kültürel durgunluk Fıtrat için önemli bir sorun olmuş ve onun eğitim devriminin en büyük hedeflerinden olmuştur.⁸⁵

Eğitimin bir toplum için hayat kaynağı olduğuna inanan Fıtrat, son yüzyılda İslam Dünyası'nın, Türkistan'ın ve Buhara'nın içinde bulunduğu sıkıntılı durum için şunları söylemektedir: “Maalesef! Siz Müslümanlar ilimden uzaklaştınız. Kuran'ın sadece lafzını okuyup sevabını atalarınızın ruhuna bağışlamayı biliyorsunuz. Ama, Mutlak Hakim Allah Zülcelal'in, bu kutsal kitabı kullarına ne sebeple ve hangi hikmetle gönderdiğini düşünmüyorsunuz. Elbette bunun sırları vardır. Dikkatli bir şekilde O'nun emirlerini yerine getirip, yasaklarından uzak durmanız gerekir. Fransızlar ve bütün Avrupalılar Kur'an'ınızın nasıl bir kitap olduğunu öğrenmek için onu dikkatle okudu ve yararını anlayıp bazı emirlerini yerine getirdi. İşte kısa sürede

⁸⁴ Hisao Komatsu, **20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri**, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 1993, s.33.

⁸⁵ Fıtrat, **a.g.e.**, s.31.

bunca ilerleme ve olağanüstü başarılarla erişti. Fakat siz Müslümanlar Kur'an'ınızın ebedi mutluluğu gösteren hükümlerinden gafil kalıp, istikbalin haberlerini içeren hikmetlerinin içeriğinden ders almayıp işte bu cehalet, alçalma ve bayağılaşma çukurunu düştünüz”.⁸⁶

Fıtrat, ulemanın Kur'an'ın emri olan araştırmaya dayalı ilmi çalışmalar yerine haşiye ve şerhlere daldıklarını, alet ilimlerini amaç haline getirdiklerini, muasır ilim ve fenlerden uzak düştüklerini, bilgisizlik ve yolsuzluklar içinde boğulduklarını belirtmektedir.

Fıtrat özellikle bilimsel eğitimin eksikliğine vurgu yapmakta, Arapça öğrenmeye harcanan uzun süreye karşı çıkmaktadır. Atalarının eğitim ve bilim için bıraktığı vakıfların parasını yolsuzlukla alan müderrisleri ve diğer eğitim personelinin suçlamaktadır. Bir zamanlar Avrupa'ya bile yol gösteren ulemanın bugün, halkı sömüren orta çağ Hristiyan ruhanilerine benzediğini ileri sürmektedir. Özellikle beşik ulemalığı sisteminin bilim ve eğitim hayatını çökerttiğini vurgulamaktadır. Bu arada, çok kötü sağlık şartlarında aç, biilaç bir şekilde çağın gerekleri ve gerçeklerinden uzak müfredat ile yaklaşık yirmi yıllarını boş yere harcayan öğrencilerin durumunu gözler önüne sermektedir.⁸⁷

Eğitimde yenilik için Fıtrat, mekan, metod ve müfredat yönünden çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek okulların açılmasını, eğitimin yaygınlaştırılmasını önermektedir. Ona göre öncelikle, eğitim parasız olmalıdır. O zamanki resmi ulemanın anlayışına göre, belli bir emek sarf ederek elde edilen ilim ile verilen dini hizmetler karşılığında para almak dinin yüce tutulması anlamına gelmektedir ve şeriatın gereğidir; eğer bu işler bedava yapılırsa bu şeriatın aşağılanmasına yol açar ve küfürdür. Fıtrat bu tutum ve anlayışı İslama aykırı bularak şiddetle karşı çıkar. Ona göre, “Peygamberlerin varisleri” olan ulema, tıpkı peygamberler gibi hizmetleri karşılığında halktan para alma hakkına sahip değillerdir. Nitekim ilk müslümanlar da bu anlayıştan hareketle halka vermişler ve yücelmişlerdir.⁸⁸ Fıtrat, eğitimin bir

⁸⁶ Fıtrat, **Münazara**, s.60.

⁸⁷ Fıtrat, **Beyanat**, s.106.

⁸⁸ Fıtrat, **Münazara**, s.65.

devamı olarak yayıncılık ve edebiyatı geliştirerek halkın kültür düzeyinin yükseltilmesini istemektedir.

Fıtrat ilmi, ulum-i akliye ve ulum-i nakliye olarak tasnif etmektedir. Ulum-i akliyeyi de şu şubelere ayırmaktadır:

I.ulum-i tabia: ilm-i tababet, ilm-i hikmet-i tabia (fizik), ilm-i hayvanat, ilm-i ma'dan

II.ulum-i riya'ziye: hisab, cebir, hendese (sayılar), hey'et (geometri)

III.ulum-i felsefe: ilm-i ahval-i ruh, ilm-i ahlak, ilm-i ilahi (ilahiyat), ilm-i mantık

Ulum-i nakliye'yi de diniye ve dünyeviye olarak şubelere ayırmıştır:

I. Ulum-i diniye: ilm-i tefsir, ilm-i hadis, ilm-i fıkıh ve usul-i fıkıh, ilmi kelam

II.Ulum-i dünyeviye: ilm-i lisan , ilm-i tarih, ilm-i coğrafya⁸⁹

Tüm ilimlerinin öğrenilmesi gerekliliğini savunan Fıtrat, dini ve dünyevi ilimlerin her ikisinin de öğrenilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Ayrıca kimi ilimlerin yararsızlığından veya yararlılığının zamana ve zemine göre değişebileceğinden de bahsetmektedir.

1.2.3. Din Anlayışı

Abdurrauf Fıtrat ailesinden sonra, mekteb ve medrese eğitiminde aldığı dini derslerle İslamiyet'i daha iyi tanımıştır. İslamiyet, Fıtrat'ta bir aksiyon haline gelmiş ve onun Buhara'yı düzeltme adına gerçekleştirmek istediği ıslahatların çıkış noktası olmuştur. Çünkü Fıtrat, Buhara'nın içine düştüğü kötü durumun en temel sebebinin İslamiyetin temel esaslarına uyulmamasından kaynaklandığını düşünmektedir. Bu sebeple Fıtrat, Buhara'yı içine düştüğü bu kötü durumdan kurtarmak için kendisinden önce ve kendisi ile çağdaş olan önemli fikir adamlarının düşüncelerini

⁸⁹ Abdurrauf Fıtrat, **Rehber-i Necat**, Petrograd Yay. 1915, s.63.

araştırmaya başlamış ve sonucunda edindiği bilgiler neticesinde aklındaki yenilikler için temel olarak İslami ıslahat düşüncesini model almıştır.

Fıtrat'ın İslami ıslahat düşüncesine, Mısırlı Muhammed Abduh(1849-1905) ve Kazanlı Şehabeddin Mercani'nin düşünceleri temel olmuştur. Çünkü Sırat-ı Müstakim dergisinde Mehmet Akif tarafından çevirilen M. Abduh'a ait makaleler, Fıtrat'ın en çok okuduğu yerler ve eserlerinde örnek verdiği yerlerdendir. Fıtrat'ın bu düşüncesinde batının saldırısına karşı bütün Müslümanların birleşmesi ve Müslüman toplumların içten değiştirilmesine son derece önem veren Cemalleddin el- Afgani (1839-1897) nin de etkisi belirgindir.⁹⁰ Son dönemde ise Gaspıralı İsmail'in düşüncelerinden de önemli ölçüde etkilenmiştir.

İnsanın özüne yönelerek hayata geliş amacını sürekli olarak düşünmesi gerektiğini ifade eden Fıtrat'a göre Allah insanı en güzel şekilde yarattı ve bu gayeye ulaşabilmesi doğru yolu bulabilmesi için ona dini bahşetti. Hayatın gayesi dinin tarifinde bulunmaktadır. “Din, sâliklerini saadet-i dâreyne ulaştıran ahkâm-ı ilahiyeden oluşur. Binaenaleyh, insan hayatının gayesi tahsil-i saadet-i dâreyndir.” “İnsandaki saadet-i dâreyni tahsil kapasitesi hayvanda yoktur. Ancak saadet-i dareyn için çalışmanın da hayvandan farkı yoktur”.⁹¹

Fıtrat'a göre İslam dünyası Avrupa'nın gerisinde kalmıştı ve Türkistan da en geri durumdaydı. İslam medeniyetinin eski parlak günlerindeki gibi yeniden insanlığın ihtiyaçlarına cevap verebilir duruma gelmesi, ilmin gelişmesi, Müslümanların terakkisi, vatanın ve milletin müstakilliği, ülkenin kalkınması Fıtrat'ın başlıca konuları ve amaçları idi. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki Fıtrat bu dönemde Müslümanların karşılaştığı sorunlara İslamın cevap verebileceğine bütün kalbiyle inanmaktadır.

Fıtrat, Avrupa medeniyetinin İslam medeniyetinden önemli ölçüde yararlandığı, Müslümanların da şimdi ondan yararlanmalarında dini bakımdan bir sakınca olmadığı kanaatindedir. Avrupa'dan dünyevî ilimler başta olmak üzere bazı

⁹⁰ Bk. Giyaseddin Hüsnî, Buhara'ya Dair, **Sıratü-l Müstakim**, C.4, s.91. 20 Mayıs 1326, s.228-230, Giyaseddin Hüsnî, Buhara, S.M, C.4, S.102, (5 Ağustos 1326), s.412-413.

⁹¹ Fıtrat, **Rehber-i Necat...**, s.18.

teknoloji ürünlerinin alınması da İslam’a aykırı değildir, hatta dinin emridir. Bu yönüyle Fıtrat, medeniyetlerin aslında birbirine hasım olmadığını, İslam ile Avrupa medeniyetlerinin de belli alanlarda, uzlaşabileceğini, telif olabileceğini düşünmektedir. Daha sonraki yıllarda başka kaynaklara yönelmekle beraber Fıtrat, bu yıllardaki tecdid teklifinde İslam medeniyetinin tekrar eski haşmetli günlerine kavuşabileceğini, Türkistan’ı hatta bütün İslam dünyasını geri kalmışlıktan ve müstevlilerden kurtarabileceğini ummaktadır.

Ona göre İslam Dünyasının geri kalmasında sorumlu İslam değil, dinin yorumcusu olan ulemâ, uygulayıcısı olan umerâ ve onlara sorgulamadan itaat eden fukarâ/halk yani Müslümanlardır. Mesela, Buhara’yı; halkın kanını emen umerâ, cahil ulema, mahalli zenginler ve yabancı fabrikatörler, birbirlerini aldatan mahalli tüccar ve kara gününü “takdir-i ilahi” diyerek kabul eden cahil fukarâ çökertmiştir.

Dönemin çoğu ceditcisi gibi Fıtrat da gerilemenin sebeplerinin başına Müslümanlar arasındaki yanlış din anlayışını koymaktadır. Fıtrat’a göre, geri kalmışlığın sorumluluğundan kolay kurtulma girişimi olan kaderci yaklaşımlar Kur’an’ın öğretilerine aykırıdır. Fıtrat: “Bizim bugün karşı kaşıya kaldığımız sorunlar kendi hatalarımızın sonucudur”⁹² demektedir. Kuran ve sünnetin ilahi rehberliğinden habersiz olarak Müslümanlar, Fıtrat’a göre, kendilerini cehalet, tefrika, hurafe ve hareketsizlik uçurumuna attılar.

Fıtrat’a göre Allaha itaatsizlik ve emirlerine uymamak Müslümanların gerilemesinin en temel sebebidir.⁹³ Fıtrat bu ilke çerçevesinde bir avuç sahabenin Bizans ve Sasani İmparatorlukları karşısında kazandıkları başarılarla hayranlıkla atıfta bulunurken, Abbasi Halifeliğinin israf ve mantıksızlık batağında yok olmasını, Endülüs Sultanlarının ihtilaf ve tefrikayı rehber edinmeleri sebebiyle devletlerinin yıkılmasını örnek göstermektedir. Ona göre Müslümanların Uhud’daki yenilgileri de Kuran ve Hz. Peygamberin emirlerine layıkıyla uymamalarından kaynaklanmıştır.⁹⁴

⁹² Fıtrat, *Rehber-i Necat...*, s.6.

⁹³ Fıtrat, *Rehber-i Necat...*, s.10.

⁹⁴ Fıtrat, *Rehber-i Necat...*, s.7-8.

Onun kanaati şu ki bütün Türkistanlılar Müslüman ve rehberleri Kur'an olduğuna göre onlar bütün soru ve sorunlarının çözümü için yine ona başvurmalılar. Müslümanlar mazideki başarılarını Kur'an'a sarılmakla elde ettiler; gerilemeleri ona layıkıyla uymamaktan kaynaklandı; kurtuluşları da yine Kur'an'a dönmektedir.⁹⁵

Fıtrat'ın bu yıllardaki dini düşüncesinde ve ıslah projesinde Hz. Muhammed'de önemli yer tutmaktadır. Fıtrat, 20. Yüzyıl Türkistan'ında Hz. Muhammed anlayış, algı ve imajını oluşturanların başında gelmektedir. Münazara, Hind Seyyahının Kıssası ve Muhtasar İslam Tarihi adlı eserlerinde oldukça olumlu bir Hz. Peygamber imajı çizerken daha sonraları kaleme aldığı çalışmalarında daha önceden söylediklerine ve tarihi verilere ters düşen kin dolu olumsuz betimlemelere yönelmiştir. Fıtrat, Hz. Peygamber, şehir ve sokaklara kadar temizliğe önem veren, ilim tahsilini öngeren, tüm insanlığın ilim ve teknik almasını isteyen, sağlığa önem veren, çalışmayı öğütleyen, refah için çalışan, ticareti ve sanayileşmeyi teşvik eden⁹⁶ dinamik bir kişilik ve önder olarak tasvir etmiştir.

Fıtrat, Hind Seyyahının Kıssası'nda Buhara'daki ahlaksızları anlatırken; "Ey Muhammed! Güç de olsa ayağa kalk!!...ya bunları terbiye etmenin çaresini bul, ya da Lut kavmi gibi yerin dibinde yer göster! Bu utanmaz, pis rezillerin Kuran'ın itibar ve şerefine zarar getirmelerine izin verme" diye seslenmektedir.⁹⁷

Hayatının büyük bir bölümde İslamiyet'i benimseyip yaşamaya ve yaşatmaya çalışan Fıtrat, İslami ıslahat faaliyetlerinde yaşadığı hayal kırıklıkları ve tanıştığı yeni çevreler neticesinde yavaş yavaş dinden uzaklaşmaya başlamıştır. Komünist partinin yaymaya çalıştığı sosyalizm düşüncesi Fıtrat'ın İslamiyet'ten uzaklaşmasının en büyük etkenlerin başında gelmektedir.

Fıtrat'ın Münazarada eylem ve güç kaynağı olarak tanıdığı İslam, artık tüm olumlu anlamını yitirmeye başlamıştı. 1929'da şunu yazmış:

"Dinsel reform gerekliliği beni ateizme yaklaştırmıştır. Fanatizm ve cahillik çıkarıldığı zaman, dinde hiçbir şeyin kalmadığını fark ettim. Şundan emin oldum ki,

⁹⁵ Fıtrat, *Rehber-i Necat...*, s.5.

⁹⁶ Fıtrat, *Beyanat-ı Seyyah...*, s.166-171

⁹⁷ Fıtrat, *Beyanat-ı Seyyah...*, s.105.

din hiçbir zaman bilimle ne anlaşabilir, ne de birleşebilir. Bunun için dini bıraktım ve ateizmin savunucusu oldum”.⁹⁸

Fıtrat’ın Şeytan’ın Tanrı’ya İsyanı isimli tiyatro eseri inceleyen Alman İngeborg Baldauf, bu eser de ateistik düşüncelerin varlığından bahsetmiştir. Bu piyesten yola çıkarak Fıtrat’ı ateist olarak değerlendirmiştir.⁹⁹

1.2.4. Ekonomi Anlayışı

Fıtrat’ın önemle üzerinde durduğu konulardan biri de ekonomi olmuştur. Fıtrat, başta Buhara’nın ve Türkistan’ın yaşadığı ekonomik geri kalmışlığa teşhisler koyup çareler aramıştır. Buhara’nın ve Türkistan’ın yaşadığı ekonomik sıkıntı hakkında şu ifadeleri kullanmıştır;

“Buhara Emirliği ekonomisini esaslı olan ziraat ve sanayi geleneksel ilkel yöntemlerle yapılmakta, bir başka deyişle, “makine gücü yerine kol gücüne” dayanmakta, bu da ülkeyi geri bırakmaktadır. Buhara’da yerli sanayi ve zanaat birimlerinin ürünleri kalite ve estetik bakımlarından üstün olmakla birlikte, Avrupa’nın makine gücüyle yapılan üretimi karşısında rekabet edememektedir. Nitekim yeni yeni girmeye başlayan Avrupa fabrikaları karşısında yerli üretim gerilemiş durumdadır. Yerli sanayi, kısa süre sonra, rekabet ve direnme gücünü kaybedince sanayiye dayanan ekonomi tamamen Avrupalıların eline geçecek Türkistanlıların paraları onların kasasına girecek, Türkistanlılar da geçimlerini ancak Avrupalı fabrikatörlere hamallık veya hizmetçilik yaparak sağlayabileceklerdir.”¹⁰⁰

Fıtrat, yaşanan ekonomik sıkıntıları çözme adına, maddi kalkınmayı sağlamak için sanayi, zanaat, ticaret ve ziraatı geliştirmek gerektiğine inanmaktadır. Ona göre “Ekonomik sorunları çözmek için Türkistanlılar hemen bir araya gelerek şirketleşmeli ve “kol gücünden makine gücüne geçmel” yani yerli sanayilerini

⁹⁸ Fıtrat, “Yapışmayan Gaccaklar” “(Ortak Baybolatov’a Açık Cevap)” Çin Seviş-Şiirler, Dramalar, Makaleler, Gafur Gulam Namındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 1996,s.246.

⁹⁹ İngeborg Baldauf, XX. Asr Özbek Edebiyatı’na Çizgiler, Maneviyat Neşriyat, Taşkent 2001, s.58-59.

¹⁰⁰ Fıtrat, Beyanat-ı Seyyah..., s.170

kurmalıdırlar. Tarımın gelişmesi için de Avrupa’da olduğu gibi ziraat mektepleri açılmalı, tohum ıslahı yapılarak ve zararlılarla ilaçlı mücadele edilerek tarım modernleştirilmelidir. Ticareti iyileştirilmesi için de ticaret eğitimi, ittifak, şirketleşme ve fabrika kurmak şarttır.¹⁰¹

1.2.5. Adalet Anlayışı

Fıtrat’ın düşüncelerinin çıkış noktası olan Buhara, adalet konusunda da Fıtrat’a örnek teşkil etmiştir. Buhara’nın yaşadığı en büyük sorunlarından biri olarak adalet sistemindeki bozukluğa işaret eden Fıtrat’a göre, bu sisteme tamamen, yolsuzluk ve adaletsizlik hâkim olmuş, adalete ve adlî kurumlara güven sarsılmıştır. Fıtrat, adliyenin bozulmasına bir örnek olayla açıklık getirmektedir; “Kocası tarafından dövülen bir kadın, hakkını aramak için kadîhâneye başvurur. Kadı, başlangıçta kocayı suçlu bularak para ve hapis cezası vereceğini söyler. Bu durumda, çocukları ile aç, açık ve korumasız kalacağını düşünen kadın şikâyetinden vazgeçer. Hatta varını yoğunu satarak ve yüksek oranda faizle borç alarak kocasını kurtarmak için rüşvet hazırlar. Kararında ısrarlı görünen kadı, araya hatırlı kişilerin girmesi ve rüşvet teklifi ile kocayı tahliye eder.”¹⁰²

Ona göre bu ve benzeri olayların da gösterdiği gibi, din ve kurumları kadılar tarafından kötüye kullanılmakta ve yaygınlaşan adaletsizlik Buhara’nın günlük, ilmî, içtimaî ve ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemektedir.

Fıtrat genel olarak Buhara ve Türkistan üzerinden yapmış olduğu değerlendirmeler neticesinde teşhisini yaptığı geri kalmışlık hastalığının tedavisini ve bu konudaki teklifini Münazara’da net bir şekilde ortaya koymaktadır: “Sizlerin ilacı şudur: Yeni okullar açınız ve o boş, anlamsız gramer tartışmaları yerine çok yararlı ve hızlı sonuç alan ilim ve fenleri koyunuz. Zanaat, ticaret, tarım, yayıncılık ve

¹⁰¹ Fıtrat, **Beyanat-ı Seyyah...**, s.170-171

¹⁰² Fıtrat, **Beyanat-ı Seyyah...**, s.145.

edebiyata yöneliniz. Kısacası dininizi ilim ve sanatla beraber tutunuz. Bundan başka çare yoktur”.¹⁰³

¹⁰³ Fitrat, **Münazara**, s.73.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1.BUHARADA'KI FİKİR HAREKETLERİ VE YAŞ BUHARALILAR OLUŞUMUNA ETKİSİ

2.1.1. Ceditçilik Hareketi

XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya Müslümanları arasında eğitim ve kültür alanında başlayan yenileşme hareketidir.¹⁰⁴

Türkistan topraklarının fikri manada Rönesans ve Reformu olarak değerlendirebileceğimiz Ceditçilik kavramının bir fikir akımı olarak ortaya çıkışındaki temel sebep, Türkistan topraklarının her alandaki geri kalmışlığına çareler aranması ve çare olarak da sebep olan yapıların değiştirilme ihtiyacının aydınlar tarafından dile getirilmesidir. Türkistan'da değişim ve gelişim isteyen tüm düşünceler eskiye karşı olduğu için, bu düşünce akımlarının hepsine “yeni” anlamında olan “Cedit”, bu fikirleri savunanlara da “Ceditçi” denilmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Türkistan topraklarında yaşayan Türkler, içinde bulundukları durumu sorgulamaya başlamış, siyasi, içtimai, iktisadi ve askeri alandaki geriliği ortadan kaldırma çarelerini aramaya başlamışlardır. Mevcut duruma düşülmesine sebep olarak gördükleri uygulamalar yerine batının uyguladığı yöntem ve uygulamaları getirmeyi tartışmaya başlamışlar, bu tartışmalar sonunda yeni fikirler ortaya çıkmış, değişimi simgeleyen bu düşünce tarzlarına genel manada Ceditçilik denilmiştir. Mevcut durumlarından kurtulmak için yenilik yapılmasını isteyenler hemen her fırsatta medreselerin ıslahını dile getirmişlerdir. Dönemin Ceditçi yayınlar yapan bir gazetesinde bu durum şu ifadeler ile dile getirilmiştir:

“Bu gazeteyi yayınlamayı başardığımız günden beri asıl amacımız ilmi geliştirmek olmuştur. Bunun için de medreselerin ıslahı gereğini savunduk.”¹⁰⁵

¹⁰⁴ Taha Akyol, “Ceditçilik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C.7, s.211-213.

Yenilik taleplerinin ilk önce eğitim sahasında çıkmasının en büyük sebebi Türkistan medreselerinin gündelik ihtiyaçları karşılamaktan uzak ve sadece dini eğitim vermeleridir. Türkistanlı aydınların dünyanın diğer bölgelerinde meydana gelen gelişmeler ile temas kurmaya başlamasıyla, kendilerini diğer bölgelerdeki insanlar ile kıyaslama imkânı bulmuş, bu kıyaslama eğitim alanında yenilikler yapılması gereğini ortaya çıkarmıştır. Örneğin, Türkistan coğrafyasında Çeditçilerin sesi niteliğindeki Ayna dergisinde yayınlanan bir yazıda bu talepler şu şekilde dile getirilmiştir:

“ Tüm toplumların gelişmesi ilim tahsiline bağlıdır. İlk önce temel eğitimde okuma yazma öğrenilmelidir. Daha sonra Arapça, matematik ve diğerlerini öğrenmelidir. Ticaretimizin gelişmesi ve gündelik hayatımızın ilerlemesi için Rusça öğrenmek zorundayız. Daha sonra Fransızca gibi dilleri öğrenelim ve dış ülkeler ile ilişki kuralım ki niye geri kaldığımızı anlayalım. Başka dilleri öğrenmek neden günah olsun.”¹⁰⁶

Buhara’daki Çeditçilerin ileri gelenlerinden biri olan Feyzullah Hocayev bu hareketi değerlendirirken:

“Rusya’nın içtimai ve siyasi gelişimi Orta Asya halklarını da etkiledi. Etkilenen bu gruplar öncelikle mevcut okulların ıslahı için uğraştılar. Ondan sonra dünyevi eğitim almayı ve fazlaca önemli olmayan sahalarda ıslahatlar talep etmeye başladılar. Bu hareket zamanla güçlenerek eğitim ve kültürel bir harekete dönüştü. Daha sonra da yerel yönetimlerde ıslahat talep etmeye başlamıştır. Süreç 1917 yılında Hokand Muhtar Cumhuriyeti’nin kurulması ile sonuçlanmıştır¹⁰⁷ ifadelerini kullanmaktadır.

Türkistan aydınlarının çoğunluğunun desteklediği Ceditçilik, ilk önce kültürel bir yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış ve daha sonra içine Türkistan halkının

¹⁰⁵ Celal, İslah-ı Medaris, **Buhara-i Şerif Gazetesi**, S. 97, 5 Temmuz 1912.

¹⁰⁶ İsimsiz, “İlm-i Terekki”, **Ayna Dergisi**, S. 10, 1913, s. 246.

¹⁰⁷ Feyzulla Hocayev, **Buhara İnkılabının Tarihige Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengi Mulahazalar**, Yay. Haz., D. A Alimova, Taşkent, Fen Neşriyatı, 1997,s.62. Bu eserin içinde Feyzullah Hoca’nın eseri dışında konu ile ilgili farklı makaleler yer almaktadır.

ortak değerlerini oluşturan İşlam-Türk temalarını alması sonucu siyasi yönü, kültürel yönünden daha ağır basan bir yenilik hareketi halini almıştır.

Kısaca özetlemek gerekirse; Rusya kanalıyla Türkistan’a giren batılı fikirler eğitim sahasında ortaya çıkmış ve zamanla ilerici ve özgürlükçü bir karaktere bürünmüştür.

Ceditçilik hareketi Türkistan’daki değişim sürecini ifade etmektedir. Değişimi hedefleyen fikirlerin yayılmaya başlamasının hemen ardından, eski güçlerini kaybedeceklerini düşünen kesimler muhalefet göstermeye başlamışlar ve bu reaksiyon eski usul ve geleneklerin terk edilmemesini savunan “Kadimciler” denilen karşıt grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gerçi Kadimciler eskiden beri var olan bir kesimi ifade etmekte ise de, siyaseten bir alternatif olarak ortaya çıkmaları Ceditçilik akımının yayılmasından sonra olmuştur. Çeditçiler yenilikçi, milliyetçi ve laik düşünceleri savunurken, Kadimciler statükocu, ümmetçi ve şeriatçı düşünceleri savunmuşlardır.

Türkistan’ın genelindeki fikri kutuplaşmanın daha derinleşmiş şeklini Buhara topraklarında görmek mümkündür. Zira Kubbe-i İşlam sıfatı ile anılmasına uygun olarak medreselerin ve din adamları zümresinin ağırlığını hissettirdiği ülkede, şeklen de olsa ülkeyi eski usullere göre yöneten bir idare mevcuttu. Bu durum Kadimcilerin elini güçlendirdiği gibi Çeditçilerin de radikalleşmesine sebep olmuştur. Ceditçilik hareketinin siyasallaşması ve mevcut yönetimi devirme hareketine dönüşmesini Buhara da görmemizin temelinde yatan sebep budur. Ceditçiliğin Buahara’daki taraftarları “Genç Buharalılar” olarak adlandırılmıştır. Özelde Buhara’daki fikri akımlara geçilmeden önce bu fikrin Türkistan topraklarında çıkış sebeplerini incelemek gerekmektedir.

2.1.2. Ceditçiliğin Türkistan’da Ortaya Çıkmasının Siyasi ve Ekonomik Sebepleri

19. yüzyılın sonlarında Türkistan toprakları kabile bağları etrafında birleşmiş modern manada devlet dahi denilemeyecek hanlık, cüz, beylik ya da emîrlik şeklinde ifade edilen siyasi birimlere ayrılmıştır. Buhara, Hive, Hokand, Taşkent hanlık veya emîrlikleri ile Kazakistan’da bulunan Küçük, Orta, Ulu cüzlerin birbirleri ile sürekli mücadele etmeleri ile oluşturdıkları siyasi manzara, bir bakıma Roma sonrası Avrupa’nın feodal birimlere ayrılması ile oluşan siyasi yapıya benziyordu.¹⁰⁸

İçsel sebeplerden meydana gelen bu bölünmüşlüğü karşımıza çıkardığı siyasi kaosa, Avrupa’da denizcilik sahasında meydana gelen gelişmelere paralel olarak ticaret yollarının değişmesi, milletlerin askeri ve ekonomik hayatlarında denizciliğin önem kazanmaya başlaması ve geniş karalar üzerinde hüküm süren Türkistan coğrafyasının denizlere uzak olması dolayısıyla tarihi ipek yolunun eski önemini kaybetmesine bir alternatif yol geliştirememesi gibi dışsal sebepler de eklenince, Türkistan topraklarında her alanda bir gerilik meydana gelmiştir. Türkistan’da “Hanlıklar Dönemi” değimiz dönemin başlaması, Ortaçağ Avrupa’sında görülen siyasi bölünmüşlük, feodal yönetim ve skolâstik düşünce tarzı gibi gelişmeyi engelleyen anlayışların birer benzerlerinin bu topraklarda da ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu gelişmelerin bir neticesi olarak, 20.yüzyıla gelindiğinde Türkistan toprakları tam anlamı ile bir sömürge haline gelmiştir. Rusların idari kadroları Ruslaştırma ve yerli halkı Hıristiyanlaştırma çabaları, Rusçayı resmi dil olarak directmeleri ve verimli topraklara Rus yerleşimcilerini yerleştirerek Hıristiyan olanlara imkânlar sağlamaları şeklinde hayata geçirdikleri kurnaz ve sömürgeci politikalar, Türkistan’ın batı ve kuzey kısmında sistemli Rus işgalinin yerleşmesi ile sonuçlanmıştır.

Rusların, Türkistan topraklarında yürüttüğü ekonomik politikalar yüzde 90’nın tarım ve hayvancılık ile geçindiği halkın ekonomik darboğaza düşmesine yol açmıştır. Rusya’dan gelen mallar ile rekabet edemeyen esnafın büyük bir bölümü işini kaybetmiştir. Rusların müsebbip olduğu ekonomik çöküntü, işgalin ortaya çıkardığı uygulamalar ile birleşince halk içinde bulundukları mevcut durumu

¹⁰⁸ Akyol, **a.g.m**, s. 34-35.

sorgulamaya ve kurtuluş çareleri aramaya başlamıştır. Bu sebeptendir ki Ceditçiler olarak adlandırdığımız aydınları ekonomik alandaki geriliğin sebep ve sonuçlarına ayrı bir ehemmiyet vermişler, dönemin gazete ve dergilerinde bu konular ile ilgili yazılar yazmışlardır.¹⁰⁹

Rusya'nın, Türkistan'ı istila politikası diğer Avrupa ülkelerinin Asya ve Afrika'daki istila hareketlerinden daha sert ve çetin olmuştur. Zira İngiltere ve Fransa gibi ülkeler ele geçirdikleri milletleri bünyesinde eritme gibi bir metodu kullanmamasına karşın Ruslar, temeli çarlık döneminde atılan hâkimiyetleri altına aldıkları milletleri Ruslaştırma politikasını kurnazca yürütmüşlerdir. Çarlık Rusya'yı hesaba katmasak dahi 1926 yılında Rusya'da bulunan 194 millettten 101 tanesi mevcudiyetini koruyabilmiştir. Geriye kalan 93 tanesi tamamen Ruslaşmıştır.¹¹⁰ Türklerin mensup olduğu İslam dini ve köklü tarihleri Rusların bu politikalarına direnç göstermelerine neden olmuş, batı fikirleri ile temasın sağlanmasının ardından bu direnç siyasi bir fikir akımı olarak ortaya çıkmıştır.

2.1.3. Ceditçiliğin Türkistan'da Ortaya Çıkışının Fikri Sebepleri

Fikri anlamda Ceditçiliğin ortaya çıkmasındaki en önemli sebeplerin başında eğitim hayatına yön veren medreselerdeki eğitimin bozulup yozlaşması gelmektedir. Bu bozulmaya dikkat çeken ünlü Ceditçi simalardan biri olan Gaspıralı İsmail Bey, medrese meselesi adlı bir yazısında; medreselerde dini ilimler dışında akli ilimlerin okutulması, öğrencilerin ders dışında yemek ve benzeri işler ile uğraşmak zorunda kalmaları ve eğitim süreleri ile ilgili konulara dikkat çekerek eğitimin içine düştüğü kötü durumu açıklamaya çalışmış gelişmek için medreselerin ıslah edilmesinin zorunlu olduğunu vurgulamıştır.¹¹¹ Gaspıralı İsmail Bey'in bu şekilde ifade ettiği eğitim alanında meydana gelen bozulma sosyal hayatın tüm yönlerinde gerilemeye

¹⁰⁹ R. Tursunov, "Ceditlerning Turkistan İctimai İktisadi Haletige Keresleri", **Ozbekistan Tarihi**, San 3, 2004, s. 60.

¹¹⁰ Darhan Hıdıraliyev, Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. 2, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, İzmir 1997, s. 79-80.

¹¹¹ İsmail Gaspıralı, "Medrese Meselesi II", Erişim: <http://www.ismailgaspırali.org>, 20 02 2014.

neden olmuş ve bu geriliğe tepki olarak yeni fikirleri savunan Ceditçilik akımı ortaya çıkmıştır. İlk zamanlarda verdiği (Dini ilimler yanında Fen-Matematik-Tıp gibi pozitif ilimler) kaliteli eğitim ile üne kavuşan Buhara medreselerinin dünyevi ilimleri bırakarak yozlaşmaya başlamasından sonra da uzun yıllar Türkistan'ın diğer bölgelerinden öğrenci kabul etmeye devam etmiş, böylece Buhara'daki bozulma zincirleme etkide bulunarak diğer bölgelerdeki medreselerin de bozulmasına neden olmuştur.

Buhara medreselerindeki bozulma sürecinin başlangıcı, Buhara Hanı Abdullah Han'ın 1587 yılında yaptırdığı medreseye Şeyh'ül Ulema (Rektör) olarak Mirzacan Şirazi'yi tayin etmesiyle başlamıştır. Çünkü Şirazi ilk iş olarak medreselerde dünyevi ilimlerin okutulmasını yasaklaması sebebiyle 10-12 yıl bu medreselerde eğitim gören talebelerin yalnız dini ilimler öğrenmelerine sebep olmuştur. Bu medreselerde eğitim gören öğrenciler matematik, fen, edebiyat, tarih ve tıp ilimlerinden habersiz bir şekilde mezun olmaya başlamışlardır. Dünyevi ilimlere karşı olan bu hareket sadece Buhara Hanlığı'ndaki medreseler için değil, belki de bütün Türkistan medreseleri için kötü bir örnek teşkil etmiştir.¹¹²

Buhara medreselerinin eğitim anlayışında meydana gelen bu olumsuz değişikliğin yanında, Buhara Emîri Şah Murad'ın (1785-1800) eski ve yıkık medreselerin tamiri karşılığında, tamiri yapan şahıslara medreselerden hücre (oda) edinme hakkı veren fermanı yayınlaması, medreselerin eğitiminde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Çünkü bu tarihten itibaren hücreler özel mülkiyet haline gelerek, medreselerin bir tür otele dönüşmesine sebep olunmuştur. Medresenin yararlandığı vakıftan bu hücreler de belli bir oranda yararlanmakta, bu nedenle hücrelerin fiyatları medresenin sağladığı bağışların miktarı ile doğru orantılı olarak değişmekte idi. Bir yatırım aracına dönüşen bu hücrelerde barınanların içinde eğitim ile pek de ilgisi olmayan kişiler de olup eğitim alacak olan kadroların sıkıntılar yaşamasına sebep olmuşlardır.¹¹³ Medreselerde yaşanan bu olumsuz gelişmeler her alanda geriliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum Türkistan'da her alanda geriliğin

¹¹² Hayit, **İslamın Meseleleri..**, s. 81.

¹¹³ Khalid Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, **University of California Press**, 1998, s. 31, Erişim: <http://www.escholarship.org>, 26 09 2014.

yaşanmasının önemli bir nedeni olarak uzun süre devam etmiştir. Neticede 20. yüzyıla gelindiğinde “Türkistan Uleması” medeniyet devrinin gerçek uleması olmaktan uzaklaşmış sadece bu ismi kullanan ve bu isim ile halkı etkileri altına alıp sömüren bir yığın cahil ve yobazdan ibaret kalmıştır. Bir zamanların meşhur medreselerinde artık sadece Kuran’ı Kerim ezberletiliyor, tecvit öğretiliyordu. Medrese mezunları manasını kavrayamadıkları ve düşünmedikleri Kuran’ı Kerim’i ezbere okumaktan başka hiçbir bilgi ve marifet sahibi olamazlardı. Medreselerde değil müspet ilimler sosyoloji, felsefe antropoloji gibi Sosyal Bilimler, tarih coğrafya dahi okutulmuyordu. Ulema felsefe, ekonomi, tarih coğrafya, sosyoloji gibi ilimlerin okutulmasına karşı çıkıyor ve bu ilimleri kâfirlik sayıyorlardı.¹¹⁴

Yapılan eğitim sadece dini bilgilerin aktarıldığı ve ezbere dayanan bir eğitimdi. Bu sebeple öğrencilerin verilen dersleri kalabalık şekilde tekrar etmek suretiyle işlemeleri, bilgilerin sadece ezberlenmesine ve yazımdan çok okuma davranışlarının gelişmesine sebep oluyordu. Yazma etkinlikleri ihmal edildiği için mezun olan öğrencilerin pek çoğu okuyabiliyor fakat hepsi istenen derecede yazamıyordu. Tekrardan öteye gitmeyen ve sadece okumaya odaklı bu eğitim sistemi toplumun ihtiyacını karşılayıp gelişmeyi sağlamaktan uzaklaşmıştır. Okullarda bu şekilde yürütülen eğitim sistemini 1840 yılında Buhara’yı ziyaret eden N.V. Hanikov şu şekilde ifade etmiştir.

“Buhara sokaklarında dolaşırken mekteplerin yanına yaklaşımdan önce öğrencilerin yüksek sesle tekrarlarından ortaya çıkan uğultularını duyuyorduk.”

1918 yılında da A. Polovtsoff adında bir Rus’un “Yere oturmuş öğrenciler önlerine doğru sallanarak anlamını bilmedikleri Kuran ayetlerini var güçleri ile tekrarlıyorlardı” sözleri Hanikov’un söylediklerini destekler niteliktedir.¹¹⁵ Bu şekilde yürütülen ve gelişmeleri takip edemeyen eğitim sisteminin eleştirilmeye başlanacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Fakat eğitimin kutsallaştırılması bu eğitime karşı gelenlerin eğitimsiz halk ve bu eğitimden çıkar sağlayan ulema tarafından dinsizlikle suçlanmasına sebep olmuştur.

¹¹⁴ Akyol, a.g.m, s. 40-41

¹¹⁵ Serge A. Zenkovsky, **Pan Turkism and İslam in Russia**, Harvard University Press 1967, s.77.

Ceditçiliğin çıkış sebeplerinden biri de Rus yönetiminin Türkistan coğrafyasındaki kültürel gelişimi sağlayacak olan fikri iklimin gelişmesini önlemeye çalışmasıdır. Örneğin Rus İçişleri Bakanlığı'nın 1910 yılında vilayetlere gizlice gönderdiği talimatnamede şunlar yazılmakta idi:

“Rusya’da yaşayan gayrı Rus unsurlar arasında cemiyet ve birlikler kurulmasına dair 4 Mart 1906 tarihli Muvakkat Çar Fermanı’nın neşrinden bu yana milletlerin maarif ve medeniyet yolunda gelişme hareketleri müşahade edilmektedir. Bu hareketler milli siyasi şuurun uyanmasına çalışıyor ve bu maksatla çeşitli adlar altında birçok cemiyetler kuruluyor. Bu cemiyetlerin gayesi gayrı Rus milletleri kendi milli menfaatleri etrafında birleştirmektir. Bu nedenle artık bu cemiyetlerin kurulmasına mücadele edilmemelidir. 1910 tarihli başka bir ferman ile de Rus Hükümeti Ceditçileri Osmanlı ajanı olarak ilan etmiştir.”¹¹⁶

Rusların Ceditçilik hareketine bu şekilde tavır takınmalarının sebebi, ceditçiliğin Rusların yürüttüğü iktisadi siyasi ve kültür politikalara bir tepki olarak ortaya çıkması ve yukarıdaki raporda da ifade edildiği gibi gayrı Rusların milli menfaatlerini düşünmeleridir. Ceditçi hareketlerin başarıya kavuşması Rusların yürüttüğü politikalarının iflas etmesi anlamına gelirdi. Sadece Tercüman gazetesinin ortak bir dil oluşturma çabası ve fikri dikkate alındığında bile Rusların korkusu ve tavrı daha iyi anlaşılmış olur.

Rusların yürüttüğü kültür politikası Türk boyları arasında müşterek dil ve kültüre dayanan birlik fikrinin ve milli şuurun oluşmamasını hedeflediği için, bu durumu ortaya çıkaracak eğitim işleri, yerli halkın medeniyet nurundan istifadesi, Türkler arasında yeni dünya görüşünün oluşması, fen ve kültür bilgilerinin Türkler arasında yayılması gibi girişimleri mümkün mertebe engellemeye çalışmıştır. Tüm bu engellemelere ve ulemanın içine düştüğü içler acısı duruma tepki olarak, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Kırım, Kafkasya ve İdil – Ural bölgelerinde başlayan, Türkistan’ın geri durumdan ve esaretten kurtulmasının biricik yolunun taassup ve cehaleti yok ederek halkı yeni öğretim yolu ile çağdaş bilgilerle donatmak gerektiğini savunan fikri uyanış meydana gelmiş ve buradan Türkistan’ın diğer bölgelerine

¹¹⁶ Akyol, a.g.m., s.40-41.

yayılmaya başlamıştır. Bu fikir akımı Türkistan'ın daha önce işgal edilen kuzey kesimlerinde başlamış, oradan güney kesimlerine daha sonra ulaşmıştır.¹¹⁷ Örneğin 1910 yılında Devlet Duması üyesi olan Maksudof, tüm Türkistan'ı dolaşmış ve her köşesinde Kırım'da basılan Tercüman gazetesinin okunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Taşkent, Hokand gibi merkezlerde okulların ve milliyetçi grupların olduğunu belirterek, Rusya'daki okulların yaygınlaştırılması için çalışan Ceditçilerin büyük çoğunluğunun Tatarlardan müteşekkil olmasına dikkat çekmiştir.¹¹⁸

19. asrın sonlarında Türkistan'da başlayan Ceditçilik hareketi (muasırlaşma) yenileşme olarak uzun zamandan beri devam ettirilen kültür meselelerindeki tartışmaların yeni şekilde ortaya çıkışıdır. Ceditçilik, yeni usulde eğitim ile Avrupa medeniyetini öğrenerek onu milli kültüre hizmet ettirmenin bir ifadesidir. Bu şartlar altında Türkistan'da yenileşmeye ve eğitim öğretime ilişkin tartışmalar devam ederken Osmanlı ve Hindistan gibi diğer bölgelerde oluşan yenilikçi fikirler Türkistan coğrafyasını da etkilemeye başlamıştır. Başlangıçta İslami reform şeklinde olan bu hareket zamanla kültür ve eğitim ile ilgili harekete dönüşmüş ve zamanla (20. yüzyılın başlarında) siyasi bir nitelik kazanmıştır.¹¹⁹ Ceditçilik bir bakıma Türkistan topraklarının içine düştüğü kültürel ve siyasi düşkünlüğe çare olarak ileri sürülen fikirlerin toplamını ifade eden entelektüel bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerin yoğun olarak ortaya çıktığı yıllar, Türkistanlıların farklı kültürler ile (özellikle Rusya ve Osmanlı) temas geçmeye başladıkları yıllara denk gelmektedir. Nasıl ki Osmanlı yenileşme hareketleri batı ile temastan etkilendiyse Türkistan'daki yenileşme hareketi de Rusya ile temastan çok etkilenmiştir. Örneğin yenileşme hareketlerinin ilk önce Tatarlar arasında ortaya çıkması ve yaygınlaşması Tatarların Ruslar ile kurdukları temaslardan kaynaklanmaktaydı. Eğitim ve yayın hayatının 19. yüzyılın ortalarında Tatarlar arasında yaygın olmasının sebebi budur. Tatar zenginleri tarafından desteklenen okulların yaygınlaşması Türkistan'ın diğer bölgelerini de etkileme şansı bulmuştur. İçinde Kuran'ın da bulunduğu

¹¹⁷ İbrahim Yarkin, "Türkistan Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", **Türk Kültürü**, S. 18, Yıl II Nisan 1964, s.139.

¹¹⁸ Feridof, **a.g.e.**, s., 49.

¹¹⁹ Fuat Uçar, "Türkistan'da Bir Fikir Hareketi Olarak : "Ceditçilik", Erişim: <http://www.turkdirlik.com>, 15.09.2014.

Müslümanlığa ait dini kitapların basılması Tatar bölgesinde gerçekleştirilmiştir.¹²⁰ Hareket 19. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya Müslümanları arasında çok küçük bir grup içerisinde başlamıştır. Ruslar ile beraber yaşamak zorunda kalmaları onları kendi yaşamları ile Rusların yaşamı arasında bir karşılaştırma yapmaya itmiş, aradaki farkı tespit edip bu farkın batılı pratikler ile kapanacağını düşünmeye başlamışlardır. Bu düşüncelerini dillendirmeye başladıklarında, skolâstik bir anlayışa sıkı sıkıya bağlı olan eğitim kurumları ilk hedefi olmuşlardır.¹²¹

Üçüncü unsur olarak, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler de Türkistan topraklarındaki gelişmelere etkide bulunmuştur. Fakat Osmanlı'da fikir akımlarının miladı olarak kabul edilen Tanzimat'a karşılık, Türkistan'da hukuki ve fikri açıdan milat kabul edilecek bir olay olmamıştır. Ama Gaspıralı İsmail Bey'in yeni usulde okullar açması ve modern tarzda eğitimin inkişafa etkisine dikkat çekmesi, Şehabettin Mercani, Abdulnasır Kusravi, Kayyum Nasiri, Hüseyin Feizkhanov, Abay Kunanbayev gibi Türkistanlı yenilikçi aydınlarının gayelerinin İsmail Bey Gaspıralı'nın şahsında somutlaşmasına ve bu hareketi şekillendiren, zenginleştiren ve hayata geçiren İsmail Bey'in, düşüncelerinin Tercüman gazetesi vasıtasıyla bütün Rusya Müslümanları, Çin, Hindistan ve Osmanlı başta olmak üzere bütün Müslümanlar arasında yayılmasına olanak vermiştir.¹²² Bu sebeplerden dolayı Gaspıralı İsmail Bey'in Tecüman gazetesinin yayın tarihi olan 1883 tarihini Türkistan yenileşme hareketlerinin miladı olarak kabul etmek gerekir.

2.1.4. Gaspıralı İsmail Bey ve Osmanlı Devleti'nin Ceditçiliğin Gelişimine Etkisi

¹²⁰ S. Zenkovskiy, **a.g.e.**, s.26.

¹²¹ Edward J. Lazzerini, "Gadidism at the Turn of the Twentieth Century: A View From Within", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Annee 1975, Volume 16, Numero 2, p. 246. Erişim: <http://www.persee.fr>, 02 09 2014, s. 246.

¹²² Hıdıraliyev **a.g.m**, s. 83. Mercani ve Nasiri için bkz, Hantal Lemercier- Quelquejay, **Abdül Kayyum El Nasiri: 19. Yüzyıldabir Tatar Islahatçı**, Çev, Deniz Bozer, ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları Yay., Ankara 1984. Bu makale CAS dergisinin Cilt I, S. 4 (Nisan 1983) baskısından çevrilmiştir. Mercani, Kusravi ve Feizkhanov hakkında bkz, Lazzerini, **a.g.m**, s. 246-248. Schamiloglu, **a.g.m**, s.153-155.

Yenilikçi Ceditçilik hareketi süreç olarak Türkistan topraklarında daha önceleri başlamış olsa da, sistemli olarak, İsmail Bey'in¹²³ Tercüman gazetesi sayesinde halk hareketine dönüşmüştür. Tercüman gazetesi sayesinde yenilikçi fikirler Türkistan halkının tüm katmanlarına sirayet etmiş ve fikir hareketine dönüşmüştür. Araştırmacılar tarafından Ceditçilik akımına bir başlangıç noktası belirleme ihtiyacı söz konusu olursa, bu başlangıç Tercüman gazetesinin yayına başladığı 10 Nisan 1883 yılı olmalıdır. Çünkü İsmail Bey ve onun çıkardığı Tercüman gazetesi, Usul-i Cedit fikrinin yayılıp yeni fikir hareketlerinin oluşumuna zemin hazırlamakla kalmamış, fikirleri sebebiyle aydınlar tarafından sayılıp sevilmiştir. Örneğin Ayna dergisinde Muhammed Hoca imzalı bir yazıdan, İsmail Bey ile tesadüfen İstanbul'da yapılan bir karşılaşma ve ardından yapılan bir sohbetin yayınlanacak kadar önemli ve özel olarak telakki edildiğini, bu vaziyetten de İsmail Bey'in Türkistanlı aydınlar üzerinde büyük etkisinin olduğunu anlayabiliyoruz.¹²⁴ Bu fikri etkiyi meydana getirilen eserler ile de ifade etmek mümkündür. Örneğin, İsmailiye Mektebi Müdürü Ahund Salihcan tarafından Ayna dergisinde kaleme alınan bir yazıda, İsmail Bey'in hayatı boyunca sürdürdüğü eğitim faaliyetlerine teşekkür edilmiş, bu faaliyetlerine binaen kendi açtıkları bir okula "Mektebi İsmailiye" ismini vererek kendisini de okulun hamisi olarak ilan ettiklerini ve bu durumu da hükümete tasdik ettirdikleri ifade etmiştir.¹²⁵

Gaspıralı İsmail Bey'in Türkistanlı aydınlar arasındaki yeri ve önemini, yine Gaspıralı Bey gibi aydın bir şahsiyet olan Münevver Kari'nin bir öğrencisi tarafından aktarılan sözlerinden de anlaşılabilir. "Yaş Türkistanlı" imzası ile kaleme alınan yazıdan, yazarın Münevver Kari'nin bir öğrencisi olduğu ve bu konuşmanın Gaspıralı Bey'in ölümü üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır. Münevver Kari'nin;

"Sevgili aziz gençler! Dünkü cuma günü sizler tatilinizi her tarafta oynayıp gülerek geçirirken biz matem içinde geçirdik. Dün, size benzer Müslüman çocuklara yazmayı ve okumayı kısa zamanda öğretmekte olan yeni okulların programlarını oluşturan, bunları kendi gazetesi aracılığıyla bütün Müslüman ülkelerine yayarak

¹²³ İsmail Gaspıralı'nın Hayatı ve Medrese Meselesi isimli yazıları için bkz, <http://ismailgaspırali.org>.

¹²⁴ Bkz., Muhammed Hoca, "İsmailbek Hazretleri İle Sohbet", **Ayna Dergisi**, S..149, 1914 , s.1162-1164.

¹²⁵ Ahund Salihcan, "Mekteb-i İsmailiye", **Ayna Dergisi**, S.. 7, 1913, s. 163.

milletin uyanması ve aydınlığa kavuşması yolunda büyük hizmetler yapmış olan değerli öğretmen, büyük yazar İsmail Bey'in öldüğü haberini aldık. Bu mektebi artık sizlerle birlikte devam ettireceğiz" şeklindeki ifadesinden, İsmail Gaspıralı Bey'in Türkistan'ın eğitim ve kültür hayatındaki yerini daha iyi anlaşılmaktadır. Gaspıralı Bey'in ölümünden sonra cedit okullarının iki gün yas ilan ederek, öğretmen ve bazı aydınların göğüslerinde yas alameti işaretler taşıması, Gaspıralı Bey'in Türkistan'daki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Münevver Kari tarafından kaleme alınan "İnkılâba Kadar Türkistan Mektepleri" başlıklı yazı da Tercüman gazetesinin Türkistan'ın fikri uyanışında ve yeni okulların açılışında oynadığı rolü anlatmıştır.¹²⁶

Sadece Türkistan'da yaşayan aydınlar değil Osmanlı Devleti'nde yaşayan aydınlar da Gaspıralı Bey'in ekolüne büyük saygı duyuyorlardı. Aslen Tatar Türk'ü olup Osmanlı topraklarında yaşayan ve fikirleri buralarda şekillenen Yusuf Akçura, Gaspıralı Bey hakkında şunları yazmaktadır:

"İsmail Bey iyi bir muallim, mahir bir gazeteci, mümtaz bir muharrir, içtimai ve siyasi bir mütefekkir ve faal bir cemaat hadimi idi. Fakat tüm bu vasıflar İsmail Bey'i tanıtmaya yetmez. Türk ve İslam âleminin son elli yıllık tarihinde saydığımız evsafi haiz olabilecek yirmi- otuz kişi sayılabilir. Fakat İsmail Bey tektir. Onun bir eşinin daha, değil yalnız geçen elli yılın içinden, hatta birkaç asırlık İslam ve Türk hayatından bulup çıkarmak zordur. Şimal Türkleri'nin hayatı fikriye ve içtimaiyyelerinde azim ve inkılabın husulüne fikri memba, İsmail Gaspıralı'nın dimağı olmuştu. Bu nokta-i nazardan İsmail Bey bir inkılapçı ve medeniyet-i garbiyenin "reformatör" kelimesine idhal ettiği mefhum murad olunmak üzere bir müceddiddir" şeklinde değerlendirilmektedir.¹²⁷

Gaspıralı İsmail Bey hayatı boyunca Osmanlı Türkçesi'ni bütün Türklerin umumi edebi dili haline getirmeye çalışmış ve bunu 1905 senesinde " dilde, fikirde,

¹²⁶ Yaş Türkistanlı, "Gaspıralı İsmail Bey (Tarcümann'ın Çıkışınınng Ellinçi Yılı Münasebetiyle)", **Yaş Türkistan**, S. 41,Nisan 1933, s.15., (13-21) derginin bu sayısında Münevver Karinin yukarıda zikredilen yazısı da mevcuttur.

¹²⁷ Altan Deliorman, "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi", **Türk Kültürü**, S. 69, Yıl VI, Temmuz 1968 s.53.

işte birlik” şiarı haline getirmiştir.¹²⁸ Usul-i Cedit hareketinin yayın organı olan Tercüman gazetesinin Türkiye’deki tirajının 5-6 bin olduğu ve bazen de 15-20 bin’e¹²⁹ ulaştığı düşünüldüğünde Türkistan ile Osmanlı aydınları arasındaki fikri etkileşim daha iyi anlaşılmış olur. Şunu da belirtmek gerekir ki 1905 İhtilali’nin meydana getirdiği serbestlik ortamı Türk dünyasında birçok dergi ve gazetenin çıkmasına sebep olmuş, Tercüman’ın tirajına olumsuz etki yapsa da, diğer gazeteler Ceditçilik fikrinin yayılmasına olumlu katkı sağlayarak harekete ivme kazandırmışlardır. 1910 yılına gelindiğinde Tercümanın tirajı 1500’e düşmüştür. Resmi raporların bu gazetelerin tirajını az göstermesine rağmen 1910 yılında Türkçe yayınlanan gazetelerin tirajı 28 000 olarak gösterilmiştir.¹³⁰ Tüm bu gazeteler içindi fikri manada Ceditçiliğe en fazla yön veren gazete Gaspıralı Bey’in Tercüman olmuştur.

Gaspıralının, döneminde yaşayan aydınları çıkardığı Tercüman gazetesi ile derinden etkilemesi, onu Ceditçilik fikrini çıkaran ve yayanlar içinde ön plana çıkarmakta ve özel bir konuma yerleştirmektedir. Bu nedenle onun gazetesinin çıktığı 1883 yılını Ceditçilik akımının başlangıcı olarak olmasa da, bu akımın dönüm noktası olarak kabul etmek gerekir.

Gerçi bu fikrin babası sayılan Gaspıralı İsmail Bey yeni tarzdaki okullarını açtığında usulü cedit kavramını kullanmasına karşın, değişimi ifade eden yenilikler için, daha önce Osmanlı devletindeki değişimleri ifade eden Tanzimat sözcüğünü kullanmayı tercih ediyor, açtığı okulları da (o zamanda modern kelimesi kullanılmadığı için) “muntazam mektepler” olarak adlandırıyordu.¹³¹ Fakat onun takipçilerinin yeni okulların yenilikçi karakterlerinin ağır basması dolayısıyla, bu okulları cedit okulları şeklinde adlandırmaları, yeni okulların temsil ettiği düşüncenin de Ceditçilik ya da Ceditizim olarak anılmasına sebep olmuştur. Yusuf Akçura’nın

¹²⁸ Ahmet B.Ercilasun, “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, **Türk Kültürü**, S. 337-338, Mayıs Haziran 1991, s.332-335.

¹²⁹ Fuat Uçar, “Türkistan’da Bir Kültür Hareketi Olarak Ceditçilik”, Erişim: <http://www.turkdirlik.com>, 15.09.2014

¹³⁰ Nadir Devlet, **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.52-53.

¹³¹ Ingeborg Baldauf, “Jadidism In Central Asia Within Reformism And Modernism In The Muslim World”, Erişim: <http://www.jstor.org>, Mon Sep 24 04 2013.

fikrine göre; Usul-i Cedit tabiri Osmanlı Türklerinden alınmıştır. Çünkü bu tabir, cemiyet hayatının yenileşmesi ve batılılaşması anlamında 19. y.y sonlarında İstanbul toplumunda kullanılan bir tabirdir.¹³²

Yenileşme ve fikri akımlar bakımından Osmanlı devleti diğer coğrafyalarda yaşayan Türklere ve Müslümanlara öncülük etmiştir. Çünkü imparatorlukta karşılaşılan yenilgiler, çareler aranmasına neden olmuş, bu durum da yenileşme hareketlerine yenileşme hareketleri de fikri akımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Gerek imparatorluk kültürünün avantajları, gerek Avrupa'ya coğrafi yakınlık ve iletişim yollarının çeşitliliği ve gerekse bağımsız bir ülke oluşu, Osmanlı Devleti'ni fikri akımlar bakımından diğer Türk ve Müslüman ülkelerden daha tecrübeli ve avantajlı yapmıştır. Örneğin Türkistan topraklarında halkın gelişmek için modern tarzda eğitimin önemini yeni kavradığı ve aydınların bu fikirlerini benimsetmeye çalıştığı dönemde Osmanlı toplumu fikri açıdan bu meseleyi büyük ölçüde aşmış aydınlar yönetim sistemini ilgilendiren (I. ve II. Meşrutiyet) siyasi fikir akımları ile meşgul olmaya başlamıştır.

Her iki coğrafyanın yenileşme hareketleri benzer hususiyetler taşımakla beraber, farklı dinamiklere de sahiptir. Osmanlı Devleti'ndeki yenileşme istekleri gerilemekte ve yıkılmakta olan bir devleti koruma refleksinden, Türkistan'daki yenileşme hareketleri ise işgal edilen bir ülkeyi kurtarma refleksinden ortaya çıkmıştır. Bu durum her iki coğrafya da meydana gelen hareketlerin derinliğinin ve organizasyon yeteneğinin farklı olmasına yol açmıştır. Her iki oluşumun da süregelen anlayışların yeni ve çağdaş anlayışlar ile değiştirilmesini amaçlaması, coğrafi ve tarihi sebeplerden dolayı bu süreci Türkistan toplumundan daha önce yaşamaya başlayan Osmanlı Devleti'nin Türkistan topraklarını etkilemesini kolaylaştırmıştır. Bu sebeptendir ki bu süreçte yapılan tartışmalar, "Tercüman-Tercümanı-ı Ahval" "Nizamı Cedit-Usul-i Cedit", "Jön Türkler-Yaş Buharalılar", gibi kavramlar birbirinin yansıması olarak kullanılmışlardır.

¹³² A. Battal Taymas, "Türk Dünyasında Usul-i Cedit Hareketi, **Türk Kültürü**, S. 18, Yıl II, Nisan 1964 s. 119.

Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketleri eskilere dayansa da Osmanlı Devleti'nin siyasi ve kültürel hayatındaki fikri dönüşüm açısından dönüm noktası Tanzimat Fermanı olmuştur. Bu ferman Osmanlı'nın siyasi, toplumsal, dini, ekonomik, ailevi ve estetik görüntülerini etkilemiş, adeta dünya görüşünü tersine çevirerek yeni oluşumların ana kaynağını teşkil etmiştir.¹³³ Bu yönüyle Tanzimat daha önce askeri yenilgiler ile ortaya çıkan geriliği ortadan kaldırmak için askeri alanda yapılan yenilik hareketlerinin aksine, toplum düzeni ve idari mekanizmada görülen aksaklıkları sosyal, hukuki ve idari alanlardaki yeni düzenlemeler ile ortadan kaldırmayı amaçlayan bir süreçtir.¹³⁴ Tanzimat Fermanı'nın ortaya koyduğu fikri değerler, devletin içinde yaşadığı sosyo - ekonomik ve siyasi sorunlar ile birleşince, ülkede çözüm getirme amaçlı fikri hareketler ortaya çıkmıştır. Tanzimat Fermanı ile ortaya çıkan dönüşümden, bir müddet geçip de ortaya konan fikirler olgunlaşmaya başlayınca, Osmanlı toplumunda ilk kez modern manada siyasi ve fikri hareketler başlamıştır. Yeni Osmanlılar denilen aydın grubunun ortaya çıkması Sultan Abdulaziz dönemine denk gelmektedir. Türk içtimai ve siyasi hayatında mühim rolü olan bu girişim 1865 yılında Namık Kemal ve yakın arkadaşları tarafından gizli olarak kurulmuştur.¹³⁵ Giderek güç kazanan Yeni Osmanlılar 1877'den sonra Abdulhamit tarafından dağıtılınca, aydınlar faaliyetlerine Avrupa'da devam ettirmişler ve Avrupa'da Jön Türkler olarak adlandırılmaya başlamışlardır.¹³⁶ Bu aydınların yaşadıkları devirlerde Osmanlı Devletinde batılı eğitim kurumları açılmaya, gazeteler yayınlanmaya ve batı devletleri ile fikri anlamda münasebetler tesis edilmeye başlanmıştır. Kurulan bu münasebetler aydınların medreselerde hâkim olan tevekkül felsefesinden kurtularak, akıl ve mantığa dayanan tenkitçi ve yenilikçi fikirleri benimsemelerine neden olmuştur.¹³⁷

Yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan fikri gelişmeler Osmanlı devletinin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarındaki yaklaşık altmış yıllık siyasi ve

¹³³ Süleyman Hayri Bolay, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi", **Türkler Ansiklopedisi**, XIV Cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları., 2002, s.519.

¹³⁴ Necdet Hayta - Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri**, Gazi Kitapevi, Ankara 2003, s.119.

¹³⁵ Hayta -Ünal, **a.g.e.**, s.166.

¹³⁶ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 32.

¹³⁷ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi Cilt VII, **Ankara TTK Yayınları** 1995 s.300.

içtimai hayatını derinden etkileyerek yön vermiştir. Bu süreçte Türkistan topraklarında yaşayan aydınlar da Osmanlı aydınları ile temas kurmuşlar ve benzeri fikirlerden etkilenmişlerdir. Bu sebeptendir ki yukarıda izah edildiği gibi Türkistan topraklarında Ceditçiliğin babası sayılan Gaspıralı İsmail Bey, yeni tarzdaki okullarını açtığında Usul-i Cedit kavramını kullanmamasına karşın, değişimi ifade eden yenilikler için, Osmanlı’da değişimleri ifade eden “Tanzimat” sözcüğünü kullanmayı tercih etmiştir.

Ortak kavramlar ve terimler bununla sınırlı kalmayıp, Genç Osmanlılar ya da Jön Türkler olarak adlandırılan Osmanlı aydınlarının yansımaları olan Türkistanlı aydınlar, genel manada “Ceditçiler” olarak anılsalar da, Yaş Buharalılar, Yaş Hiveliler ya da Yaş Türkistanlılar olarak da anılmışlardır. Benzer terimlerin veya hareketlerin ortaya çıkmasının sebebi Osmanlı toplumu ile Türkistan toplumu arasındaki tarihi ve kültürel bağlar dolayısıyla, Osmanlı topraklarına eğitim ya da başka sebeplerle aydınların gelerek etkileşime girmesi ve geri kalmışlığın sebeplerine benzer reçeteler (geriliği ortadan kaldırmak için eski düzenin yerine ya da yanına yeni değerleri getirme isteğidir) düşünmeleridir. 1900’lere gelindiğinde daha çok eğitim ve kültür alanında yoğunlaşan Ceditçilik hareketinin aksine Osmanlı topraklarındaki hareket biraz daha olgunlaşarak derinleşmiş ve hareketlere dönüşerek Ceditçilik hareketine fikri manada etkide bulunmuştur. Ceditçilik hareketi nispeten de olsa siyasi olgunluğa ancak 1917 İhtilalinden sonra kavuşacak gerek Rusya’ya gerekse hanlık yönetimlerine karşı siyasi talepler ile harekete geçeceklerdir.

Örneğin Buhara’da Ceditçilerin ileri gelenlerinden biri olan Sadrettin Ayni, Osmanlı topraklarında çıkan Sıratül Müstakim dergisi hakkında;

“Türkiye’de inkılaptan (II Meşrutiyet) sonra yayınlanmaya başlanan Sıratü’l Mustakim adlı bir dergiyi inceleme imkânı bulduk. Bu gazete dini, ilmi, içtimai, siyasi ve edebi bir dergi olup hilafet merkezinin en yetkili ve tanınmış kişilerinin iştiraki ile çıkardı. Bu dergide siyasi ve içtimai inkılâplar ayet ve hadislere tatbik edilerek yazıldığından bizim fikirlerimizde köklü bir değişime sebep oldu.”¹³⁸ gibi ifadelerinden Osmanlı toplumundaki fikri hareketlerin Türkistan topraklarındaki

¹³⁸ Ayni, *Materyaller...*, s.7.

aydınları nasıl derinden etkilediği anlaşılabilir. Örneğin I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında İstanbul'dan Türkistan'a dönen tanınmış öğrencilerden Abdurrauf Fıtrat, Kırımlı Bekir Çobanzade gibi şahsiyetler İstanbul'da edindikleri fikirleri de kendileri ile beraber bu topraklara götürmüşlerdir.¹³⁹

Eğitim için İstanbul'a gelen öğrencilerin yanı sıra, hacıların hac farızasını yerine getirmek için İstanbul'a uğrayarak Hicaz'a gitmesi ve İstanbul'da kaldıkları süre zarfında buradaki fikirler ile temasa geçmesi fikri etkileşimi hızlandırmıştır. Gerek aydınların dış ülkeler ile teması, gerekse öğrencilerin yurt dışında aldıkları eğitim fikri hareketlerin gelişimine olumlu bir katkı sağlamıştır. Dünyanın hızla geliştiği iletişim ve ulaşım imkânlarının hızla gelişerek demiryolu, gazete ve telgraflar gibi olanakların Türkistan'ın içlerine kadar geldiği bir ortamda değişim ve fikri akımların oluşmaması düşünülemezdi. Nitekim öyle de olmuş tüm bu bileşenlerin neticesi olarak Türkistan'da Ceditçilik olarak adlandırılan fikri hareket ortaya çıkmıştır.

Ceditçilik akımının fikri manadaki lokomotifi Usul-i Cedit okulları olmuştur. Eğitimde geleneksel eğitim yerine yeni modern metodu kullanılmaya çalışan bu okullar fikri gelişime de büyük katkı sağlamışlardır. Usul-i Cedit anlayışı, okulların medreselerden ayrılmasını, eğitimin öğretmenler aracılığı ile yapılmasını, öğretmenlerin aylık almasını, geleneksel hecelemenin terk edilmesini, okuma yanında yazmaya da önem verilmesini, kız çocuklarının da okumasını ve eğitimin bir program dahilinde yürütülmesini savunan bir eğitim anlayışına sahiptir.¹⁴⁰ Bu fikir geleneksel yöntemi reddettiği için başlı başına Ceditizm ya da ceditçilik denilen yenilikçi düşüncenin temelini oluşturmakta idi. Bu fikirleri destekleyen ve bu okullarda okuyan öğrencilerin fikir dünyasında meydana gelen değişim, bir süre sonra iktisadi, siyasi ve kültürel sahalarda dillendirilen talepler olarak ortaya çıkmış ve Ceditçilik ya da Ceditizm olarak adlandırılmıştır.

Sosyal ve kültürel taleplerle ortaya çıkan ceditçilik hareketi doğal olarak siyasi bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Çünkü eğitim ve kültür alanında gelişimi ön

¹³⁹ Safer Nagayev, Dilde, Fikirde, İşte Birlik; Gaspıralı ve Türkistan, Aktaran, Bayram Orak, Erişim: <http://egitim.selcuk.edu.tr>, 07 06 2014.

¹⁴⁰ Devlet, **Gaspıralı...**, s.68.

gören bu düşünce, Çarlık Rusyası'ndaki Müslümanların ve Türklerin kimliklerini siyasi manada yeniden tanımlamalarına olanak vermiştir.

Siyasi anlamda Pantürkizm ve Panislamizm olarak adlandırılan fakat temeline ceditçilik fikri olan bu düşünceler oldukça ılımlı ve esnek bir yapıya sahiptir. Rus tarihçilerin işlediği kadar emperyalist ve yayılmacı bir siyasi niteliğe sahip değildir.¹⁴¹ Rusların özgürlükçü ve Rus karşıtı hareketleri Pantürkist ve Panislamist kavramları ile özdeşleştirip karalamalarının sebebi tamamen siyasedir. Zira Ruslar 1921 yılındaki 10. Komünist Parti Kongresi'nde Pantürkizm ve Panislamizm hareketlerini “demokratik burjuva milliyetçiliği” şeklinde ifade ederek karalamaya başlamışlardı.¹⁴² Kültür ve eğitim sahalarında başlayan Ceditçilik hareketinin Pantürkist ve Panislamist şekilde ifade edilen siyasi nitelikli Rus karşıtlığına dönüşmesi doğal bir süreçtir. Çünkü bu hareket Türklerin ve Müslümanların Ruslar karşısında geri kalmasına aranan çözümden kaynaklanmış, sadece zenginler değil farklı sosyal katmanlardan da taraftar bulmuştur. Ceditçilik hareketinin mücadele gerektiren siyasi bir niteliye kavuşması Buhara ve Hive Hanlıkları'nda daha önce başlamıştır. Türkistan coğrafyasında tüm dengeleri değiştiren 1917 devrimi yaşandığında birçok Ceditçi aydın özerklik talebi ile hareket etmeye başlamışlar hatta bazıları tam bağımsızlık için açıktan açığa İstiklalciler grubuna katılarak ilan edilen cihada destek vermişlerdir.¹⁴³

1917 devrimi gerek Buhara'daki gerekse Türkistan'ın diğer bölgelerindeki aydınları bir tercih yapmak zorunda bırakmıştır. Aydınların bir kısmı Rusya'nın içine düştüğü iç karışıklığı fırsat bilerek bağımsızlık hareketine girişmişler bir kısmı ise Bolşevikler ile iş birliği yolunu seçerek yeni düzende Türklerin haklarını savunmaya çalışmışlardır. Bolşevikler birinci gruptaki aydınlar ile mücadele ederek bu mücadelede Bolşevikler ile iş birliği yapan aydınları kullanmışlardır. Bolşevikler kendileri için tehdit unsuru Ceditçileri saf dışı ettikten sonra işbirlikçi Ceditleri ortadan kaldırmaya başlamışlardır. Bu iş birlikçi Ceditler Rusların gücünden yararlanarak milli anlamda faaliyet göstermeye çalışmışlardır. Fakat gerçek amaçları

¹⁴¹ Alexandre Beningsen, “Panturkism and Panislamism in History and Today”, **CAS**, Vol.3 No 3, 1984, s.39-49.

¹⁴² Schamiloğlu, **a.g.m.**, s.363.

¹⁴³ Baldauf, **a.g.e.**, s.80.

Ruslar tarafından bilinen aydınlar, milliyetçi Ceditçiler yok edildikten sonra 1930-39 yılları arasında karşı devrimci ve milliyetçilik suçlamaları ile ortadan kaldırılmıştır.¹⁴⁴ Öldürülen bu aydınlar arasındaki en önemlilerinden olan Feyzullah Hoca ve Abdulrauf Fitrat, Âlim Han'a karşı mücadele edip Ruslar ile iş birliği yapmıştır. Fakat Ruslar bu aydınların milli anlamda faaliyet göstermelerine daha fazla izin vermemiş Âlim Han ve İstiklalcilik hareketine karşı kullandıkları bu aydınları idam etmiştir.

Gerek milliyetçi Ceditçiler gerekse Bolşevikler ile iş birliği yapan solcu Ceditçiler hiçbir zaman vatanlarına ihanet etmemiş ülkelerini içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için çaba göstermişlerdir. Ceditçi aydınların bir kısmı Ruslar tarafından kullanılmak suretiyle Rusların Türkistan'ı işgaline katkı sağlasalar da bu durum onların hain olmalarından değil ülkelerini kurtarmak için yanlış yol seçmelerinden ve dönemin şartlarından kaynaklanmıştır. Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra Bolşeviklerin anti devrimci ve burjuva milliyetçileri diye idam ettikleri bu Ceditlerin, halk kahramanı olarak tanımlanmaya başlamalarının sebebi de Ceditçilerin niyetleri ile ilgilidir. Bağımsızlık sonrası basılan bir kitapta Ceditçiler ve mefkûreleri hakkında şunlar yazılmaktadır:

“Ceditlerin zengin tarihi mirasında milli gaye ve milli mefkûre özel bir yere sahiptir. Ceditçilik sadece kültürel bir olay değil, aynı zamanda siyasi bir olaydır. Milli aydınlar, devlet ve onun kuruluşu ile toplum ve toplumun manevi hayatları ile ilgili problemlere de değinmişlerdir.”¹⁴⁵

Ceditçilik ve ceditçi aydınlar günümüz Özbekistanı'na siyasi, içtimai ve kültürel miras olarak bırakılmış ve hak ettikleri yeri almaya başlamışlardır. Bu süreçte Ceditçilerin mücadele ettiği ve amaçları ceditçiler gibi ülkelerini Rus işgalinden korumak olan aydınların ve idarecilerin de tarihi bir miras olarak algılanıp hak ettikleri yeri almaları bağımsızlık sonrası Türkistan'nın önemli bir kazanımı olacaktır.

¹⁴⁴ H.B Küzatüvçi, “Niçun Ceditçiligtan Korkmaktalar”, **Milli Türkistan**, San 94A, Yıl 10 Ocak- Şubat 1963, s.28.

¹⁴⁵ D.A Alimov, **Ozbekistan Tarihi (1917-1919)**, Şark Neşriyatı, Taşkent 2006, s.6. , Bu kitap bağımsızlık sonrası Özbekistan'da, 10. sınıf öğrencilerine ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Basmacılık ve Ceditçilik olaylarına Sovyet döneminden farklı bir açıyla bakılmıştır.

2.2.CEDİTÇİLİĞİN BUHARA'DA BAŞLAMASI VE YAŞ BUHARALILAR HAREKETİ'NE DÖNÜŞMESİ

Ceditçilik hareketinin Buhara'ya fiili olarak girmesi Emir Abdulahat'ın faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. Her alanda Rusların baskısı ile karşılaşan Emîr Abdulahat; Astanakul Kuşbegi ve Şeyh-ül İslâm Mir Bakahan'a Rusya ve Türkiye'ye öğrenci gönderilmesi talimatını vermiştir. Bunun üzerine dil ve hukuk eğitimi almak üzere Karşı Beg, Molla Kerim, Mirza Ahmet Haydarnam adındaki kişiler Rusya'ya gönderilmiştir. Bunlar eğitimlerini tamamladıktan sonra Buhara'ya gelerek Emîr'in hizmetine girmişlerdir. Bunların yanı sıra 1884 yılından itibaren yüksek eğitim almaları için Osman Hoca, Mirza Abdulahad Han, Ahmet Han, Mahdum, Mirza Hasan, Haşim Şayık, Kari Sıraceddin, Kasım Han, Mirza Sarac, Mirza Nazarullah, Habibullah, Mirza Saral, Mirza Şah Feyz, Rafi Mahdum, Nesir Mahdum ve Abdurrauf Fıtrat gibi gençler İstanbul'a (Osmanlı Devleti) gönderilmiştir. Bu gençler eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkelerine dönerek ülkenin siyasî ve kültürel hayatında çok önemli rol oynamışlardır. Osmanlı Devletine gönderilen bu öğrencilerin toplamı 200 kişiden ibaret olup Ruslardan korkulduğu için gizlice gönderilmiş ve masrafları bizzat Emîr tarafından karşılanmıştır.¹⁴⁶

Buhara'da 1907-1908 yılında başlayan mektep ıslahatı işlerinde Emîr'in, Kuşbegi Astanakul'un, Kadı Kelan Bedreddin'in göz yummaları¹⁴⁷ ve İstanbul'a gönderilen öğrencilerin geri dönmeleri ile Buhara'da bir takım fikri gelişmeler meydana gelmeye başlamıştır.¹⁴⁸

Abdulahat döneminde yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen, Buhara Hanlığı'nda demir yolunun inşasının bitirilip hizmete geçmesi ve babası Muzaffer Han döneminde açılan telgraf hattının düzenli olarak işlemeye başlaması, hanlığın

¹⁴⁶ Muhammed Ekber Âşık Kabili, **Tarih-i Hüznî'l Mîlel-i Buhara**, W.U.F.A Yayınları, Peşaver 1992, s.20.

¹⁴⁷ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s.256.

¹⁴⁸ Rusya ve Türkiye'de eğitim görerek ülkelerine geri dönen bu gençler ülke yönetiminde ıslahatlardan yana idiler. Bu yüzden bunlara genel olarak Ceditçiler (Yenilikçiler) denilmiştir. Çıkarttıkları gazetelerde de ıslahat konularını işlemişlerdir. Bu gazeteler Buhara'da fikri akımların gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır.

batı dünyası ile daha yakın etkileşim içerisine girmesine olanak vermiş, bu durum batılı anlamda fikir hareketlerinin ve kültürel değişimin başlamasına zemin hazırlamıştır.

Diğer Türkistan topraklarında olduğu gibi Buhara Hanlığı'nın da batı kültürü ile temas Ruslar vasıtası ile olmuştur. Bu yüzdendir ki, Türkistan'ın kuzey bölgelerindeki Rus okullarında okuyan ve Rus aydınları ile temasa geçenlerin tavsiyeleri neticesinde yenileşme hareketleri kuzey bölgelerinde güneye nazaran daha önce başlamıştır. Yenilikçi hareketler önce Tatar ve Kazak yurtlarında başlamış daha sonra Türkistan ve Buhara topraklarına sirayet etmiştir. Bu reformcu aydınların ilk eğitimlerini Buhara medreselerinde alıp daha sonra bu ekolu eleştiren bir düşünce yapısına kavuşmaları da ilginç bir durumdur. 19 yüzyılda Buhara ile Tatar bölgesinin merkezi olan Orta Volga coğrafyası arasındaki, dini, ekonomik, eğitim ve diğer kültürel ilişkilerin yoğunluğu Tatar bölgesindeki fikri gelişmelerin Buhara'ya taşınmasına sebep olmuştur.¹⁴⁹

Tatarlar arasında kendine has yenileşme ve kalkınma için yeni bir devre açan Şehabettin Mercani, medrese eğitiminde bir "İslahat Planı" geliştirerek medresedeki tüm öğrencilerini bu ıslahat planı çerçevesinde yetiştirmiştir.¹⁵⁰ Özellikle öğrencilerin derslere münazaralı bir şekilde katılması geleneği başlatarak, basmakalıp öğretim anlayışının yerine daha az teorik, daha fazla pratik eğitimi ikame etmiştir.¹⁵¹ Mercani'nin İslahat Planı ve bu çerçevede geliştirdiği yeni eğitim sistemi Kazan'da fikri canlanmaya yön vermiş ve burada bulunan medrese öğrencileri arasında uyanma ve düşünmeyi canlandırmıştır.¹⁵² Mercani yetiştirdiği öğrenciler zamanla Kazan'daki fikri yenilikçi hareketi daha da geliştirdiler ve bu hareketi yaymak için başta Semerkand ve Buhara olmak üzere birçok şehre seyahatler gerçekleştirerek bu hareketi bu bölgelere yaymaya çalıştılar.

¹⁴⁹ Uli Schamiloglu, "İctihad or Millat ? Reflectioan on Bukhara, Kazan and the Legacy of Russian Orientalism", Reform Movements and Revolutions in Türkistan: 1920-1924 (Studies in Honour of Osman Khoja), Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA Haarlem 2001. Erişim: <http://www.turkotatar.com> 20 02 2014.

¹⁵⁰ Serge A. Zenkosky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev: İzzet Kandemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s.21.

¹⁵¹ Zenkosky, **a.g.e.**, s.23.

¹⁵² Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s.130.

Buhara'daki okul ve medreseleri yenileştirme ve çağdaş düzeye getirme düşüncesini Buhara aydınlarından, bir dönem Buhara Emirliğinde elçilik görevinde bulunarak, bu sayede Ruslarla temas kurarak modern dünyayı tanıma fırsatı bulan, Ahmed Kelle lakabı ile ünlü bilgin Ahmed Mazlum Daniş¹⁵³ ilk olarak ifade etmiştir. Abdulahat dönemi modern düşünce akımlarının Buhara'ya hızla girmeye başladığı dönem olmuştur.

Şehabettin Mercani'den etkilenecek Kırım merkezli "Usul-i Cedit" adıyla yenilikçi bir eğitim anlayışı ortaya koyan İsmail Bey Gaspıralı'nın Buhara Hanlığı'nda Usul-i Cedit okulları açabilmek için, Emîr Abdulahat ile dostluğunu geliştirmesi ve bu okulları açmaya karar vermesi ile Buhara'daki yenilik hareketi farklı bir boyut kazanmıştır. Emîr, Gaspıralı'nın yayınladığı Tercüman gazetesinin bir okuyucusu ve abonesiydi.¹⁵⁴ 6 Şubat 1893'te Gaspıralı ile Bahçesaray'da buluşan Emir, burada eğitim konusunda yaptığı görüşmenin akabinde Gaspıralı'yı Buhara'ya davet etmiş. Bu davet üzerine Gaspıralı Buhara'da okullar açmak gayesiyle 23 Mayıs 1893'te Buhara'ya gelmiştir.¹⁵⁵ Buhara'ya ulaştığında Emîrin özel resmi görevlileri tarafından karşılanmış ve Emîrin özel misafiri olduğu belirtilmiştir. Buhara'da kaldığı süre içerisinde elçilerin ağırlandığı konağa yerleştirilmiş ve emrine dört atla çekilen bir araba tahsis edilmiştir. Gaspıralı Buhara'ya geldiğinde Emir burada bulunmadığı için Buhara'da Kazikelan ile görüşmüş ve Usul-i Cedit okullarının Buhara'da açılması için uğraşmıştır. Kazikelan okulun eğitim dilinin farsça olması konusunda ısrar etmiş Gaspıralı İsmail Bey ise halkın Özbek Türkçesi konuştuğu için Türkçe ders kitaplarının daha başarılı sonuçlar vereceğini hususunda ısrar etmiştir. Bu ziyaretten olumsuz bir netice çıkmasında dil konusundaki anlaşmazlık kadar Rusların muhalefeti de etkili olmuştur. Bu ziyaretle Buhara'da bir usul-ü cedit okulu açmak mümkün olmamıştır. Ancak 1894 yılında Emîrin tekrar Gaspıralıyı ziyaret etmesi Buhara'da usul-ü cedit okullarının açılmasının önünü açmıştır.¹⁵⁶ Böylece Abdulahat dönemi olan 1900 yılında, Buhara'daki ilk usul-i cedit mektebi Molla

¹⁵³ Çağatay Koçar, "Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Başlaması" **Türk Kültürü**, S. 269, Yıl XXIV, Eylül 1985, s.20-27

¹⁵⁴ Nadir Devlet, **İsmail Bey...**, s.64.

¹⁵⁵ Mehmet Saray, **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Nesil Yayınları, İstanbul 1993, s.38.

¹⁵⁶ Devlet, **a.g.e.**, s.65., Saray, **a.g.e.**, s.38.

Corabay tarafından kurulmuştur.¹⁵⁷ Ancak kurulan bu okul, kadimcilerin karşı propagandalarına inanan halk çocuklarını göndermeyince Molla Corabay tarafından bir iki ay sonra kapatılmıştır.¹⁵⁸

Bin bir zorlukla açılan usul-i cedit okulunun kapanması, Rusların takibi ve kadimcilerin baskıları üzerine Ceditçiler, faaliyetlerini artık gizli bir şekilde yürütmeye karar vermişlerdir. Bu durumu Abdullah Avlani “Tercüme-i Hal” adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir; “1904 yılından itibaren Ceditler Buhara ve Taşkent’te gizlice dernekler ve cemiyetler kurarak faaliyetlerine bu şekilde devam etmişlerdir.”¹⁵⁹

1905 yılından itibaren teşkilatlanma faaliyetlerini hızlandıran Ceditçiler, el altından yürüttükleri eğitim faaliyetleri ile kaderlerine terk edilmiş Türkistan gençleri arasında bir uyanış hareketinin ortaya çıkmasını sağladılar. E. Allwort bu gelişmeyi; “ Buhara, Hive, Hokand ve Semerkantlı Özbek vatanseverler, Çarlık döneminde kısa süren bağımsızlıklarının Sovyet Rusya baskısı ile ellerinden alınmasını seyretmişler ve ardından milliyetçilik ruhunu geliştirmek için genç Özbekleri geçmişin kültürüyle eğitmeye başlamışlardır” şeklinde ifade etmiştir.¹⁶⁰

Faaliyetlerini aksiyona dönüştürmek isteyen Ceditçiler bu amaçla Buhara’da 1908 yılında Şirket-i Buhara-i Şerif adıyla bir şirket kurdular. Şeklen ticari bir mahiyet taşıyan bu şirket, aslında Türkistan’daki Usul-ü cedit okullarının yaygınlaştırılması ve bir kısım ulemanın bu okullara karşı menfi tavırlarının değiştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Aralarında ünlü edebiyatçı ve düşünür Münevver Kari’nin de bulunduğu Taşhacı Tuyakboev, Nizam Kari Molla Hüseyin ve Başırulla Asatilla Hoca’dan oluşan aydınlar grubu bu şirketin kurucuları arasındadır.¹⁶¹

¹⁵⁷ Baymirza Hayit, **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, TDAV Yayınları, İstanbul 1987, s.83.

¹⁵⁸ Helene Carrere D’Encausse, **Islam and Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia**, Fransızcadan Çev. Quntion Hoarae, London 1988, s.82.

¹⁵⁹ Begali Kasimov, **“XX Asr Boşida Cadid Adabiyoti ve Tarihiy Hodisalar”**, Cadidcilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyat uçun kuraş, Taşkent Üniversitesi 1999, s.105.

¹⁶⁰ Edward Allworth, **1964 Uzbek Literary Politics**, Movuton and Co London-The Hague Paris, s.50.

¹⁶¹ Fatma Açık, Özbekistan’da “1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti” **Türk Yurdu**, 2005 Cilt 25, S. 214, s.2.

Şirket-i Buhara-i Şerif'in kurucuları; Türkistan'da yaygınlaştırmaya çalıştıkları yenilikçi okullarla ilgili olarak, bilgi toplamak amacıyla Osmanlı, Tataristan ve Kırım'a birer eğitimci göndermişler. Bu aydınlar; tüm araştırmalar sonucunda Türkistan'ın gelişmesi için elzem olduğunu düşündükleri yeni okulların açılmasını sağlamışlar ve bu okullara uygun yeni ders kitaplarının yazılması ve basımını sağlamaya yönelik faaliyete girişmişlerdir.

Emîrin saltanatının son dönemlerinde Buhara'da Ahmed Can Mahdum, Sadreddin Ayni, Osman Hoca, Abdülvahid Rafi Mahdum ve Abdülkadir Mahdum birleşerek Cemiyet-i Terbiye-i Etfal adı ile gizli bir cemiyet kurmaya karar vermişlerdir. Cemiyet, 18 Temmuz 1909 yılında Buhara'da Gazyan mahallesinde Osman Hoca'nın evinde yapılan gizli bir toplantı ile kurulmuştur.¹⁶² Kuruluş amaçlarını yaymak isteyen cemiyet 5 maddelik bir program teşkil etmiştir:

- 1)Halkı eğitmek ve bu gaye için okullar açmak, kitap ve gazete basmak,
- 2)Kadimci ulemanın muhalefeti ile mücadele etmek. Bu iş önce medreseleri sonra Müslümanların kafa yapısını değiştirmekle mümkün olacaktır.
- 3) İdaredeki yolsuzluklar ve ahlaki çöküntü ile mücadele etmek,
- 4) Buhara'yı modern bir hale getirmek,
- 5) Mezhepler arasındaki kavgaya bir son vermek.¹⁶³

Cemiyet, güvendikleri aydın ve esnaf zümresinden bağış toplayarak, gençlerin Türkistan'da ve diğer ülkelerdeki eğitimleri için gerekli maddi kaynağı sağlamaya çalışmıştır. Bu cemiyet 1911 ve 1912 yılları arasında eğitim amacıyla İstanbul'a gönderdikleri 45 gençle ilgilenmek üzere Türkiye'de de bir şube açmıştır.¹⁶⁴ Abdurrauf Fıtrat önderliğinde kurulan İstanbul'daki şubeye Buhara-yı Ta'mim-i Maarif-i Cemiyet-i Hayriye adı verilmiştir. Bu cemiyette aktif rol alan Buharalı gençler 1913 yılında Buhara'ya döndüklerinde Buhara-yı Şerif ve Turan adlı gazeteleri çıkararak Buhara'nın siyasi ve sosyal hayatında önemli gelişmelere imza atmışlardır. Terbiye-i Etfal Cemiyeti'nin yurt dışına göndererek okuttuğu kişiler arasında; Özbekistan'ın Şuralar devrinde ve sonrasındaki edebi-siyasi hayatında önemli rol oynayan Buhara Halk Cumhuriyetinde Cumhurbaşkanlığı

¹⁶² Abdullah Recep Baysun, **Türkistan Milli Hareketleri**, İstanbul 1945, s.16., Togan, 10 aralık 1910

¹⁶³ Mustafa Chogay, **Yaş Türkistan**, Berlin 1931, s.92.

¹⁶⁴ Abdullah Recep Baysun, **Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa**, Haz: Erol Cihangir, TKV Yayınları, İstanbul 2000, s.15.

yapmış olan Osman Hoca, Polat Hoca, Ata Hoca, yeni Özbek edebiyatının kurucularından Abdurrauf Fıtrat, onun kayınbiraderi Mazhar Mahzum Burhan Mahzumoglu ve Mukimbek gibi şahsiyetler yer almaktadır.¹⁶⁵

Gizli olarak kurulan Cemiyet-i Terbiye-i Etfal Derneği, bu dönemdeki yenilikçi ve fikri hareketlerin boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Bu gelişmeler babası Muzaffer Han'ın Ruslar ile yaptığı savaşlar ile anılmasına, Abdulahat Han'ın ise ülkesindeki ıslahatlar ve fikri uyanışlar ile anılmasına sebep olmuştur. Fakat bu aydınlanma ileride de temas edileceği üzere, Buhara Hanlığı'nı Rus işgalinden kurtarmaya yetecek olgunluğa ulaşmadan Sovyet Rusya tarafından etki altına alınmış ve daha sonra da büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

2.2.1 Buhara'daki Ceditçilik Hareketinin Siyasallaşması ve Yaş Buharalılar Adını Alması

Buhara'daki Ceditçilik hareketi ilk başlarda Türkistan coğrafyasında görülen Ceditçilik hareketiyle benzer amaç ve nitelikte ortaya çıkmakla beraber, bu hareket Âlim Han devrinde farklı bir nitelik kazanmaya başlayarak siyasi bir boyut kazanmış ve “Yaş Buharalılar” hareketi olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Başka bir deyişle Buhara'daki Ceditçilik hareketi Âlim Han'ın saltanatının ortalarından itibaren farklı bir nitelik ve kavramsal çerçeveye kavuşmuştur.

Buhara'daki Ceditçilik ıslahatçılıktan devrimci sosyalizme dönüşen bir süreç yaşamıştır. 1880-1938 yıllarını kapsayan bu hareket, Rus sömürgeinden kurtulma gayesiyle geleneksel sosyal ve ekonomik yapıyı ıslah etme fikri ile ortaya çıkmış, fakat sosyalizm fikrine meyletmelerinden dolayı, Rusların Türkistan'ı işgalinde figüran rolü üslenmişlerdir.¹⁶⁶

Ceditçi önderlerinden Abdurrauf Fıtrat, Osman Hoca, Gulcalı Abdulaziz, Hamid Hoca ve Sadık Aşuroğlu gibi gençler İstanbul'a gelme imkânı bularak Türkiye'deki eğitim ve fikir hareketleri tanıma imkânı bulmuşlardır. Buhara'daki

¹⁶⁵ Fatma Açıık, **a.g.m.**, s.2.

¹⁶⁶ Seyfettin Erşahin, **Abdurrauf Fıtrat: Buhara'da Ceditçilik Eğitim Reformu**, (Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.78.

Terbiyeyi Etfal Cemiyeti'nin bir şubesi de İstanbul'a açılmıştır.¹⁶⁷ Osman Hoca'da İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin önderleri ile bizzat görüşerek Jön Türk akımı ile tanışmış ve edinmiş olduğu fikirleri, Buhara'ya döndüğünde burada yaymaya çalışmıştır.¹⁶⁸ Bu gibi faaliyetler Ceditçilik hareketinin Osmanlı'daki fikri hareketlerden etkilenecek, "Genç Osmanlılar'a" nispetle "Yaş Buharalılar" denilmesine sebep olmuştur. Ayrıca 1900'lü yılların başından beri Buhara'da var olan Ceditçilik hareketi İran ve Türkiye'deki Meşrutiyet yönetimlerinin etkisi altında, 1910 yılından itibaren Yaş Buharalılar adı altında bir teşkilat hareketine dönüşmüştür.¹⁶⁹

1909 yılında yeni usül'de Buhara'da açılan okullar Kadimcilerin tarafından sert muhalefeti karşılaşmışlardır. Bu muhalefetin temelinde Buhara'nın özel konumu ve eski usül eğitim sistemi yatmaktadır. Türkistan'ın dini merkezi olan ve medreseleri ile diğer bölgelerden öğrenci çekerek eğitimde cazibe merkezi olan Buhara'da ağırlıklı olarak Kadimcilerin kontrolünde eski usülde eğitim verilmekteydi. Eski usülde eğitim veren bu medreseler ve mektepler yaklaşık yirmi yıl eğitim süresinde¹⁷⁰Buhara'nın aydınını, âlimini, bürokratını, sade vatandaşını ve dışarıdan gelen öğrencileri yetiştiriyordu. Buhara'da tamamına yakını vakıflar tarafından finanse edilen 180 medresede 15.000 öğrenciye, 1800 mektebde 15.000 öğrenciye eğitim veriliyordu.¹⁷¹ Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere Buhara Hanlığı, geleneksel eğitim anlamında ciddi bir merkezdir ve bu yapıya aykırı olarak gelişecek herhangi bir hareketin ciddi bir dirençle karşılaşacağı beklenen bir durumdur. Buharanın bu yapısı dolayısıyla açılan Usul-i cedit okulları Kadimcilerin sert bir muhalefetine maruz kalmış ve bir süre sonra kapatılmıştır.

¹⁶⁷ Çağatay Koçar, **Atayurttan Anayurda Türkistanlılar**, Adana Ekrem Matbaası, s.193.

¹⁶⁸ A. Naim Ökem, Osman Kocaoğlu'nun Ardından, **Milli Türkistan**, 1968, S.125, s.18.

¹⁶⁹ Feyzullah Hocayev, Buhara İnkılabının Tarihine Materyaller Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yeni Mulahazalar, Yay. Haz. **D.A. Alimova, Fen Neşriyatı, Taşkent 1997, s.65.**

¹⁷⁰ **Abdurrauf Fitrat**, Münazara, Taşkent, 1331, s.14.

¹⁷¹ Edward Allworth, **"The Changing Intellectual and Literary Community"**, **Central Asia: A Russian Rule**, ed. E. Allworth, London, 1967, s.351. Bazı araştırmacılar Buhara'da 365 mescit, 140 medrese ve 360 mektep bulunduğunu belirtmektedirler. Begali Kasimov, **Melekdaşlar, Behbudi, Aczi, Fitrat**, Taşkent, 1994, s.71. Abdurrauf Fitrat, sadece Buhara şehrinde 72 tane büyük medresenin vakıf gelirleriyle birlikte isimlerini vermektedir; **Hind Seyyahının Kıssası**, s.17-18.

Okulların Eylül 1909 resmen kapatılması Buhara'daki Ceditçilik hareketinin yer altına inip gizli şekilde yürütülmesine neden olmuştur.¹⁷² Böylece hareketi derinden etkileyecek bir süreç başlamış oldu. Çünkü Kadimcilerin Usul-i Cedit okulları sahasında elde ettiği bu başarıdan sonra Yaş Buharalılar 1909-1915 tarihleri arasında farklı, fakat harekette derin izler bırakacak girişimlere imza atmışlardır. Bunlardan ilki İstanbul'a öğrenci göndererek Dersaadet'te cereyan eden fikri hareketlerin Buhara'ya taşınması,¹⁷³ ikincisi ise o dönemlerde fikri akımların gelişip yayılmasında en etkili silahlardan biri olan gazete yayınına başlanması, üçüncüsü Usul-i Cedit okullarının gizli olarak faaliyet göstermesi ve dördüncüsü de hükümet aleyhtarı bir edebiyatın oluşturulmasıdır. Yayınlanan kitapların yanı sıra, Rusların Buhara'da meydana gelen olaylardan haberdar olabilmek için yayınına izin verdikleri Farsça basılan Buhara-i Şerif gazetesi ile Özbek Türkçesi ile basılan Turan gazeteleri, Buhara Hanlığı tarihinde ilk olmaları ve Ceditçilik fikrini işleyip fikri gelişime ivme kazandırmaları açısından hususi bir öneme haizdir.

Kısa süren yayın hayatlarına rağmen siyasi ve eğitim alanlarındaki reformları irdelemeleri ile aydınlar arsında derin etkiler bırakan bu gazeteler, aynı zamanda bu yönleri ile hükümetin dikkatlerini üzerlerine çektiler ve akabinde hükümet tarafından 2 Ocak 1913 yılında kapatıldılar.¹⁷⁴ Gazetelerin kapatılması ortaya çıkardıkları fikri hareketin bitmesi anlamına gelmiyordu. Çünkü uyanmış dimağlardan bu fikirleri çıkarmak mümkün değildi ve Ceditçilik hareketi dışarıya öğrenci göndermek suretiyle de farklı bir mecrada akışına devam etmiştir.

Ceditçilik hareketinin Osmanlı ile bağlantı kurmasını sağlayan Terbiyeyi Etfal Cemiyeti'nin İstanbul'a öğrenci göndermesi Rusların dikkatinden kaçmamış,

¹⁷² Sadreddin Ayni, **Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller**, SSSC Halklarının Merkezi Neşriyatı, Moskova 1926, s.84.

¹⁷³ Edward Allworth, **"Suppressed Histories of the Jadids in Turkistan and Bukhara Turkestan als historischer faktör und politische idee"**, Festschrift für Batmirza Hayit zu seinem 70 Geburtstag, 17 Dezember 1987, Studienverlag, Köln, s.38.

¹⁷⁴ Seymour Becker, **Russia's Protectorates in Central Asia, (Bukhara and Khiva 1865-1924)**, Routledge Curzon, Newyork 2004, s.207..Buhara'da bir gazetenin basılması ne Rusların ne de Buhara Emirliğinin işine geliyordu. Bunun üzerine Mirza Muhiddin ile Mirza Sıraç Kagandaki bir matbaanın sahibi olan Yahudi asıllı Leviy'i ikna ederek Rus elçiliğine müracaat ettiler. Buharalıların Rus idaresine alıştırılması ve pamuk ekiminin yaygınlaştırılmasına dair faaliyet göstereceği vaadiyle Rus yönetimi ikna edildi. Yazarlık hakları kendilerinde olmak şartı ile Buhara Hükümetinden Haydar ve Leviy adına izin alındı. Bunun üzerine Buharay-ı Şerif 11 Mart 1912'de, Turan Gazetesi de 14 Temmuz 1912'de ilk sayılarını çıkardılar. Daha fazla bilgi için Bkz. Ayni, **Buhara İnkılabı..**, s.94-102.

gönderilen aydınların İstanbul'a gidip oradan özgürlükçü fikirlere kapılıp dönmelerinden rahatsız oldukları için, Buhara'da tekrar açılmaya başlanan okullara el altından izin vermek suretiyle bu süreci durdurmaya çalışmışlar, bu durum okulların görmemezlikten gelinmesine ve sayıca artmalarına neden olmuştur. Örneğin 1913 yılının baharında İstanbul'dan dönen Osman Hoca'nın ve Hamid Hoca'nın okul açma seferberliği kısa zaman zarfında netice vermiş ve birçok okulun açılmasına sebep olmuştur. Buhara içinde ve dışında birçok yeni okul açılmış ayrıca bu okullarda geceleri okuryazarlık kursları verilmeye başlanmıştır. 1914 yılında da okulların açılması devam edip Buhara dışındaki merkezlerde dahi yeni okulların açılması ile gün geçtikçe daha fazla öğrenci bu okullarda eğitim görmeye başlamış ve Yaş Buharalılar grubuna halktan katılımlar artmıştır.¹⁷⁵

Bu okullarda eğitim görenler mevcut hükümete muhalif bir şekilde mezun olmuşlardır. 1913 ve 1914 yılında tekrar kapatılmalarının en büyük sebebi bu tutumlarıdır. Bu okulların hükümete karşı propaganda yaptığını Feyzullah Hocayev şu ifadeler ile itiraf etmektedir: “Ben kendim çok iyi hatırlıyorum ki, Osman Hoca, Mirza Abdulvahit, Burhan oğlu ve diğerlerinin Okulları'nda öğrenciler toplanıp, Emîr'e ve onun hükümetine karşı propagandaya tabi tutulurlardı. Bu propagandalarda Emîr'in nasıl Rus Çarlığı'na köle oluşu, kültürsüzlüğü, din adamlarının cahilliği, Emîr sarayındaki sefahat, yöneticilerin kötülüğü, vergilerin ağırlığı ve başka şeyler dile getirilirdi.”¹⁷⁶

Yaş Buharalılar hareketine katılımların olması hareketin halkçı bir hareket olarak, çiftçiler, köylüler ve yoksulların haklarını savunma düşüncelerinden kaynaklanıyordu. Abdullah Bediri adlı bir Ceditçi kaleme aldığı bir eserinde; “Emîr, kuşbegi ile vilayetlerdeki begleri ve toplumda saygın yere sahip zenginler, mollalar, müderrisleri bir tarafta, köylüleri ve fakir halkı ise bir tarafta değerlendirmekte, çilekeş halkın taraftarı olan Yaş Buharalılar'ın halktan yana olukları için bu kesimler tarafından düşman olarak ilan edildiğini” ifade etmektedir.¹⁷⁷ Hareketin geniş kitleler

¹⁷⁵ Ayni, **Buhara İnkılabı..**, s.102-104

¹⁷⁶ Hocayev, **Materyaller..**, s.78. Usul-i Cedit okullarının Alim Han tarafından kapatılmasının sebepleri hakkında bkz, Serge A. Zenkovsky, **Pan Turkism..**, s.87-88.

¹⁷⁷ Abdullah Bediri, **Yaş Buharalılar: Biçare Halk Dehkanleri İçün Yahşi mi, Yaman mı?**, Yaş Buharalılar Moskova Komitesi Yayınları, Moskova 1919, s.3-5.

tarafından benimsenmeye başlaması Buhara'daki hareketin giderek siyasallaşmasına neden olacaktır.

Rusya'da eğitim görerek batılı fikirlere ve ıslahat hareketlerine taraftar olan Âlim Han, Ceditçilik hareketinin Yaş Buharalılar adı altında siyasi bir harekete dönüşmesi ve eğitim alanında talep ettikleri ıslahatlar yanında siyasi alanda da ıslahat taleplerini dile getirmeleri, Emîr'in YB hareketini bir tehdit olarak algılamasına sebep olmuştur. Usul-i Cedit okulları ile ellerindeki gücün alınacağını düşünen Kadimcilerin, Ceditçilere gösterdiği muhalefete ek olarak, Ceditçilik hareketinin YB adı altında siyasi bir boyut kazanması, Emîr'in de bu harekete muhalif olmasına sebep olmuştur. Ceditçilik hareketlerinin siyasi bir nitelik kazanması ve yönetimin ıslahını dillendirmesi Buhara ve Hive gibi Rusya'ya doğrudan bağı olmayan ve monarşi ile yönetilen bölgelerde meydana geldi. Türkistan'ın diğer bölgelerinde eğitim alanında dile getirilen talepler, Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler hareketinde ülkelerindeki mevcut yönetimi hedef alan hareketlere dönüştü.¹⁷⁸

Buhara'daki Ceditçilik hareketinin Emîr'i hedef alan siyasi bir niteliğe kavuşması ve akabinde tüm enerjisini Emîrlik yönetimini devirmeye harcamasında, hareketin ideologu Abdurrauf Fıtrat'ın önemli bir rolü vardır. Çünkü Fıtrat'ın fikirlerinin şekillendiği İstanbul'da kaldığı dönem (1911 – 1913) İttihat ve Terakki Partisi'nin ve meşrutî yönetim taraftarlığının oldukça güçlü olduğu bir dönemdir. Fıtrat, Münevver Kari, Behdudi, Ahmet Daniş, Şahabettin Mercani gibi birçok Ceditçi simanın aksine sadece eğitim ve kültür sahaları gibi entelektüel alanlarda değil, siyasi alanlarda da ıslahat yapılması gereğine inanıyordu.

Fakat fikri hayatındaki asıl kırılma noktası ve Emîr yönetimine karşıtlığı yüksek öğrenimini tamamladığı İstanbul Üniversitesi yıllarında olmuştur. Burada yeni politik ve kültürel düşüncelere sahip olan Jön Türkler hareketi ile tanışmıştır.¹⁷⁹

II. Meşrutiyet'in fikri ikliminden etkilenererek edindiği politik edebi ve ilmi fikirleri

¹⁷⁸ Buhara gibi Hive Hanlığı da Rusya'ya bağlı fakat iç işlerinde kısmen bağımsız bir ülke idi. Hiyve'de de hanlar varlıklarını devam ettirebilmek için Rus yönetimi ile iyi geçinmeye çalışıyorlardı. Hiyve Hanı Said Muhammed Rahim Han'ın (1864-1910) ölmesi üzerine Rusların isteği ile oğlu İsfendiyyar Han oturdu. İsfendiyyar Han zalim, bilgisiz ve dirayetsiz bir kişi olup, ülkeyi kötü yöneterek halka zulmetmeye başladı. Önemli devlet adamı ve yenilik yanlısı İslam Hoca'yı 1913 yılında öldürtmesi de Yaş Hiyvelilerin yönetimi hedef almalarında etkili oldu. Daha fazla bilgi için Bkz. M. Kayumov, "XX Asır Başında Hiyve Hanlığında Islahatçılık Hareketlerinin Başlanışı", **Özbekistan Tarihi**, San 3, s.53-59.

¹⁷⁹ Halim Kara, "Reclaiming National Literary Heritage: the Rehabilitation of Fıtrat and Abdulhamit Sulayman Cholpon in Uzbekistan", **Europe-Asia Studies**, Vol. 54. No.1, 2002, s.123-142.

sayesinde döndüğü Buhara'daki Ceditçiler içinde, bir adım önde olarak, önemli bir mevkie sahip olmuştur.

Fıtrat'ın İstanbul'da eğitim aldığı dönem Osmanlı Devleti'ndeki fikri hareketlerin birbiri ile kıyasıya mücadele ettiği bir döneme denk gelmektedir. Bu dönemde Türkçülük akımının güçlenmekte olduğu ve iktidarı elinde bulunan İttihatçılar tarafından siyaseten benimsenmeye başlandığı dönemdir. Balkan Savaşları, Arap ve Arnavut milliyetçi hareketlerinin ortaya çıkması, Türkçülerin güçlenmesini ve sayılarının artmasını sağlamıştır. Balkan Savaşı'nın ardından İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin onayıyla Türkçülük hareketi "siyasal bir silaha" dönüşürken Türk Ocağı da milliyetçilik anlayışının geliştirilmesine katkı sağlıyordu.¹⁸⁰ Bu gelişmelerin etkilerini Fıtrat'ın bazı söylemlerinde görmek mümkündür. Örneğin yazarlık yaptığı Hürriyet gazetesinde yazdığı bir şiirindeki ifadeler, bu etkileri güçlü bir şekilde yansıtmaktadır. "Yurt Kaygusu" başlığı ile yazdığı şiirde şu ifadeleri kullanmıştır;

"Ey uluğ Turan, erslanlar ulkesi!
Senge ne boldı, haling kalaydır?
Neçuk kunlerge kaldıng ?
Yer yuzınıng bir neçe palvanları bolgen
Batur Turklerıng kenı?
Niçun çekındılar? Niçun kettiler?
Kureş meydanlarını ozgelerge niçun koydılar ?
Niçun...."¹⁸¹

Bu ifadelerinde, o dönemin Türkçü fikir akımlarının izlerini rahatlıkla bulmak mümkündür. Siyasi fikirlerinin şekillenmesi ile ilgili ipuçlarını sadece Hürriyet Gazetesindeki yazılarında değil farklı yazı ve eserlerinde de görmek mümkündür.

Örneğin, Fıtrat İstanbul'daki öğrencilik yıllarında Türk Yurdu ve Sıratü'l Müstakim gibi yayın organlarında yazılar yazmakla kalmamış meşhur eserlerinden biri olan Münazara'yı da bu dönemde neşretmiştir. Münazara adlı eserinde; "Bu

¹⁸⁰ Sacit Kutlu, İkinci Meşrutiyet Döneminin Düşünce Akımları, <http://www.obarsiv.com>., Erişim 14 11 2014.

¹⁸¹ Baltabayev, a.g.e., s.14. Şiirin Türkiye Türkçesi: " Ey Ulu Turan, Aslanlar ülkesi!, Sana ne oldu, halin nasıldır? Nasıl günlere kaldın. Yeryüzünün sayılı pehlivanları olan kahraman Türklerin nerede? Niye çekildiler, niye gittiler? Güneş meydanını başkalarına bırakıp niye gittiler? Niçin?..."

zamanda her milletperver âlim kendi halkı ve cemiyetinin menfaati ve saadeti için faaliyet gösterir. Hatta bu yolda canını ve malını esirgemeyenler azımsanmayacak kadar çoktur. Öyle ki, düşününüz Enver ve Niyazi Beyler Meşrutiyetin ilanı için ne kadar fedakârlık gösterdiler. Bunların amacı halkının saadeti ve asayişini istemekten başka ne idi”¹⁸² ifadelerini kullanmakta ve Meşrutiyetin ilanını halkın saadeti için yapılan bir iş olarak yorumlamaktadır. Türkçülük fikri Fıtrat ve diğer aydınlar arasında yayılmaya başlamış Fıtrat’ın, Oğuzhan, Timur Sağanesi gibi eserlerinde Türkistan’ın düşmandan kurtulması konuları işlenmiştir.¹⁸³ Bu etkileşim Fıtrat ve diğer aydınların tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi ülkelerindeki saltanata tavır almalarına sebep olmuştur.

Fıtrat’ın II. Meşrutiyetin ilanı ile oluşan fikri atmosferindeki mülahazalarda etkin rol oynamasının ardından Der Saadet’ten Buhara’ya dönmesi, onun saltanat aleyhtarı düşüncelerin Buhara’daki aydınlar arasında yayılmasına imkân sağlamakla kalmamış, Türkistan’da eğitim seferberliği şeklinde ortaya çıkmış olan Ceditçilik hareketinin YB adı altında Âlim Han’ın devrilmesi şiarıyla siyasallaşmasına ve bu siyasal mücadelenin ihtilal hareketine dönüşüp, Buhara’da da ihtilallerin şanına yakışır mücadelelerin görülmesine neden olmuştur.

Elbette ki bu süreç sadece Fıtrat ile sınırlı değildir. İstanbul ve Orenburg gibi dış merkezlerde okuyup bu yıllarda Buhara’ya dönen öğrenciler eski hocalarından farklı düşüncelere sahip idiler. Siyasi taleplerde bulunarak vergilerin yüksekliği, yöneticilerin adaletsizliğini dile getirmek için Ceditlerin çalışmaları gerektiğini dile getirmeye başlamışlardır. Bu tavırları halk arasında taraftar toplasa da Ceditçiler arasında farklı fraksiyonların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Eski Ceditler ve Sol Ceditler olarak ikiye bölünen hareketin sol kanadının başını Fıtrat, Eski Ceditlerin başını ise Abdolvahit Burhanov geçmiştir. Fakat gerek Rus baskısı gerekse Emîr’in baskısı hareketin hem gizli çalışmasına hem de birlik içinde hareket etmesine sebep olmuştur.¹⁸⁴

¹⁸² Baltabayev a.g.e., s.8.

¹⁸³ Kahraman Recepov, “Yaş Buharalıklar”, **Buhara Mevcleri**, S.2, 2005, s.28. Ayrıca Fıtrat’ın eserleri hakkında Bkz. Bekir Tümen Somuncuoğlu, Abdulrauf Fıtrat(**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

¹⁸⁴ Hocayev, **Materyaller...**, s.80.

Ayrıca, Rusya’da 1905 yılında, Osmanlı’da ise 1908 yılında ilan edilen meşruti yönetimler, aydınların etkilendikleri her iki kanaldan da benzer sinyaller almalarına neden olmuş, bu vaziyet benzer taleplerin Buhara’daki aydınlar tarafından da dillendirilmesine zemin hazırlamıştır. Gerek gazete, kitap gibi yayın organları gerekse Rusya ve Osmanlı devletlerinde eğitim gören öğrenciler ve dış ülkeler ile kurulan farklı düzeydeki ilişkiler, aydınların demokratik ve özgürlükçü fikirlerden bihaber olmasına ve bazı siyasi içerikli taleplerde bulunmalarına etki etmiştir.

1914 yılına gelindiğinde YB hareketini olumlu ve olumsuz etkileyen iki gelişme meydana geldi. Bunlardan ilki gizli cemiyetin çalışmaları ile Marifet Kütüphanesi ve Bereket Şirketi’nin açılması, ikincisi ise okullara muhalif olan Burhaneddin’in, Baka Hoca yerine tekrar Kazikelan seçilmesidir. Buhara-i Şerif ve Turan gazetelerinin kısa ömürlü yayın hayatları halk arasında okumaya ilgisini arttırmıştır. Bunun üzerine YB’lar Marifet Kütüphanesi’ni kurarak İstanbul ve Rusya’da basılan gazetelerin temin edilerek Buhara’da okunmasını sağlamışlardır. Her türlü kitaplar temin edilip okuyucuların merakına sunulmuş özellikle İstanbul’da eğitim gören öğrencilerin çabaları farklı kitapların Buhara’ya girmesine sebep olmuştur. Bir başka olumlu gelişme de Bereket Şirketi’nin kurulması olmuştur. Bu şirket görünürde ticaret ile uğraşsa da asıl amacı insanları bir araya toplamak ve hükümete karşı örgütlemek olmuştur. Kısa sürede halktan katılımlar ile şirketin ortak sayısı artmış ve bu şirket Yaşlar’ın şirketi diye anılmaya başlanmıştır. Her iki kuruluşu da kuşbegi tarafından izin verilmiş ve bu tutumu YB faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Bu olumlu havada okullarda okuyan öğrenci sayıları da yüzler ile ifade edilmeye başlanmıştır.¹⁸⁵

Bu olumlu hava yukarıda zikrettiğimiz olumsuz gelişme ile değişmiştir. Çünkü daha öncesinden de Cedit okullarına muhalif olan fakat Şii – Sünni ihtilafından sonra azledilen Kazi Burhaneddin yeniden Kazikelan olarak atanmayı başarmıştır. 1914 yılının mayıs ayında makamına kavuşur kavuşmaz tekrar açılmış olan okulların kapatılması için girişimler başlatmıştır. Fakat bu sefer mevcut ortam biraz farklıdır. Zira ulemadan birçoğu yeni okullara karşı olmamakla beraber kuşbegi

¹⁸⁵ Aynı, **Buhara İnkılabı...**, s.107. Sözde ticaret ile uğraşan bu kuruluşlar halkın düşünce hayatında etkili olmuştur.. I. Dünya savaşı başlayınca İstanbul’dan dönen öğrenciler Emir karşıtı hareketin ve dışarıda edinilen fikirlerin yayılmasına hız kazandırdı. Zenkovsky, **Pan Turkism...**, s.90-91.

ve Âlim Han da okulların varlığına göz yumuyor ve Ruslar da ileriki safhalarda izah edilmeye çalışıldığı gibi okullara karşı olumsuz bir harekette bulunmuyorlardı.

Kazi Burhanedin'in başa geçmesinden sonra okulların kapatılmasına yönelik tekrar kampanya başlatılmıştır. Öğretmenleri vazgeçirme amacıyla Molla Kamer'in, Osman Hoca ile görüşmesinde aldığı cevap YB'nin davalarına kutsiyet derecesinde bağlılıklarını göstermesi açısından dikkate şayan bir cevaptır. Okulların kendi istekleri ile kapatılması halinde kendilerine bazı makamlar verileceği teklifine karşılık Osman Hoca; "Öğretmenlik yapışımız aklıktan ya da herhangi bir makama ulaşamamamızdan değildir. Halkımıza ve yurdumuz çocuklarına faydalı olmak için bu denli meşşakatlara göze aldık ve tutuğumuz kutsal yolu dünya malı için terk etmeyiz." cevabını vermiştir.¹⁸⁶

Ceditçiler bir taraftan Kadimcilerin muhalefeti ile uğraşırken diğer taraftan da Ruslar ile uğraşmak zorunda kaldılar. Görünürde gelişmeye taraftarmış gibi gözükseler de Ruslar, YB'nin faaliyetlerine aslında mesafeli yaklaşıyor ve bu grubun ortaya çıkaracağı fikri hareketlerin Rus çıkarlarına ters düşeceğini düşünüyorlardı. Daha ileriki tarihlerde dillendirilmeye başlanacak olan ıslahat isteklerinin gerçekleşmesinin Buhara Hanlığı'nın eskimiş ve ihtiyaçlara karşılık vermeyen yapısını değiştireceğini, bu durumun hanlığının güçlenmesi anlamına geleceğini çok iyi biliyorlardı. Bu nedenle görünürde Ruslar, Yaşlar grubunu destekleseler de gizli olarak Yaşlar hareketine, başka bir deyişle ülkenin yeniden yapılandırılmasına karşı idiler.

Buhara'nın içler acısı durumu Ceditçi medya tarafından da bazen konu ediliyor ve mevcut yapının geleceği hakkında görüşler öne sürülüyordu. Örneğin, Semerkand'da basılan ve Ceditçilerin yayın organı şeklinde çalışan Ayna Dergisi'nde "Buharanın İstikbalı Karanğu" yani "Buhara'nın Geleceği Karanlık" başlıklı yazıda da, mevcut yönetimin adalet ve medeniyet devrinin yaşandığı bir zamanda, hukuk, askeri, siyasi ve diğer yönlerden diğer medeni dünyadan çok geride olduğunu bu nedenle iki milyon kişinin yokluk içinde yaşadığını bu durumdan kurtuluşun tek yolunun eğitim alanında yapılacak ıslahatlara bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Buhara'nın Rus yönetimi altında kaldığı süre içinde Rusya'daki

¹⁸⁶ Aynı, **Buhara İnkılabı...**, s.112.

gelişmeleri örnek alması gerektiği ve eğitim alanındaki gelişmelerin ülkeyi daha iyi bir duruma getireceğini belirtmişlerdir.¹⁸⁷ Zaten Ceditçilik fikrinin temel çıkış noktası da eğitim yolu ile geriliği ortadan kaldırmak ve Türkistan topraklarının içine düştüğü durumdan kurtarmak düşüncesi idi. Bu durumu Ruslar da bildiği için meydana gelecek eğitim hareketlerini engellemek Rus çıkarları ile örtüşüyordu ve bu nedenle gelişmeci olduklarını göstermek için zahirde eğitim hareketlerini destekliyor, bâtini olarak ise engellemeye çalışıyorlardı.

Rusların bu tutumu, zaten okulları kapatmaya hevesli olan Kazikelan Burhaneddin'in her fırsatta okulları kötülemesine, Emîr ve üst rütbeli memurları ikna faaliyetlerini yoğunlaştırmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine 4 Temmuz 1914 yılında Emîr'e bir dilekçe ile başvurmuştur. Bu dilekçede; "Merhum Emîr devrinde ulema fetvası ile Usul-i Cedit okullarının haram ve bidat olduğu sabit olup, okullar cenab-ı alilerinin emri ile kapatılmış idi. Bir süredir Ceditler başkaldırıp şehrin her tarafında tekrar okullar açmak suretiyle halkın çocuklarını yoldan çıkarmakta, fitne ve fırsatı körüklemektedirler. Şayet okullar cenab-ı âlileri tarafından tez zamanda tekrar kapatılmaz ise, medrese öğrencileri bu bid'ati ortadan kaldırmak için harekete geçeceklerdir. Bu şekilde ülke içinde fitne ve ayrılıklar ortaya çıkacaktır."¹⁸⁸ ifadelerini kullanarak Emîr'i okulların kapatılması yönünde harekete geçirmeye, ikna etmeye çalışmıştır.

Oysaki devlet ileri gelenleri aslında okulların kapatılmasına fazla taraftar değildir. Ayrıca Âlim Han da Rusya'da batı tarzında eğitim görmüş, bir bakıma Ceditçiler ile aynı fikri membalardan beslenmiştir. Zaten babası tarafından kapatılan okulların tekrar açılmasına ses çıkarmamış ve Ceditçilerin faaliyetlerinin devam etmesini görmemezlikten gelerek bir bakıma bu hareketi desteklemiştir. Devletin ikinci adamı olan Kuşbegi Nasrullah da Ceditleri destekliyordu. YB üyesi Fıtrat yazdığı bir eserde tüm idarecileri kötüler iken, Nasrullah Kuşbegi'yi özellikle müstesna tutmuş ve onu samimiyetle çalışan bir devlet adamı olarak nitelemiştir.¹⁸⁹

Emîr'in, Burhaneddin'in çalışmaları neticesinde kuşbegi ve Kazikelan'a okulların tekrar kapatılmasına dair direktif vermesi üzerine, kuşbeginin ilgili

¹⁸⁷ Buharanın İstiklbalı Karangu", **Ayna Dergisi**, S.40, Semerkand, 26 Temmuz 1914, s. 946-947.

¹⁸⁸ Aynı, **Buhara İnkılabı...**, s.115.

¹⁸⁹ Abdulrauf Fıtrat, **Emir Âlim Hanın Hükumranlık Devri**, Yay. Haz. H. Marifet, Taşkent, Özbekistan Yazuvçular Uyuşması Hayriye Neşriyatı 1992, s.32.

memurlarını görevlendirip tüm öğretmenleri huzuruna topladığı 5 Temmuz 1914 tarihli görüşmede meydana gelen diyaloglar da Emîr ve kuşbegi gibi yöneticilerin aslında okullara fazla muhalif olmadıklarını destekler niteliktedir. Kuşbegi Nasrullah öğretmenlere; “ Usul-i Cedit okulları merhum Emîr tarafından ulema fetvası ile kapatılmış idi. Siz niye tekrar bu okulları açtınız” diye sorunca, öğretmenler; “Bizim okullarımızın kendi çaba ve masraflarımız ile kurulduğu herkes tarafından bilinmektedir. İlk başlarda kendi çocuklarımız ve akrabalarımızın çocuklarına eğitim vermek için bu okulları açmış olsak da, zamanla halkın yoğun ilgisi ile karşılaştık. Okullar tüm hükümet üyeleri tarafından bilinse de herhangi bir engelleme ile karşılaşmadık. Hükümetin sessizliğini okullara rızası olarak yorumladık ve okula susamış olan halkın çocuklarını reddedemedik. Sizden rica ediyorum bugüne kadar kim bir memur gönderdi de okulları teftiş etti? Eğer hükümet ve şeriata muhalif bir durum tespit ederseniz okulları kapatınız. Eğer bulamazsanız lütfen okullara resmen izin veriniz.” şeklinde cevap vermişlerdir.¹⁹⁰ Ceditlerin yaptığı değerlendirmelerden anlaşıldığı gibi hükümet, okulların varlığından haberdar olduğu halde görmemezlikten gelmiş, fakat muhaliflerin geçmiş dönemdeki bir fetvaya dayanak olarak gösterip okulları kapatmaya yönelik hareketlerinin karşısına durma kararlığını da sergileyememişlerdir.

Okullara fazla muhalif olmayan fakat dış telkinler yüzünden okulların kapatılması yönünde hareket eden kuşbeginin, bu konuşmalar neticesinde yumuşaması ve konuyu, muhalefeti yönlendiren Kazikelan Burhaniddin’e havale etmesi muhalefetin karşısına kararlılıkla duramamasının bir sonucudur. Oysaki Burhaneddin öğretmenleri huzurunda toplayarak;

“Emîr’in okulların kapatılmasına dair emri var. Okullar önceki Emîr’in ve ulemanın fetvası ile kapatılmıştı. Bugün okul açmış olan öğretmenler Emîr’e başkaldırmış sayılır. Bu nedenle öğretmenler bu günden itibaren okulları kapatıp Buhara dahilinde bir daha öğretmenlik yapmayacaklarına dair imza vereceklerdir. Eğer bunu

¹⁹⁰ Aynı, **Buhara İnkılabı...**, s.115.

yapmazsanız cezaya çarptırılacaksınız.”¹⁹¹ diğerek kararlı bir şekilde öğretmenleri tehdit etmesi, öğretmenlerin ilgili imzayı vererek okullarını dağıtmalarına yetmiştir.

Okullar kapatıldıktan sonra Fıtrat ve diğer Ceditler zaman kaybetmeden Buhara’yı terk etmişler ve diğer şehirlerde benzer okullar açmayı başarmışlardır. Merkezden gelen fermanlara rağmen mahalli yöneticiler okulları kapatmadılar ve faaliyet göstermelerine göz yumdular. Halkında büyük desteğini alan bu okullar Feyzullah Hocayev’in ifadesi ile “inkılabın gelecekteki işçilerini hazırlayan fabrikalardır.”¹⁹²

Emîr ve diğer yöneticilerin eğitim alanındaki gelişmelere taraftar olmalarına rağmen Kazikelan’ın okulların kapatılması yönündeki kararlı tutumuna direnme noktasında zaafa düşmelerini, makamları gereği fikri anlamda karasızlık yaşamalarına ve hareketin siyasi sonuçlarından korkmalarına bağlamak yanlış bir saptama olmayacaktır. Yukarıda ifade edildiği üzere öğretmenler ile yaptığı görüşmeden sonra iyi ya da kötü bir karar vermek yerine, olayı okulların kapatılması yönünde olumsuz tavırlarını önceden bildiği Kazikelan Burhaneddin’e havale etmesi sorumluluktan kaçma şeklinde yorumlanabilir. Nihayetinde millet için olumlu fakat kendileri için olumsuz gelişmelere neden olacak harekete şüphe ile yaklaşarak Kazikelan Burhaneddin’in Ceditleri zayıflatacak olan girişimlere kararlılıkla direnmeden, bu gelişmelerde inisiyatif almama yolunu seçmişlerdir. Bu belirsiz ve kararlı olmayan davranışları yüzünden okulların kapatılması meselesinde inisiyatifi daha istekli ve kararlı olanlar ele geçirmiştir.

Halkın yenilikleri ve Ceditleri algılama şekli de okulların kapatılmasına olumsuz etki etmiştir. Zira eğitim seviyesi düşük olan halk İslam dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi dışarıdan gelen değişimleri İslam’a aykırı bir durum olmasa da İslam’a aykırı şekilde algılamış ve karşı çıkmıştır. Ceditçilik hareketinin halka inememesinin sebeplerinden biri de bu algılama olmuştur. Böylece köklü gelişmelere sebebiyet verecek I. Dünya Savaşı’nın başladığı sıralarda YB’nin eğitim hareketi önemli ölçüde darbe almış ve eğitim faaliyetleri ikinci defa sekteye uğramıştır. YB’nin faaliyetleri sadece eğitim faaliyetlerinden ibaret olmayıp siyasi faaliyetleri ve

¹⁹¹ Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.116. Okulların kapatılması için devlet ileri gelenlerinin yaptığı toplantıda alınan kararlar gereği İkrâm Damla gibi okul taraftarı bazı devlet görevlileri Buhara’dan sürgün edilmişlerdir. Bkz, Kahraman Recepov, Yaş Buharalıklar, **Buhara Mevcleri**, S.2, 2005, s.26-29

¹⁹² Hocayev, **Materyaller...**, s.78.

mücadeleleri devam ediyordu. Özellikle 1914 yılının ortalarında Fıtrat'ın Buhara'ya dönmesi hareketin siyasi faaliyetlerinin daha da güçlenmesine neden olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılı ile Rusya'da Şubat İhtilali'nin gerçekleştiği 1917 yılına kadar Buhara'daki YB'lar hareketi sakin bir dönem geçirmiştir. Çünkü okulların resmen kapatılmış olması eğitim işlerini sekteye uğratmış bu durum eğitim faaliyetlerinin yalnız evlerde gizli ve sınırlı şekilde yürütülmesine imkân vermiştir. Buna karşın gerek savaş ortamı dolayısıyla halkın gazete okumaya heveslerinin artması, gerekse gizli şekilde çalışan YB Cemiyeti'nin Maarifet Kütüphanesi yolu ile gerçekleştirdiği faaliyetler ve Abdurraf Fıtrat'ın Buhara'ya dönmüş olması siyasi alandaki faaliyetlere ivme kazandırmıştır.

Ayni'nin aktardığına göre, kendisinin siyasi faaliyetlerinden şüphelenen kuşbegi, Rusya'nın Almanlar'a ve Osmanlı'ya yenilmesi hususundaki siyasi sohbetlere katılıp katılmadığını sorgulamış, sorgu esnasında da Fıtrat ile görüşüp görüşmediğini sormuştur.¹⁹³ Bu ifadesinden Fıtrat'ın YB arasında aktif olarak çalıştığını ve hükümetin de bu siyasi faaliyetlerden haberdar olduğunu göstermektedir. Savaş yılları boyunca Ruslar da YB'ı yakından takip etmiş, hatta Rus yetkililerinden Şolke, Kazikelan Burhaneddin'e mektup yazarak Yaşlar'a karşı hareket etmeye teşvik etmiştir. Bir mektubunda "Siz korkmadan bu fırkayı yok etmeye çalışın, bu hususta bizden her türlü yardımı göreceksiniz."¹⁹⁴ demiştir. Çünkü Ruslar Buhara'da meydana gelecek entelektüel bir gelişmeyi istemiyorlardı. Zira Buhara Hükümeti her yönü ile kontrolleri altında olup bu şekilde devam etmesi Rusların menfaatine uygun geliyordu. Neticede 1917 yılının şubatına kadar ciddi bir gelişme meydana gelmemiş bir bakıma fırtına öncesi sessizlik yaşanmıştır.

2.2.2. Rusya'da Meydana Gelen Gelişmeler ve Bu Gelişmelerin Yaş Buharalılar Hareketine Etkisi

Buhara Hanlığı Rusların savaş dolayısıyla giriştiği yoğun malzeme ve para tedarik etme çalışmalarından etkilense de, kaderini etkileyen asıl önemli olay Rusya'da

¹⁹³ Ayni, *Buhara İnkılabı...*, s.26.

¹⁹⁴ Ayni, *Buhara İnkılabı...*, s.129.

meydana gelen ve tüm dünyayı önemli ölçüde etkileyecek olan Şubat ve Ekim İhtilalleri ile ortaya çıkan Bolşevik İhtilali olmuştur. Hem Emîr'in Çarlık Hükümetini sona erdiren yeni hükümet ile dengeleri tekrar kuramayıp bağımsızlık hareketine girişmesi, hem de Bolşeviklerin YB'ı kullanarak Emîrliği devirme istekleri YB hareketini farklı bir noktaya taşımıştır.

1917 yılının başlarında Rusya genelindeki durum çok kötü bir hal almış, Şubat ayında doruk noktasına çıkan grevler ve gösteriler rejime karşı siyasi bir harekete dönüşmüştür. 27 Şubatta isyancıların galip gelmesi ile Rusya'da yeni bir dönem başlamış oldu. Neticede Çarlık rejimi, Çar II. Nikola'nın 2 Mart'ta yerine halef tayin ettiği biraderi Michail'in de 3 Mart'a tahtı bırakıp yetkilerini geçici hükümete devretmesi ile resmen yıkılmıştır ¹⁹⁵

Rusya'da işçiler, askerler ve halk mitingler yaparak ihtilali destekliyor ve eski generalleri hapse atarak birlikler oluşturmak suretiyle eski yöneticileri görevlerinden uzaklaştırıyorlardı. Fakat söz konusu doğrudan Rusya'ya bağlı olan Türkistan toprakları ve yarı bağımsız hanlıklar olunca, geleneksel Rus siyasetinde bir sapma olmuyor, Sosyal Demokratlar Hükümeti'nin ilk tamimi; "Bütün memurlar ve askerler bulundukları yerde kalacaklardır."¹⁹⁶ şeklinde oluyordu. Bu durumda yeni yönetim Çarlık Rusya'sının bir devamı niteliğinde olup yeni gelen emirlere sadakatle bağlı kalınmış ve uygulamaya konulmuştu. Örneğin haber Taşkent'e ulaştığında genel vali A.N.Kurapatkin 8 Mart tarihinde yayımladığı bir emirname ile hükümetten yeni bir ferman gelinceye kadar tüm birimlerdeki yönetici ve askerlerin yerinde kalmalarını emretmiştir. Böylece çıkan ihtilal ve eşitlik prensiplerine rağmen Türkistan'daki sömürgecilik siyasetinde bir değişiklik olmamış oluyordu.¹⁹⁷ Hatta Akmescit ahalisi Rusların askerlerinin varlık döneminin efendileriymiş gibi davranmalarına karşı isyan etmişler, bu isyan geçici Krenski Hükümeti tarafından

¹⁹⁵ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK Yayınları, Ankara1993, s.434. Bu ihtilal birçok kaynakta Mart İhtilali yerine Şubat İhtilali olarak adlandırılmıştır. Çünkü ihtilal, yeni zaman hesaplamasını yürürlüğe koyan Bolşevikler tarafından eski zaman hesaplamasına göre Şubatta gerçekleştirilmişti. Bkz., Hayit, **Türkistan...**, s.213.

¹⁹⁶ Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s.213.

¹⁹⁷ H. Sıdakov, **Ozbekistanning Yengi Tarihi: Turkistan Çar Rusiyesi Mustemlekeçligi Devride**, C. I, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000, s.442-443.

kanlı bir şekilde bastırılmıştır.¹⁹⁸ Oysaki bu ihtilal ilk başlarda Türkistan halkı tarafından sevinçle karşılanmış ve Çarlık Rusya'sının sebep olduğu baskıların azalacağı hissini uyandırmıştı.

İhtilal haberi Buhara'ya ulaştığı zaman Buhara'nın Kagan denilen ve Rus elçiliğinin bulunduğu mevki de Rusların, Rus vatandaşı Müslümanların ve Avrupalıların katıldığı sevinç gösterileri meydana gelmiştir. Bu gösterilerde ihtilalin önemi ve geleceğe etkisi hakkında konuşmalar yapılıyor, zalim idarenin bitmesinden duyulan memnuniyetler ifade ediliyordu. Bu gelişmeler Rus temsilciliği memurlarını son derece rahatsız etse de, Rusların desteği ile varlığını sürdüren Buhara yönetimi daha çok korkutmuştur. Buhara yönetimi bunun üzerine ilgili mevkiye görevliler gönderilerek Buhara halkının bu gösterilere katılımını yasaklamıştır. Ayni'nin ifadesi ile Yaş Buharalılar kazan gibi kaynamakta, hükümetin tedbirleri ise kaynayan kazanı kapakla kapatmak gibi yararsız bir hareketten ileri gidememektedir. Zira YB bu olayı duyar duymaz Feyzullah Hoca'nın evinde bir teşkilat meydana getirmiş ve bu teşkilatın şehrin birçok noktasında temsilcilik açmasını sağlamışlardır. Bu faaliyetler neticesinde 10-15 gün içinde Yaşlar şehirde ciddi bir güç haline gelmişlerdir.¹⁹⁹

YB zaman geçirmeden Petrograt'a bir mesaj göndererek yeni yönetime bağlılıklarını dile getirmişler ve yeni rejimin Yaşların uzun zamandan beri beklediği reformların yapılması gerektiğini dile getirerek, yeni oluşan yönetim sayesinde Emîrlik yönetimini ortadan kaldırmayı düşünmeye başlamışlardır. YB'n Şubat İhtilali'ni bir fırsata dönüştürmeyi düşünmeye ve yeni rejime bağlılıklarını bildirdiği sıralarda Emîr yönetiminden de karşı atak gelmiş ve Emîr de Taşkent yolu ile geçici hükümete tebrik mesajları göndererek, Buhara ve Rusya arasında süregelen geleneksel ve dostane ilişkilerin devamını sağlamaya çalışmıştır.²⁰⁰

Dostane ilişkilerin devam ettirilmesi yanında Çarlık yönetiminin başına gelenlerin kendi başına gelmesini engellemek için yeni yönetimle iyi geçinmeye çalışmıştır. Siyaseten bir anlaşma zemini meydana getirmenin ıslahatlar yapma

¹⁹⁸ Kim Dae Sung, "Şubat İhtilalinden Sonra Türkistan'ın Siyasi Durumu", **AÜDTCF Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Dergisi**, Cilt 5, S.2, 1993, s.149.

¹⁹⁹ Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.139. Gizli çalışma prensibine göre meydana getirilen merkezi komitede ; Abdulvahid Burhanov(Reis), Fıtrat(Serkatip), Osman Hocayev(Hazineci), Muhiddin Rifat, Musa Sadıkov, Ata Hocayev, Ahmetcan Abdusaidov, Feyzullah Hocayev gibi üyelerden oluşuyordu. Bkz. Hocayev, **Materyaller...**, s.82.

²⁰⁰ Becker, **a.g.e.**, s.24.

yolundan geçtiğine inanıldığı için geçici hükümete her türlü ıslahata hazır olduğuna dair bir telgraf yollandı. Bu telgrafa cevap olarak yollanan iki telgrafta Yaşların ve Buhara halkının taleplerinin yerine getirilmesi gerektiği geçici yönetim tarafından dile getirilince Buhara yönetim çevrelerinde önemli gündem maddesi yapılacak olan ıslahatlar olmuş, gerekli ıslahatların yapılacağı değişik fırsatlarda Emîr tarafından dile getirilmeye başlanmıştır.²⁰¹

Şubat İhtilalı ile Yaş Buharalılar'ın Ruslar ile açıktan açığa temasa geçmesi ve Rusların Emîr yönetimi yerine Yaşların tarafını tutması Yaşların bir tehdit olarak algılanmasına ve Emîr ile Yaşların arasındaki köprülerin atılmasına neden olmuştur. Bu tarihten sonra Emîrlik yönetimi Yaşlara karşı daha sert bir politika gütmeye ve onları sindirmeye yönelik uygulamalara başvurmaya başlamıştır.

Buhara Hükümeti, ıslahatları şiddetle isteyen Yaşların isteğinden ziyade, Rus baskılarından kurtulmak ve Ruslar ile ilişkilerini düzeltmenin bir aracı olarak gördüklerinden dolayı metnin hazırlanışı sürecinde reformistlerin devre dışı bırakarak Rus yetkililerden biri olan Miller ile birlikte çalışmıştır. Emîr ve Kuşbegi Nasrullah bazı ıslahatlar yapılmadıkça, geçici Rus Hükümeti, işçiler ve askerlerin Buhara Hanlığı'nı ortadan kaldıracığına, bu yüzden de bazı ıslahatların yapılması gereğine inanmışlardır. Islahat işleri ile kuşbegi uğraşmış ve ıslahatlara karşı olan bazı ileri gelen devlet adamları ile görüşme lüzumu görmeksizin çalışmalarını yürütmüştür. Bu zaman zarfında Yaşlar dışında halk arasında da bir ıslahat beklentisi ortaya çıkmış, her yerde bu konu konuşulur olmuştur. Halk arasındaki olumlu olumsuz tartışmaların yanı sıra devlet üst rütbeli memurları arasında da tartışmalar olmuştur. Örneğin Kazikelan Burhaneddin ve Nizamettin Urgenci gibi yöneticiler ıslahat isteyenlerin ağır cezalara çarptırılması, sürgüne yollanması hatta birkaçının öldürülmesi ile ıslahat probleminin çözüleceğini beyan etmişlerdir. Bu olaylardaki sorumluluğu kuşbegiye atmışlar ve kuşbeginin de Ceditçi olduğu için yapılan ıslahatlar ile hükümeti Yaşlara teslim edeceğini iddia etmişlerdir. Halk arasında da

²⁰¹ Bu telgrafta: "Rusya'nın mandası olan Buhara'da adaletten yoksun bir halkın varlığının yeni anlayış ile bağdaşmadığı" ifadesi yer almakta idi. Bkz. Becker, **a.g.e.**, s.42. Bu yaklaşım ile geçici hükümet ezilenlerin yanında gözükersen Çarlık döneminden kalan Buhara-Rus ilişkilerinin eskisi gibi olmayacağını hissettirmiştir. Zira ileriki tarihlerde Buhara Emirliği, ezilmiş olarak ifade edilen grupların yardımı ve işbirliği ile ortadan kaldırılacaktır. Bu ifade bu sürecin başlangıcı olması dolayısıyla önem arz etmektedir.

“Hürriyet nedir? Kadınların yüzü açılacak, çocuklar kâfir okullarında okuyacak müftü ve kadı ve bütün şeriat kaybolacak” gibi sözler yayılmaya başlamıştır.²⁰²

Kadimcilerin bu propagandalarına karşılık Yaşlar da Rus temsilcisi Miller vasıtası ile taleplerini dile getirmişlerdir. Bu talepler; Emîr ve beglerin yanında halk temsilcilerinin de bulunması, şeriatın hükmü dışındaki vergilerin kaldırılması, okul ve yayın özgürlüğü ve Emîrin yanında bulunan tutucu ve gerici yöneticilerin görevden alınmasından ibarettir.²⁰³

Tüm bu gelişmeler ileride ortaya çıkacak olan büyük olayların habercisi gibidir. Bir tarafta, Rusya’da Şubat İhtilali neticesinde kurulan geçici hükümet ile alt üst olan siyasi dengeyi tekrar sağlamaya çalışan Emîr, bir tarafta reformları gerçekleştirmek için Ruslar ile işbirliği yapmaktan çekinmeyen Yaşlar, bir tarafta ise reformları ve bu süreci ortaya çıkaran tüm gelişmeleri kendilerine tehdit olarak gören yönetici sınıf, diğer tarafta ise kısmen Ceditleri, ağırlıkta ise Kadimcileri destekleyerek ortada kalan halk vardır. Tüm bu kesimlerin kaderini belirleyecek olan olaylar çok kısa bir zaman diliminde ortaya çıkıp gelişse de sonuçları yıllarca bölge insanının hayatında derin izler bırakmıştır.

2.2.3. Emir Âlim Han’ın Yayınladığı Islahat Fermanı

Buhara tarihinde köklü değişimlere sebebiyet verecek olan olayların başlangıcında ilk adımı Emîr Âlim Han atmış ve merakla beklenen Islahat Fermanı’nı yayınlarak süreci başlatmıştır.

Herkesi beklenti içine sokan Islahat Fermanı nihayet 6 Nisan 1917²⁰⁴ yılında Âlim Han, Kuşbegi Nasrullah, Rus temsilciler ve devlet ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir törenle ilan edilmiştir. Farsça kaleme alınıp Kazi Şerifcan tarafından okunmuş olan fermanda şu ifadelere yer verilmişti;

²⁰² Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.144.

²⁰³ Hocayev, **Materyaller...**, s.85.

²⁰⁴ Bu tarih farklı kaynaklarda farklı verilmiştir. Mesela Hocayev, **Materyaller...**, 28 Cemazeyilahir 1335 tarihini verirken, Ayni, **Buhara İnkılabı...**, S.27 Cemazeyilahir 1335 tarihini vermektedir. Edward Alworth, **The Personal History of A bukhara İntellektual**, Brill Leiden-Boston 2004 eserinde, 29 Cemazeyilahir 1335 olarak vermiştir.

1- Tüm halkımızın yararını gözeterek, çoğunluğun rızası ve milletin talebi üzere başladığımız fermanı uygulayacağız ki, idaremizin ıslahatları ve düzeni sayesinde bozgunculuk hareketi ortadan kalsın.

2- Halkımıza duyurulur ki, ıslahat ile hükümet idarelerinde olacak değişikliklerin şeriata aykırı olmayacağı sebebiyle tüm halkımızın bu çalışmalara destek vermesini ümit ediyor, çalışmalarımızın ilim ve terakkiye katkı sağlayarak Buhara'nın aydınlık geleceğine vesile olmasını temenni ediyoruz.

3- Birinci işimiz, mahkemelerin haraç, zekât ve diğer padişahlık gelirlerinin ıslahı olup, sanayi ve ticarete bilhassa Rusya Devleti ile devam eden ticaretimize de ivme kazandırmaktır. Yöneticilerin ve memurlara muayyen bir aylık tayin edip, onların gayrı meşru işler yapmalarını engellemek için özel müfettişler tayin edilecektir.

4- Yöneticiler tarafından verilmekte ve alınmakta olan tüm hediyeler bundan sonra men edilmiştir. Her çalışma ve ıslahat ile ilim ve fenleri şeriata uygun yapmamız gereklidir.

5- Başkentin gelişimi ve ıslahı için başkentte ikamet eden tüm milletlerin kendi aralarından açık fikirli ve meşveret sahibi olan adamlarını seçerek bir meclis kurulacaktır. Bu meclis başkentteki reayamızın asayiş ve menfaatleri için çalışıp başkentin düzeni için çaba harcasınlar.

6- Devlet hazinesinin açılıp iç ve dış hesabının sınırlandırılması tarafımızdan gerekli görülmektedir.

7- Her fermanı, kararları, yapılmakta olan uygulamaları ve gerekli diğer işleri zamanında halka anlatmak için başkentimiz Buhara-i Şerif'de bir matbaa kurulup, halkın menfaatine dair haberler neşredilip halk bilgilendirilecektir.

8- Gelecekte yönetimimizin gerektiği kadar sınırlanıp her işin ittifak ve halkın meşvereti ile cari olmasını vatandaşımızın yararına gördüğümüz için bu hususta gerekli çalışmalar yapılacaktır.

9- Hamimiz olan Rusya'nın hürriyet ve eşitlik şerefine, hapishanemizde yatan tutukluları kendi ülkelerinin izni ile serbest bırakacağız.²⁰⁵

²⁰⁵ Aynı, **Buhara İnkılabı...**, s.159.

Islahat Fermanı'nın geneline bakıldığı zaman, monarşi ile yönetilen bir devlet için, meclis açılması ya da yönetimin yetkilerinin sınırlandırılması gibi maddeler radikal kararlar gibi gözükse de, ilgili maddeler bu meclisin nasıl çalışacağı, yetkilerinin neler olacağı, yönetimin yetkisinin sınırlandırılmasının nasıl yapılacağı gibi sorulara cevap veremediğinden dolayı somut olarak bir anlam ifade etmemiştir.

Ayrıca çarlığın yıkılışı ile bozulan Rus – Buhara siyasi dengelerinin yeniden sağlanmasına yönelik, Ruslar ile ticaretin artırılması ve Rus tutukluların serbest bırakılması gibi maddelerden de, Islahat Fermanı'nın hazırlanış amacının sadece ıslahat yapmaktan ibaret olmadığı, Rusya ile bozulan siyasi dengeleri tekrar kurmaya yönelik bir operasyon olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu olumsuz yanlarına rağmen Islahat Fermanı'nı, Emîr'in kendi yetkilerinin sınırlandırılmasını ve hazinenin kontrol edilmesini kabul etmesiyle bir iyi niyet, ilim ve terakkiye atıfta bulunup matbuatı serbest bırakıp Ceditlerin hareket alanı genişletmesi ve Emîr'in Ceditçilik hareketine temelde karşı olmadığını ipuçları içermesi açısından da tarihi bir vesikadır.

2.2.4. Islahat Fermanı Sonrasında Yaşanan Olaylar ve Yaş Buharalılar Hareketine Olumsuz Etkileri

İyi ya da kötü yönlerine bakılmaksızın ilan edilen fermanın nüshalarını, yayınlanmasının hemen ardından Registan meydanında okuyup halka açıklamaya çalışan YB “Yaşasın Emîr Âlim Han” nidaları ile sevinçlerini ve heyecanlarını dile getirmişlerdir. Ortaya çıkan sevinç ve heyecanın etkisi ile Yaşlar şehrin değişik yerlerinde öbek öbek toplanmış halka fermanı açıklamaya çalışmışlardır. Konuşmaların sık sık alkışlar ile kesildiği ve coşku dolu sahnelerin yaşandığı sıralarda, olayların Emîr ve Yaşlardan sonraki aktörleri olan Kadimciler sahneye çıkmış ve yığınları uzaktan izleyip çevrelerine; “Müslümanlık bitti, devir Ceditler devridir, iş böyle devam ederse kötü. Bakalım Allah neler gösterecek” gibi ifadeler

ile zaten var olan karşıt grubun harekete geçmesine zemin hazırlamaya çalışmışlardır.²⁰⁶

Şubat İhtilali ortaya çıktığı günden itibaren Yaşlar arasında gösteri düzenlenme fikri ortaya çıkmış ve süslü bayraklar hazırlamak suretiyle gösterinin yapılacağı günü tartışmalara rağmen beklemeye başlamışlardı. Bu süre zarfında gösterinin yapılması durumunda nerede yapılacağı ve ne surette hangi yollardan toplanacağı planları dahi yapılmıştır. Fakat karşıt grupların böyle bir harekete müdahale edeceği söylentileri ortaya çıkınca Yaşlar iki gruba ayrılmıştır. Birinci grup halkın bir araya toplanarak Emîr'e ıslahat fermanı için teşekkür edilmesi ve böylece fermanın yürürlüğe girmesi için manevi bir etki yaratılmasını, ikinci grup ise hükümetin fermanın yayınlanmasında fazla istekli olmadığını, eğer gösteri sırasında karşıtların müdahalesi ile bir kargaşa yaşanırsa hükümetin Kadimcileri tutarak tüm sorumluluğu Yaşlara atacağını ve ıslahat yolunu kapatacağını savunmuşlardır.²⁰⁷

Bu tartışmalar devam ederken tüm dengeleri alt üst edecek ve fırtına öncesi sessizliği bozup tüm grupların kaderini derinden etkileyecek olan gösterinin hazırlıkları hız kazanmaya başlamıştır. Çünkü aleni bir gösterinin yapıp yapılmaması konusunda önceden beri süre gelen tartışmalar Fitrat ve Osman Hoca'nın ısrarlı tutumları sayesinde bitirilmiş, gösterinin 8 Nisan da yapılmasına karar verilerek hazırlıklara başlanmıştır.²⁰⁸ Bu gösteri aslında Islahat Fermanı'ndan ziyade Şubat İhtilali'nin ortaya çıkardığı heyecanın etkisi ile YB gizli olarak yürüttükleri faaliyetlerini artık açıktan yapıp gövde gösterisi yapma düşüncesinden kaynaklanmıştır.

Şubat İhtilali ve Islahat Fermanı'nın ortaya çıkardığı heyecan ile tabiri caizse kazan gibi kaynamakta olan ve bir şekilde kendilerini ifade etme ihtiyacı duyan Yaşların hareketini doğal olarak hükümet de yakından takip etmiştir. Fakat hükümet yetkilileri olayları kontrol edecek adımlar atma yerine, kendi pozisyonlarını nasıl korurum telaşına düştükleri için olayları kontrol etme basiretinden uzak görünüyordular. Örneğin Kuşbegi Nasrullah tıpkı bu makama gelmesine sebep olan

²⁰⁶ Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.161.

²⁰⁷ Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.163.

²⁰⁸ Hayit'in, Feyzullah Hocayev, **Buhara İhtilali Tarihine Dair Materyaller**, Taşkent 1926 eserinden naklettiğine göre, göstericilerin sayısı başlangıçta 1000 kişi olup, daha sonraki katılımlar ile bu sayı 7000'e kadar çıkmıştır. Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s.260.

Şii-Sünni olayları gibi bir olayın çıkmasından korkuyor, böyle bir kargaşanın kendisini koltuğundan edeceğini sanıyordu. Zira muhaliflerinin de böyle bir olayın ortaya çıkmasını fırsat olarak kullanacaklarını bildiğinden, bu gösteriye karşı bir tutum sergiliyordu. Nihayetinde 8 Nisan 1917 Bereket Mağazası ve civarında toplanan gruplar kent merkezine doğru yürüyüşe geçmiştir. Gösteri bayraksız olarak başlamasına rağmen Nogay Sarayı mevkiine geldiklerinde bir grup gösterici kızıl bayrak açmıştır.²⁰⁹ Bunun üzerine kontrolden çıkan kalabalık, uyarılara rağmen daha önce toplanmış olan kızıl bayrakları alarak göstericiler arasına dağılmışlardır. Göstericilerin geçtiği yerlerde halktan da katılımlar olmuş, Buhara'daki Özbek, Tatar, Tacik, İranlı, Kafkaslı ve Yahudi gibi tüm etnik gruplar tek bir bayrak altında toplanmış gibi hareket etmişlerdir.²¹⁰

Kızıl bayrakların açılması ve Buhara'daki tüm etnik grupların ortak bir şekilde hareket etmesi, Emîr'e karşı olmayan bu gösterinin “Yaşasın Emîr kurtarıcımız” sloganına rağmen, hükümet tarafından bir tehdit olarak algılanmasına sebep olmuştur. Tüm bu olumlu beyanlara rağmen göstericiler bir tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Zaten Kadimciler de olaylardan hoşnut değillerdi ve uzaktan izledikleri olaya müdahil olmak için bahane arıyorlardı.

Zira Kadimcilerin başını çeken Burhaneddin ve devlet kademelerinde bulunan bazı görevliler, farklı begliklere mektuplar ve adamlar göndererek, tanıdıklarını meydana gelecek olaylara karşı hazırlıklı olmaya davet etmişlerdi. Yaşların gösterisi başladığı sıralarda Kadimcilerde toplanmaya başlamış bazı kişiler “Ey Müslümanlar din elden gitti, şeriat bitti. Eşleriniz yüzlerini açacak ve kızlarınızın namusuna tecavüz edecekler, tüm çocuklarınızı kâfir yapacaklar. Ey iman ehli Müslümanlar! dinin imanının şeriatın muhafazası için gayret ediniz ve gazaya hazır olunuz. Ceditler bayrak açıp gittiler cenab-ı aliyi ortadan kaldıracaklar. Yolarına çıkan kadınların çarşaflarını çıkarmaktalar.” gibi söylemler kullanarak halkı

²⁰⁹ Kızıl bayrak açılıncaya kadar bu yürüyüş siyasi açıdan nötr'dür. Çünkü gösterideki amaç Emir'e teşekkür edip yayınlanan fermanın uygulanmasını sağlamaktır. Fakat Kızıl bayrağın açılması hareketi siyasi açıdan taraf haline getirmiş ve gösterinin Çarı tahtından eden Rusyadaki hareketle aynı şekilde algılanmasına sebep olmuştur. Çünkü taşınan pankartlarda tehdit gibi algılanan Kızıl bayrak dışında Islahat fermanına aykırı hiçbir slogan yoktu. Sloganlar; “Yaşasın Emir kurtarıcımız, Yaşasın Hürriyet, anayasa, basın hürriyeti ve okulların bağımsızlığı” gibi ifadelerden ibaretti. Bkz., Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s.260.

²¹⁰ Aynı, **Materyaller...**, s.165.

galeyana getirmeye çalışmışlardır. Kısa sürede bine yakın kişi toplanmış ve bu grup harekete geçtikten sonra yollarına çıkan dükkân ve esnafı da zorla kendi gruplarına katmıştır.²¹¹ Ceditlerin istekleri Kadimciler tarafından dine karşıymış gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Yapılan propaganda öğlesine etkili olmuştur ki, çıkan olaylardan sonra Kagan’a sığınan Ceditçilerin yönetim ile bir anlaşma sağlanması için gönderdikleri elçilik heyeti halk tarafından linç edilmek istenmiştir. Halkın galeyana getirilmesinde dini duygular Kadimciler tarafından suiistimal edilmiştir. Olaylar sırasında Kazikelan ile görüşen YB’leri linç etmeye çalışan kalabalığa; “Ey Buhara ehli, emîrinizin azledilip ülkenize cumhuriyet ve hürriyet gelmesini istiyor musunuz” sorusuna, toplanan göstericiler; “Biz bunların hiç birini istemiyoruz, İslam ülkesinin hürriyete kavuşmasını istiyoruz. Muhammed dininden vazgeçmiş değiliz” diyerek cevap vermişlerdir.²¹² Oysaki YB’ler İslam karşıtı bir mefkûreye sahip değillerdi.

Buhara dâhilinde birbirine karşı iki grup meydana gelip, olaylar bu noktaya ulaşınca Emîr, Yaşların dağıtılması emrini vermiştir. Askerlerin geldiğini gören bir kısım Yaşlar hemen kaçmaya başlamışlardır. Geri kalanlar da ya asker ve Kadimciler ile çatışmış ya da kaçmışlardır. Nitekim çatışanlar da kaçma yolunu seçerek bir kısmı şehrin muhtelif yerlerine dağılarak saklanmışlardır. Bir kısmı da Rus kontrolünde olan Kagana doğru kaçmışlardır. Kagana kaçabilenler arasında Abdurrauf Fıtrat, Ahmed Can Mahdum, Feyzullah Hoca ve Abdülkadir Beyler de vardır. Evlerine ve Kagana kaçamayan birçok Yaş Buharalı emirin askerleri tarafından hapsedilmiş ve hapisanede çeşitli işkenceye maruz kalmışlardır. Özellikle İstanbul’da eğitim gören Yaş Buharalıların takibatı daha ciddi takibata alınmıştır.²¹³ Bu olaydan sonra meydan Kadimcilere kalmış ve onlar da beş kişilik bir heyeti saraya görüşme için göndererek dağılmışlardır. Bu heyet sarayda bayrak açıp Emîr’e kaşı gelenlerin asi ve bunların katlinin helal, mallarının da mubah olduğunu ifade eden bir fetva hazırlamışlar ve bu fetvayı da müftülere imzalatmışlardır. Ayrıca YB’den tutuklanacak olanların isimlerinin yazıldığı bir de liste hazırlanmıştır. Kuşbegi Nasrullah görevinden

²¹¹ Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.168.

²¹² Belcuvani, **a.g.e.**, s.48.

²¹³ Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.170.

azledilerek Yaş Buharalıların koyu düşmanı olan Nizameddin Divanbegi kuşbegi ilan edilmiş ve Yaş Buharalıların malları müsadere edilmiştir.²¹⁴

Bu şekilde sona eren gösteri Yaşlar ile hükümetin bir daha anlaşma zemini meydana getirmelerini imkânsız hale getirmiştir. Bu olaydan sonra her kesim kendi pozisyonunu almaya başlamış ve Buhara'daki bu kesimler arasında kesin ayrışmalar yaşanmaya başlamıştır. Fermanın uygulanma şansını ortadan kaldırdığı gibi hükümetin tamamıyla Kadimciler ile iş birliği içine girmesine ve Yaşları ortadan kaldırılması gereken bir grup olarak algılanmasına neden olmuştur. Öte yandan barış umudu kalmayan Yaşlar da tüm güçlerini Emîr'i devirmeye ve Ruslar ile iş birliği yapmaya yönelmişlerdir. Böylece mevcut dengeler bozulmuş ve yeni saflar ve birliktelikler kurulmuştur ki Buhara Hanlığı'nın bundan sonraki kaderini bu yeni oluşan süreç belirleyecektir.

Yaş hareketi Buhara'dan sürüldükten sonra siyasal anlamda örgütlenmeye çalışmıştır. Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını kazanmasına sebep olacak Yaş - Rus ittifakından sonra Feyzullah Hoca hareketin liderliğine getirilmiştir. Daha önce kurulmuş olan gizli komite yerine Feyzullah Hocayev başkanlığında bir ihtilal komitesi meydana getirildi. Bu komite amaçlarına ulaşmak için Ruslar ile temas kurmuş ve propaganda çalışmalarına hız vermiştir.²¹⁵

2.2.5. Yaş Buharalıları Hareketinin İslah Edilmesini İstedikleri Kurumlar ve Bu İsteklerini Buhara Islahat Layihası Adı Altında Yayınlamaları

1917 Nisanında Emir tarafından büyük bir darbe aldıktan sonra siyasi parti şeklinde çalışmalar yürüten YB, 1918 yılında bir layiha neşrettiler. Bu layiha YB'nin amaçlarını ve taleplerini göstermesi açısından önemli bir belge niteliğindedir.²¹⁶ Bir parti programı niteliğinde olan bu layihada ıslahat yapılmasını istedikleri alanları ayrı

²¹⁴ Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.171.

²¹⁵ Hocayev, **Materyaller...**, s.124.

²¹⁶ YB parti programı niteliğinde olan bu lahiya Arap harfleri ile 1918 yılında basılmıştır. YB komitesi bu lahiya için bir komisyon kurarak komisyon başkanlığına Abdulrauf Fitrat'ı getirmiştir. Fitrat bu lahiyayı 1918 yılında tamamlayarak komiteye sunmuş, komitenin onayından sonra çoğaltılarak parasız olarak dağıtılmıştır. Lahiya hakkında daha fazla bilgi ve orijinal metni için Bkz, B.A. Abdulhalimov, Buhara Islahat Lahiyası, ÖRFA Abu Reyhan Biruni Şarkşınaslık Enstitüsü, **(Yayınlanmamış Doktora Tezi)** Taşkent 2005.

başlıklar altında ele alarak, yapılmasını istedikleri ıslahatları dile getirmişlerdir. YB hareketinin amaçlarını ortaya koyması açısından bu layihada talep edilen istekler aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

Buharadaki Araziler:

Buharadaki bütün ekili araziler üç türlü olsun. Vakıf yerleri, Mülki Hor²¹⁷ yerler ve Mülki Harac²¹⁸ yerleri. Vakıf yerleri için ayrı bir kurum kurulsun. Mülk Harac olan yerlerin kaydı çıkarılsın. Bu topraklardan vergi alınsın. Her vilayet beş on aksakallığa ayrılıp aksakallar bu toprakları kayda geçirsın ve vergilerini bu kayıtlara göre toplayan aksakallar topladıkları vergiyi beglere versin. Beglerde ellerindeki kayıtlara göre topladıkları vergiyi merkezi hükümete göndersin. Sadece ekilen arazilerden değil ekilmeyen arazilerden de vergi alınsın. Fakat susuz olan tarlalar istisna tutulmalıdır. Savaş esnasında ve şahsi eşyalardan alınan vergiler tamamen kaldırılsın. Su işleri düzenlenip Mirabalar istedikleri gibi su satamasın. Herkesin su hakkı daha öncesinden belirlensin. Devlet adamları ve emirlere ait olan yerler için halk çalıştırılmasın, sadece su işleri için angarya olsun. Buhara'nın su sorunu Amuderya'dan su getirilerek çözülsün. Çiftçilere musallat olan tefecilik yasaklanarak, çiftçileri ihtiyaç duydukları para devlet tarafından verilsin. Çiftçiler ihtiyaç duydukları parayı verebilmek için Buhara'da bir ziraat bankası kurulmalıdır. Vilayetlerde de bu bankanın bir şubesi açılsın. Tarım makinaları ile çalışmak kolay olduğu için bu makineler getirilip çiftçilere dağıtılsın ve kullanımı öğretilsin. İşsiz güçsüz toprağı olmayanlara sahipsiz topraklar dağıtılsın. Ziraat okulları açılsın. Tüm bu işler ile sadece kuşbegi ilgilenemez. Bu nedenle hükümette bir tarım bakanlığı kurulsun ve bu ileri o bakanlık yürütsün. Bu talepler toprak sistemini düzenleyip teknolojik gelişmeleri Buhara'ya getirmeyi amaçlayan ve tarım bakanlığı ile ziraat bankası sayesinde çiftçileri kalkındırmayı hedefleyen Buhara Hanlığı için olumlu taleplerdir. Taleplerin geneline bakıldığında gelişen dünyaya paralel olarak yeni taleplerin dile getirildiği gözden kaçmamaktadır. Özellikle banka ve bakanlık

²¹⁷ Vergiden muaf Emir'e ve yüksek rütbeli memurlara ait olan arazilerdir.

²¹⁸ Özel mülk olup hazineye vergi veren arazilerdir. En fazla olan ve hazineye en çok vergi ödeyen araziler bunlardır.

talepleri, Ortaçağ kaideleri ile yönetilen devletin artık modern devlet anlayışına geçmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Vakıflar:

Vakıf yerleri için ayrı bir kurum kurulsun. Vakıf yerleri ıslah edilip gelirleri yerinde kullanıldığı takdirde, eğitim açısından Buhara birçok Avrupa ülkesinden daha üstün duruma gelir. Fakat şimdi en düzensiz, israfli ve bozulmuş işlerimiz vakıf işlerimizdir. Buhara’da bir Vakıf Bakanlığı açılsın. Tüm vakıflarla bu bakanlık uğraşsın. Kapanmış vakıflar şeriata uygun olarak ıslah edilsin. Vakıf gelirleri ayrı bir hazineye toplansın ve bu paralar işletilip yeni hastane, okul cami, kütüphaneler ve aşevleri yapılsın. Ayakta olan vakıflar da bu bakanlığın kayıtlarına alınsın ve idare edilsin.

Vakıfların ıslah edilmesi ve bir bakanlığın kurulmak istenmesi Buhara gibi vakıfların çok olduğu bir ülke için hayati bir önem arz etmektedir. Medreselerin sahip oldukları vakıfların bozulmasından sonra gerilediği düşünüldüğünde bu tespitler önem arz etmektedir. Fakat vakıfların mallarını kiralayarak bozulan vakıf sisteminden rant sağlamaya çalışanlar, yenilik taraftarlarının faaliyetlerine muhalif olacağından, bu talepler olumlu talepler olsa da YB hareketine karşı muhalefetin artmasına neden olmuştur.

Askerlik:

Rusya ile yapılan anlaşma gereği Buhara’nın 12 bin asker besleme hakkı vardır. Hükümet bu anlaşmadan yararlanarak bu güne kadar asker sayısını arttırabilirdi. Fakat yöneticilerimiz bunu düşünmediler. Şimdi hükümet asker sayımızı 12 bine çıkarmalıdır. Fakat askerler zorla temin edilmemeli, askerlik görevi umumileştirmelidir. Şehzadeler ve ilim ehli istisna olmak kaydıyla halktan 22 yaşını tamamlayan sağlıklı gençler 2 yıllığına askerliğe alınsın. Askere alınanlar bu iki yılda askeri eğitimlerini aldıktan sonra görevi bitenler yenileri ile değiştirilsin. Buhara ve diğer vilayetlerde askerler için kışlalar kurulsun. Bu kışlalarda cami ve okul yapılsın. Okuma yazma bilmeyen askerlere eğitim verilsin. Askerlere tek tip

kıyafet giydirilip eğitimli komutanlar atansın. Bizde eğitimli komutan olmadığı için Müslüman ülkelerden komutanlar getirilsin. Daha sonra Buhara’da askeri okullar açılsın. Okullara Müslüman hocalar atansın. Askerler için hastane, eczane ve karakollar kurulsun, askerlerin yemekleri ile süvarilerin yem ihtiyacı devlet tarafından karşılansın. Bu askerlerin tüm ihtiyaçları karşılandıktan sonra askerler bir miktar maaş bağlansın. Tüm bu işleri yürütecek bir Ordu Bakanlığı kurulsun.

Askerlik ile ilgili dikkati çeken en önemli talepler askerliğin 2 yıllık süre içinde vatan görevi sayılması ve açılan askerlik okullarında Müslüman öğretmenlerin ders vermesi talepleridir. Bu şekilde gücünü halktan alan milli bir ordu kurulmaya çalışılmıştır. Müslüman öğretmenlerin istenmesinin sebebi de, Rusların bu okullara gönderecekleri öğretmenler sayesinde orduyu kontrolleri altına alma ihtimali içindir. Paralı askerliğe dayanan ve yozlaşan askerlik sisteminden çıkarları olan kesimlerin bu talepleri hoş karşılamayacağı tahmini zor bir durum değildir. Osmanlı’daki yeniçerilerin askeri ıslahatlara karşı çıkması gibi Buhara’daki askeri çevrelerin Ceditçilere muhalefet göstermesi devletin geleceği için hayati önem taşıyan bu ve benzer taleplerin muhalefet ile karşılaşmasına neden olmuştur. En azından bu çevreler YB grubunu desteklemek yerine karşı çıkmışlardır. YB hareketinin halk tarafından tam destek bulamamasında eski düzenin devamını isteyen çevrelerin etkisi oldukça fazladır. Örneğin ileriki konularda değinilen Kadimcilerin, Ceditçileri kendilerine tehdit unsuru olarak görmelerinin temelinde bu durum yatmaktadır.

Maliye işleri:

Dünya’da Buhara hazinesi kadar düzensiz idare edilen başka bir hazine yoktur. Hazineye hangi kanallar ile ne kadar para geldiği, ya da hangi yollarla ve kimler tarafından kullanıldığını kimse bilemez. Hazine işlerini bir düzene sokmak gerekir. Buhara’da bir Maliye Bakanlığı açılsın. Vergi ve zekât gelirleri bu bakanlığa bağlansın. Memleket dışından mal getirenlerden alınmamasına karşın ülke dahilindeki tüccarlardan belli miktarda vergi alınsın. Alınan vergilere karşılık makbuz verilsin. Ayrıca bir hazine müdürü tayin edilsin. Hazine müdürü Emîr’in masraflarını kontrol ederek bu parayı maliye bakanlığından istesin. Maliye bakanlığı masrafları kontrol edip halka hesap versin.

İleriki konularda irdeleneceği gibi, hazinesindeki para miktarı ve nerede saklandığı kesin olarak bilinmeyen, hazinenin kaydının ancak 1917 yılında çıkarıldığı bir ülkede bu teklifler çok yerinde taleplerdir. Ülke bu şekilde yönetildiği takdirde yapılacak olan reformlar için ihtiyaç duyulan para, hazineden rahatlıkla karşılanabilirdi. Çünkü Rusların talan ettiği hazine Buhara gibi bir ülke için oldukça iyi sayılan bir meblağdaydı.²¹⁹

İç İşleri:

Memleket işlerini yürütmek üzere İçişleri Bakanlığı kurulmalıdır. Ülke, başlarına bir Beg atanan 10 Kurgan'a, kurganlar da başına İlbegi atanan İlbegliğine bölünsün. İlbeglikleri de 10 Tuman'a bölünsün. Bunların da başına bir Tumen Beg'i atansın. Tumen beglerine aksakallar ve imamlar yardımcı olsun. Aksakallar halk tarafından seçilsin. Bu birimler içişleri bakanlığına bağlanarak bu görevlere atamayı Emîr onayı ile içişleri bakanı yapsın. Bu birimlerdeki polis müdürlerini ise bakanlık atasın. Atanan görevliler mahkemelere karışmasın. Sadece çıkan kararları uygulansınlar. Hükümet işlerini idari zincire göre halka bildirsinler.

Bu taleplerin içinde en çok dikkat çeken talep mülki idare amirlerinin yargıya karışmamasını engelleyici taleplerdir. Hukukun üstünlüğü ve bağımsızlığı modern devlet anlayışı ile uyuşmakta, dile getirilen talepler ile bozulan adalet sisteminde demokratik değişiklikler dile getirilmektedir. O dönemin Buhara'sında bu talepler çok ileri seviyede taleplerdir. Diğer konularda olduğu gibi bu alanda da ülkeyi yönetip yargıya müdahale edebilen çevreler Yaşlara tavır almıştır.

Şer'i Mahkemeler:

Adliye Bakanlığı adı altında bir bakanlık kurulup bu bakanlığa fıkıh ve şer'i kanunları bilen birisi adliye bakanı olarak atansın. Buhara merkezinde iki ya da üç tane kadı olsun. Yargılama işini bakan değil bu kadılar yapsın. Ülkenin diğer idari

²¹⁹ Buhara hazinesi hakkında Bkz. Kahraman Recebov, "Buhara Altınları Hakkında Yahud Ortak Frunze İş'i", **Buhara Mevcleri**, San 1, Yıl 2001, s.26., Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han'ın Vasiyeti ve Hazinesi", **TDAV Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, S.254 Şubat 2007, s.47-53

birimlerine kadılar bu bakanlık tarafından atansın. Bu her kadının yanında ikişer müftü bulunsun halkın tüm sorunları bu mahkemelerde görülsün. Şer'i mahkemelerin üzerinde bir İstinaf Mahkemesi (Yargıtay) kurulsun. Hâkimler hazineden maaş alsınlar ve mahkemeye çağrılanlar mektupla çağrılсын. Mahkeme işlemlerinden para alınsın, fakat bu paralar hazineye aktarılsın.

Zaptiye işleri:

Buhara'nın güvenliliğinden sorumlu Mirşeblik bakanlık makamı ile temsil edilerek unvanı Zaptiye Bakanlığı olsun. Şehre polis çıkarmak ve güvenliği sağlamak bu bakanlığa ait olsun.

Yollar ve Madenler:

Ülkedeki karayollarının ve demiryollarının yapımı, tamiri ve madenlerin çıkarılıp işletilmesi, kurulacak olan Yol ve Maden Bakanlığı tarafından yapılsın.

Harici İşler:

Rusya ve diğer devletler ile ilişkilerimizi düzenleyen bir bakanlık kurulsun. Dışişleri bakanı bütün vezirlerin reisi olsun.

Maarif İşleri:

Memleketin her tarafında masrafları hazine tarafından karşılanmak üzere iptidai ve yüksekokullar açılsın. Bu okullara öğretmen atamak, okulların programını teftiş etmek hülâsa hazine tarafından açılan tüm okulların işlerini yürütmek üzere Maarif Bakanlığı kurulsun. Bu okulların dışında isteyenler okul açabilmelidir. Bu okulları bitirenlere maarif bakanlığının talim heyeti tarafından liyakatlerine diploma verilsin.

Bakanlar Kurulu:

Yukarıda sayılan bakanlıkların her birinin yanında kendimizden görevliler yetişinceye kadar Müslüman bir danışman olsun. Bu bakanlar toplanarak iş yürütsünler. Bakanlar bu kurul ile anlaşarak iş yapsın. Kendi başlarına hareket etmesin. Görevine son verilen bakan emîrin onayı, dışişleri bakanının teklifi ile seçilsin.

Belediye Meclisleri:

Her şehirde yol, piyasa ve benzeri işleri düzenleyen bir meclis olsun. Bu kişiler halk tarafından seçimle başa gelsin.

Bu layihada dile getirilen talepler, devlet sisteminde köklü değişiklikler meydana getirecek kadar önemli ve devleti dönemin şartlarına göre yeniden düzenleme ihtiyacını ortaya koyan haklı taleplerdir. Fakat bu layihada Emîr'in ve Emîrlik yönetiminin nasıl olacağına dair bir görüş olmadığı için, layiha bu yönü ile önemli ölçüde eksik kalmıştır. Layihadaki bakanların emîrliğin onayı atanması gibi ipuçlarından Emîrlik sisteminin kaldırılmasının düşünülmediği anlaşılmaktadır. Meclisten ve bakanlıklardan bahsedilmesine karşın bu meclisin nasıl seçileceği hususunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Talepler genel olarak değerlendirildiğinde Yaşların meşruti yönetim tarzına benzer bir yönetim tarzı istedikleri anlaşılmasına rağmen Emîr'in görev ve sorumlulukları ile herhangi bir ifade kullanılmamıştır.

YB tarafından dile getirilen talepler, devletin zamanın şartlarına uyumlu bir yönetim anlayışı ile yönetileceğinin ipuçlarını vermektedir. Bu hali ile YB Emîrlik yönetimine ve devlete düşman gözükmemektedir. Fakat getirilmesi düşünülen köklü değişiklikler emîrin dışındaki idareci kadroları ve bu düzenden beslenen diğer grupları rahatsız edecektir. Bu gruplar Yaşlara çıkarları için karşı olduklarından halkı yanlarına çekebilmek için dini duyguları suiistimal etmişler, Yaşlara kâfirlik yaftası yapııştırılarak bu reformlardan en fazla yarar sağlayacak olan halkı manipüle etmişlerdir.

Aslında Emîr bu talepleri kabul etmekten çok uzak değildir. Yani fikri açıdan Yaşlar hareketi ile ortak hareket edip asıl düşman olan Ruslara karşı ortak mücadele edilebilirdi. Fakat değişimin sebep olduğu psikolojik korku ve eski düzenin

değişmesi ile kaybedilmesinden korkulan kazançlar olayları farklı noktalara taşımıştır. Âlim Han'ın Yaşların talebine fıkren fazla uzak olmadığını ortaya koyan gelişmelerde olmuştur. Örneğin mart ayında Emîr'e karşı yürütülecek olan harekâta Yaşlar yukarıdaki taleplerin benzerlerini barış şartı olarak Emîr'e bildirecekler, Emîr de bazı şartlar ile bu talepleri kabul edecektir. Emîr, şartların ferman ile duyurulmaması, gösteri yapılmaması ve Rus askerlerinin Buhara'ya girmemesi gibi haklı şartlar öne sürünce bu sefer de YB anlaşmaya yanaşmamıştır.²²⁰ Çünkü bu noktadan sonra işin içine Ruslar müdahil olmuş, Buhara'yı ilgilendiren dahili bir sorun uluslar arası soruna dönüşmüştür. YB sorunun çözümünü Emîrlik yönetiminin ortadan kaldırılmasında görmeye başlamışlardır.

2.3.BUHARA HANLIĞI'NIN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI

Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını kazanması Bolşeviklerin YB'lar ile ortaklaşa giriştikleri bir saldırının başarısızlığa uğramasından sonra olmuştur. Bu süreçte Bolşeviklerin Taşkent'teki yönetimi ele geçirmeleri ve Yaşların Bolşevikler ile işbirliği yapmaları önemli rol oynamıştır.

2.3.1. Savaş Öncesi Ortaya Çıkan Gelişmeler

Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını kazanmasında Rusya da Birinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu Bolşevik İhtilali'nin ve Ceditçilik hareketinin önemli rolü vardır. Rusyalar, Buhara Hanlığı'nı daha önce ilhak etmeyi düşünmüş, fakat meydana gelen gaileler ve Rusların Hindistan'a yaklaşmasına karşı çıkan İngilizlere karşı yürütülen denge politikası yüzünden bu düşüncelerini ertelenmek zorunda kalmışlardı.

Ocak 1910 yılında Buhara'da ortaya çıkan mezhep ihtilafları Rusların Buhara'yı ilhak meselesini tekrar gündeme getirmelerine sebep olmuş, 28 Ocak 1910 tarihinde St. Petersburg'ta toplanan kabine Buhara'nın ilhakını görüşmüş, fakat bu

²²⁰ "Buhara Vakaları", **U.T.**, S.79, 6 Nisan 1918

hususla uygun zamanın daha gelmediği görüşü ile ilhak meselesi ileri bir tarihe tehir edilmiştir. 1913’de ve 14 Haziran 1914 yıllarında da parlamanto Buhara’nın ilhak meselesini görüşmüş fakat I. Dünya savaşının başlaması ile bu mesele çözülememiştir.²²¹

İşgal konusu medyada da tartışılmış ve işgalin gerekçeleri açıklanarak olası işgal hareketinin gerçekleşmesi için uygun zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. Yeni Zaman ve Orta Asya dergilerinde çıkan yazılarda Buhara Hanlığı’nın Rusya ile Afganistan arasında yapılması gereken doğrudan ticarete engel olduğu belirtilmekte ve aldığı gümrük vergileri ile Rus ticaretine zarar verdiği vurgulanarak işgal edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu iddialara cevaben Gıyaseddin Hüsni adında birinin kaleme aldığı yazıda da Afganistanın Buhara ile din kardeşi olduğu Rus vatandaşlarının bu ülkede serbestçe dolaşmadığı fakat Buharalı tüccarlar sayesinde Rus mallarının bu topraklara girebildiği vurgulanarak işgal hareketlerinin İslam âlemini Rusya’ya karşı kıskırtacağı dile getirilmiştir.²²²

Buhara’nın tamamıyla işgal edilmesi Rus yöneticilerinin gündeminden hiçbir zaman düşmemiştir. Rus İngiliz rekabetinin bir eseri olan yarı bağımsız Buhara Hanlığı, Rusya’nın Afganistan ile doğrudan ticareti ve Hint Denizi’ne ulaşmasında bir engel teşkil ediyordu. Rusya Buhara’yı Hokand Hanlığı gibi tamamen ortadan kaldırıp bir vilayeti yapmak için askeri ve siyasi güce de sahipti. Fakat İngiliz faktörü böyle bir dengein kurulması zaruriyetini ortaya çıkarmıştır. Tüm bu tartışmalar devam ederken hem Rusya’nın hem de Buhara’nın kaderini derinden etkileyecek olan I. Dünya Savaşı başlamış ve Ruslar niyetlerini bir kez daha ertelemek zorunda kalmışlardır. Meydana gelen gelişmeler umulanın aksine Buhara Hanlığı’nın tam bağımsız olmasına yol açmıştır.

Gerek I. Dünya Savaşı’nın ortaya çıkardığı zor şartların Rusya’daki dengeleri alt üst etmesi, gerekse eğitim ve kültür temelli ıslahatlar düşüncesi ile ortaya çıkan

²²¹ XX. Yüzyılın başından itibaren Rus idarecilerinin arasında Buhara Emirliği ile ilgili şu görüş hakimdir; “Unutmamak gerek ki, Buhara er geç siyasi bağımsızlığını kaybedecektir. Rusya’nın kırk yıldan daha fazla bir süre Buhara üzerinde yürüttüğü siyasi himaye, Buhara halkının Rusya ile kaynaştırılması için gereken şartları yeterince hazırlamıştır. Buhara’nın Rusya’ya katılma zamanının geldiği, artık anlaşılmalıdır”.

²²² **Özbekistan Respublikası Milli Devlet Arşivi**, Fond I, Yığma Cild 27, İş 676 (1882-1916 Yıllar), Rusça yazılan Buhara başlıklı bu belgede iddialara cevap veren Gıyaseddin Hüsni’nin yazısının hangi yayın organında çıktığına dair bilgi verilmemiş, sadece karşılıklı iddialar rapor haline getirilmiştir.

Ceditçilik hareketinin YB adı ile siyasi bir harekete dönüşmesi ve bu iki unsurun birleşerek Emîrlik yönetimine son vermek için işbirliği yapması, Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığına kavuşmasına neden olmuştur. Bahsi geçen işbirliğinin ortaya çıkmasında Rusya'da meydana gelen Şubat İhtilali'nin de önemli bir yeri vardır.

Şubat İhtilali'nden sonra Türkistan topraklarındaki aydınların siyasi faaliyetleri hız kazanmasına karşın Buhara'daki aydınlar Rusya genelindeki bu faaliyetlere fazla ilgi göstermediler. Çünkü Kazan, Kırım, Taşkent ve Kafkasya gibi doğrudan Rus Devleti'ne bağlı olan bu topraklarda yaşayan aydınların Ruslara karşı milli nitelikli siyasi hareketlere hız vermesine karşın, Rusya'ya doğrudan bağlı olmayan Buhara topraklarındaki aydınlar Ruslardan ziyade Emîrlik yönetimine karşı faaliyetlerine hız vermeye başladılar. Böylece I. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen olaylar Yaş Buharalılar hareketini bir eğitim ve kültür hareketi olmaktan çıkarıp Emîri hedef alan devrimci bir harekete dönüşmesine neden oldu ki, bu tarihi yani 27 Şubat (12 Mart) 1917 tarihini, Yaş Buharalılar hareketinin ihtilalci safhasının başlangıç tarihi olarak kabul etmek, yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü bu İhtilalin ortaya attığı özgürlük ve eşitlik gibi kavramlar Yaşların mücadelelerinin gayeleri ile uyduğundan, Yaşlar hareketini kolayca etkilemiş ve Yaşların zamanla bu İhtilalin rüzgârına kapılıp başlangıcından farklı bir şekle bürünmesine neden olmuştur. Bu yönleri ile ihtilal Yaşlar hareketi için bir dönüm noktasıdır. Örneğin Abdullah Bediri ismindeki bir ceditçi tarafından yazılan ve 1919 yılında Yaş Buharalılar komitesi tarafından yayınlanan bir kitapçıkta, Rusya'daki devrime atıfta bulunarak aynı devrimin Buhara'da da gerçekleşmesi gerektiği savunulmuştur. Yaşların söylemlerinin sertleşmesini ve sınıfsal farklılıklardan bahsedilmesini göstermesi açısından bu eser çarpıcı bir örnektir.

Yaş Buharalılar kimler? Adlı kitapçıkta şu ifadeler yer verilmektedir:

“Biraderler şu iki yıl içinde meydana gelen olaylardan haberiniz var. Rus halkı kendi zalim padişahlarını tahttan indirip memleket idaresini kendi ellerine aldılar. Rusya halk tarafından seçilen yöneticiler tarafından idare edilmektedir. Hâlihazırdaki halk hükümeti ülkeyi adalet ve doğruluk üzere yöneterek, tüm zavallılar ile ezilmişleri ve bunların hukuklarını korumaktadırlar. Şimdi biz Buharalılar da Ruslar'dan ibret alıp kendi memleketimizde böyle bir idareyi kurabilmek için tereddüt etmemeliyiz. Bu işi yapmak için uğraşan ve tereddüt etmeyen kişiler yani Yaş Buharalılar'a bel bağlayıp

onlara yardım etmek gerekir. Onların amaçları gerçekleştikten sonra halihazırda kanlarımızı içip etlerimizi yiyenlerin zulmünden kurtulacağız.”²²³

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere YB’nin birinci öncelik olarak Âlim Han’ı devirmeyi amaçlamaktadırlar ve bu mesele üzerine odaklanmışlardır. Bu yönü ile YB hareketi Türkistan’da görülen genel manadaki Ceditçilik hareketinde özel bir yere sahiptir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, Şubat İhtilali’nden ve Emîr’in yayınladığı Islahat Fermanı’ndan ilham alan Yaşlar, Buhara kent merkezinde bir gösteri düzenlemiş, gösteride Emîri öven sloganlar olmasına rağmen bazı grupların kızıl bayrak açması Yaşların Emîr ve Kadimciler tarafından tehdit olarak algılanıp silahlı birlikler vasıtasıyla dağıtılmalarına yol açmıştır. Bu olaydan sonra Emîr ve Kadimcilerin Yaşlara karşı tavırlarının sertleşmesine karşılık, Yaşların da öteden beri var olan muhalefetlerinin sertleşmesine ve Emîri devirmek için yabancı bir güç ile işbirliği yapmasına neden olmuştur.

Gösteri sırasında dağıtılan Yaşların büyük bir kısmı çoğunlukta Rusların bulunduğu ve Rus komiserliğinin de bulunduğu Kagan’a kaçmıştır. Şehirde saklananlar da bir süre sonra gizlice Kagan’a geçerek burada Şura-i İslam adında bir teşkilat meydana getirmişlerdir. Bu teşkilatın birinci görevi tutuklanan Yaşların kurtarılması olup bu iş için başvurabilecekleri tek mercii de Rus elçiliği idi ki, onlar da bu şekilde davranarak Rus elçiliğinden tutuklu Yaşların serbest bırakılması için Buhara yönetimine baskı yapmalarını istemişlerdir.²²⁴ Olayların bu şekilde gelişmesi Yaşlar ile Rusların ortak hareket etmesine zemin hazırlayarak Buhara Hanlığı’nın kaderinin değişmesini sağlayan olayların da temelini atmıştır. Buhara cephesinde bunlar yaşanırken Rusya cephesinde de siyasi manada önemli gelişmeler meydana gelmiştir.

Buhara Hanlığı’nın ihtilalden sonraki kaderini büyük ölçüde etkileyen merkez Moskova’dan ziyade Taşkent olmuştur. Çünkü Buhara’ya yönelik askeri ve siyasi harekâtların hareket noktası Türkistan Genel Valiliği’nin merkezi olan Taşkent şehri olmuştur. Bu nedenle Taşkent’te meydana gelen siyasi gelişmeler, Buhara

²²³ Abdullah Bediri, **Yaş Buharalıklar Kimler**, Yaş Buharalıklarning Moskov Komitesi Yayınları, Moskova, 1919, s.7-8

²²⁴ Aynı, **Buhara İnkılabı...**, s.194.

Hanlığı'nın kaderi açısından Petesburg ya da Moskova'da meydana gelen olaylar kadar ehemmiyet kesp etmiştir.

Şubat İhtilali sonrası kurulan geçici hükümetin Taşkent'te yönetim alanında yaptığı ilk teşebbüs, Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'in tutuklanarak yerine, Sadri Maksudi, Muhammed Tanışbayev gibi Türklerin de bulunduğu ve başkanlığını Şçepkin'in yaptığı 9 üyeli Geçici Hükümet Komitesi'ni atamasıdır. 7 Nisan 1917 yılında atanan komite üyeleri ve başkan kısa bir süre sonra görevden alınarak yerine V.P Nalivkin başkanlığında yeni bir ekip atanmıştır. Bu karışıklıklara ek olarak Taşkent'te yaşayan Ruslar siyasî teşkilatlarını oluşturarak, üç gruptan oluşan Rusları, İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyeti adı altında birleştirdiler. Bu iki gruplar arasında tıpkı Rusya'da olduğu gibi siyasi mücadele yaşanmış, Bolşevik İhtilalini takiben 11 Kasım'da F. İ. Kolesov liderliğindeki Rus komünistleri Taşkent'teki iktidarı da ele geçirmişlerdir. Böylece Türkistan Sovyet Komiserliği ilân edilmiştir.²²⁵

Taşkent'te komünistlerin iktidarı ele geçirmesinin Rusya'daki genel durum ile yakın ilgisi vardır. Şubat İhtilali sonucu kurulan geçici hükümet ömrünü yaklaşık bir yıl gibi kısa bir süre zarfında tamamlayarak yerini Ekim İhtilali ile kurulan Bolşevik Hükümetine bırakmıştır. Lenin, burjuva zihniyetiyle iş görmek isteyen geçici Hükümetin ne ilkelerine ne de yönetimine güvenilmeyeceğini öne sürerek devrimci bir programla ortaya atılmış, 6 Ekim'de başkentte Bolşevik askeri komite liderleri yönetiminde giriştikleri bir ayaklanma sonunda kimi hükümet ileri gelenlerini tutuklayarak iktidarı ellerine geçirmişlerdir.²²⁶

Bu değişiklik Rusya'daki herkes tarafından kabul görmeyerek, geçici hükümet sırasında da var olan ayrılıkların su yüzüne çıkarıp çatışma ortamının çıkmasına neden olmuştur. Fikir ayrılıkları yüzünden Rusya'da iç savaş şeklinde patlak veren bir iktidar mücadelesi yaşanmaya başlamıştır.²²⁷

Çarlığı sona erdiren bu ihtilalci olaylar Buhara Hanlığı'ndaki Yaşlar grubunu da fikri manada etkilemiştir. Özellikle gösteri sonrası Yaşların büyük bir kısmının Buhara'dan sürülerek Taşkent'e gitmek zorunda kalmaları ile monarşik Emîrliğin,

²²⁵ Erşahin, **a.g.e.**, s.93.

²²⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt IX, TTK Yayınları, Ankara 1996, s.503-505.

²²⁷ Nadir Devlet, "Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü" , **X. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, CİLT III, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.815.

devrimin eşitlik ve özgürlük kavramlarının doğal düşmanı olması, Yaşlar grubunun ihtilalci gruplardan etkilenmesini kolaylaştırmıştır. Buhara’da bir işçi sınıfının olmamasına rağmen ihtilalci hareketlerin taraftar bulması, Yaşların sınıf mücadelelerinden ziyade Emîri devirme isteğine yoğunlaşmasından kaynaklanmıştır.

Oysaki ihtilalin eşitlik ve adalet söylemlerine rağmen Rusların Türkistan halkına bakışında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Örneğin, 17 Nisan 1917 tarihinde Türkistan Müslümanları Kongresi’nde Türkistanlıların, hükümet encümeninin Türkistanlılardan teşkil edilmesini istemeleri üzerine İşçi, Asker ve Köylüler Şûrası temsilcisi Nikora’ın cevabı gayet manidardır. İlgili cevapta; “İhtilâl, Rus ihtilâlcıları, Rus işçileri ve Rus askerleri tarafından gerçekleştirildi. Bunun için Türkistan’da kuvvet ve idare bizim elimizdedir. Yerli halk kendisine verdiğimizle yetinmelidir.”²²⁸ ifadelerini kullanmıştır. İhtilal sonrası Buhara’da meydana gelen seçimde de Rus vatandaşı Müslümanların seçime katılımı engellenmiş olduğundan tepkilere sebep olmuştur. Miller’in Türkistan Genel Valisi’ne yolladığı telgrafta halkın itirazının Ruslar ile eşit sayılmamalarından kaynaklandığı yazılmaktadır.²²⁹

Tüm bu olumsuzluklara rağmen olayların gelişimi YB’ları Ruslar ile işbirliği yapmaya sürüklediği gibi aynı zamanda hareketin halk tarafından daha fazla desteklenmesine de yardımcı olmuştur. YB’nın darmadağın oldukları bir esnada kendilerini toparlamak için kurdukları Şurayı İslam Teşkilatı dönemin önemli kişilerinden oldukça rağbet görmüştür. O dönemde yayınlanan bir gazetenin haberine göre; müderrislerden Hacı Abdurrahim, Vahidcan Mahdum, Abdullah Hocayof ve teşkilata tek başına 10 bin som bağışta bulunan meşhur milyoner Muhittin Mansurov bu teşkilatın kurucuları arasında yer almaktadır.²³⁰

Olaylar Buhara Hükümetinde de değişikliklere neden olmuştur. Örneğin olayların bu noktaya ulaşmasında sorumlu tutulan Nasrullah Kuşbegi koltuğundan olmuş, yerine Divanbegi Nizameddin kuşbegilik makamına getirilmiştir. Yaşlara karşı muhalefette başı çeken Molla Kamer de tutuklanarak hapse atılmıştır.²³¹ Bir siyasi kargaşa sonrası bu makama getirilen Nasrullah Kuşbegi yine bir siyasi kargaşa

²²⁸ Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.226.

²²⁹ Sadıkov, *a.g.e.*, s.443.

²³⁰ “Buhara Ahvalı”, *U.T...*, S.1, 25 Nisan 1917. Bu haberde Yaş Buharalıların düzenledikleri gösteriden sonra meydana gelen olaylar anlatılmaktadır.

²³¹ *U.T...*, a.g.h, s.y.

neticesinde hapsolunarak koltuğundan olmuştur. Ceditçilere yakınlığı ile bilinen Nasrullah Kuşbegi ile Yaşlara aşırı tepki ve muhalefet gösteren Molla Kamer'in aynı olaylar neticesinde görevden alınması tezat oluşturmaktadır. Eğer Emîr Yaşlara karşı ise Molla Kamer'i neden hapsedmiştir? ya da Yaşlara karşı değilse Yaşlara yakınlığı ile bilinen kuşbegi görevden niçin alınmıştır?

Bu tezadın sebebi Emîrin ne yardan ne de serden vazgeçememesidir. Zira bir tarafta hedef alınan iktidarı diğer tarafta ise ülkenin gelişmesi için varlığına inandığı Ceditçilik ya da günümüz tabiri ile modernleşme hareketi vardır.²³² İki durum arasında tercih yapmak zorunda kalan Emîrin yaşadığı ikilem orta yolu bulmaya yönelik girişimlere imza atmasına sebep olmuştur. Emîri tereddüde düşüren sorun, ilk başlarda eğitim sahasında reform istekleri ile ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin, YB adı altında, önce İran ve Türkiye en son olarak da Rusya'daki ihtilal hareketlerinden etkilenip Emîri tamamen ortadan kaldırmaya yönelik ihtilalci bir harekete dönüşmesidir. Bu dönüşümde Şubat İhtilali'nin ve sonrasında Buhara'da yapılan geniş çaplı gösterinin çok büyük rolü vardır.

Bu gösteri ve sonrasında çıkan olaylar Islahat Fermanı'nın çıkmasında oldukça etkili olan Miller ve Şolke'nin geçici hükümet tarafından da anti devimci olarak değerlendirilip görevden alınmasına ve Buhara'dan gönderilmelerine ve Rusları Emîrliğe karşı tutumlarının daha da sertleşmesine neden olmuştur. Çünkü içinde iki Rus üyenin de bulunduğu bir komisyonun Buhara'ya gidip çıkan olayları soruşturması neticesinde gösteri sonrası yakalanan ve içlerinde Sadrettin Ayni, Mir Baba ve Mirza Nazirullah gibi şahısların bulunduğu Yaşlara işkence yapıldığı ortaya çıkmıştır. İşkencelere dayanamayıp ölen Mirza Nazirullah'ın haberi ve işkenceye uğramış olanların fotoğrafları.²³³ Yaşlar ile arası iyi fakat Emîrlik yönetimi ile arası kötü olan Rus yönetimini de harekete geçirmiştir. Fakat Rusların, Miller'i görevden uzaklaştırmasının asıl sebebi Yaşların işkence görmesi değil, geçici hükümete karşı oldukları için Buhara'daki karışıklıklara göz yumarak geçici hükümeti zorda bıraktıklarına dair Rus idaresinde oluşan kanıdır. Çünkü karışıklıklara Buhara'daki Rus askerleri değil Semerkand'tan gelen askerler müdahale etmiş ve olayları yatıştırmıştır. Çarlık rejiminin devrilip İhtilalin gerçekleştiği böyle hassas bir

²³² Becker, **a.g.e.**, s.389.

²³³ **U.T.**, a.g.h, s.y.

dönemde ortaya çıkan kargaşa Türkistan Genel Valiliği'ndeki Rus idareciler tarafından tehlikeli ve kasıtlı bir hareket olarak değerlendirilmiş Miller ve Şolke görevden alınarak Buhara dışına yollanmışlardır.

Şubat İhtilali sonrası kurulan geçici Hükümetin Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'i tutuklayarak yerine, Geçici Hükümet Komitesi'ni atamasıyla 7 Nisan 1917 tarihinde Taşkent'teki çarlık yönetimi resmen sona ermiş oldu. Fakat Rusya'da meydana gelen siyasi gelişmelere bağlı olarak Taşkent'te de geçici hükümet ile Ekim Devrimi'ni gerçekleştirecek olan Bolşevikler arasında iktidar mücadelesi devam ediyordu. Bolşevik İhtilali'ni takiben 11 Kasım'da F.İ. Kolesov liderliğindeki Rus komünistleri Taşkent'teki iktidarı da ele geçirmişlerdir. Fakat asıl sorun Taşkent'teki Bolşevik iktidarı değil, İhtilali gerçekleştiren Lenin'in Buhara ve Hive hanlıkları hakkındaki düşüncelerinin değişmesidir. Zira Lenin ihtilal gerçekleştirilmeden önce Buhara ve Hive'deki Rus varlığını diğer emperyalist ülkelerin kolonileştirme siyaseti ile eş değer tutuyor, hanlıkların bağımsız olmalarına dair beyanlarda bulunuyordu. Fakat geçici Hükümetin Bolşevikler tarafından devrilmesi ile, hanlıklar için olumsuz işaretler ortaya çıkmaya başlamıştır. İhtilalden üç ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra Sovyet Rusya'nın gönüllü bir federasyon olacağı ve self determinizm ilkesinin karşıt devrimcilerin işine yarayacağına dair ifadeler kullanılmaya başlanmıştır. İşçiler ve çiftçilerin kendi kaderlerini ellerine alarak yönetimde hak sahibi olması gibi fikirlerin ortaya atılması doğal olarak Emîrlık rejiminin tehdit olarak kabul edilmesi anlamına geliyordu.²³⁴ Bu tutum da gelecekte Buhara Hanlığı'nın kaderini belirleyecek olayların temelini teşkil etmiştir.

Rusya ve Taşkent'te meydana gelen siyasi gelişmeler ile Buhara'da meydana gelen olaylar Emîr karşıtı hareketlerin aynı amaç doğrultusunda ortak bir noktada birleşmelerine olanak vermiştir. Bir tarafta Sovyet Rusya'nın gönüllülük esasına dayalı federalizmi ve bunun için Emîrin devrilmesi gerektiğine inanan Bolşevikler, bir tarafta ise Emîre karşı oldukları için dağıtılan YB vardır. Mevcut konjonktür doğal olarak bu iki grubun ortak hareket etmesine neden olmuştur.

Yapılacak olan bir iş birliği her iki cenahın da yararına gibi görünse de, komünizmin yerleşmesi ile bu iş birliğinin Ruslara daha çok yaradığı ortaya

²³⁴ Becker, a.g.e., s.262

çıkıştır. Yaşların o gün için içine düştükleri durum “Suya düşen yılanı sarılır” atasözü ile özetlenebilir. Zira yaşanan olaylar ikileme düşen Yaşların Ruslar tarafından kullanıldığını göstermektedir. Bu sürecin ilk adımı gösteri sonrası Emîr ile köprülerin atıldığı bir ortamda görüşmelerden bir sonuç alamayan Yaşların Buhara’yı kontrollerine almak isteyen Taşkent Sovyet Komserliği’nden yardım istemeleri olmuştur.²³⁵ Kagan’lı komünistlerin lideri Preobrajensky, Ceditçiler ve Taşkent Sovyetleri arasında temasın kurulmasını sağlamıştır. Yaş Buharalılar Merkez Komitesi, Aralık 1917’de Feyzullah Hoca vasıtasıyla, Halk Komserleri Şurası Başkanı Kolesov ile görüşerek Emîrin devrilmesi için destek sözü almıştır.²³⁶ Yukarıda da izah edildiği gibi 1917 devrimi Ceditleri bir tercih yapmak zorunda bırakmıştı. Feyzullah Hoca gibi aydınlar Emîrlik yönetimini milletin gelişimi önündeki en büyük engel olarak görmüşler ve milli amaçlarına ulaşmak için Bolşevikler ile işbirliği yapmayı tercih etmişlerdir. Bolşeviklerin Ceditler ile iyi ilişkiler kurma amaçları ise siyasi emellerine ulaşabilmek içindir. Bu amaçlarına ulaştıktan sonra Feyzullah Hoca gibi Bolşevikler ile işbirliği yapan kişileri ÖSCKF birinci kâtibi Şaraf Raşid’in sözlerinde ifadesini bulan suçlamalar ile suçlayacaklardır. Raşid, Bolşeviklerin görüşünü ifade eden şu sözleri söylemiştir:

“Bazı kişiler Ceditçilik ve onun gayesini himaye etmeyi istemektedirler. Biz buna olumlu bakmıyoruz ve izinde vermeyiz. Pantürkizm ve Panislamizm Ceditçiliğin esas gayesiydi. Sovyet hâkimiyetine karşı mücadele eden Basmacılık işte bu Ceditçiler, Pantürkistler ve Panislamistler tarafından korunmuştu. Kim Ceditleri himaye ederse düşmanı himaye etmiş olur.”²³⁷

Feyzullah Hocayev Bolşevikler ile temas kurduğu ve işbirliği yaptığı bu günlerde, yukarıda izah edilen suçlama ile suçlanacağını ve öldürüleceğini elbette ki bilemezdi. O dönemde Buharalı Ceditlerin tek düşmanı Âlim Han idi ve onlara göre devrilmesi için ne gerekirse yapılmalıydı.

Bolşeviklerin, YB’lara yardım etmeden önce, Türkistan bölgesinde Bolşevikler için daha elzem olan bir meseleyi hal etmesi gerekiyordu. Bolşevik İhtilali’nin ortaya çıkardığı siyasi kargaşadan yararlanan Türkistan Türkleri, Hokand

²³⁵ Saray, *Özbek Türkleri...*, s.41.

²³⁶ Hayit, *Türkistan Devletlerinde...*, s.261.

²³⁷ Kûzatüvçi, *a.g.m.*, s.29.

merkez olmak üzere yeni bir hükümet tesis etmişlerdi. Bu oluşumun ortadan kaldırılması Ruslarca Buhara'ya nazaran daha öncelikli bir sorun olarak ele alınmış ve tıpkı Hokand Hanlığı'nın işgal edilişi gibi önce Hokand Hükümeti ortadan kaldırılmış daha sonra sıra Buhara'nın ortadan kaldırılmasına gelmiştir. Aradan yaklaşık kırk yıl gibi kısa bir süre geçmesine rağmen sanki tarih tekrür etmiş, Türkistan toprakları da geçmişten ders çıkaracak kabiliyetten ve birlikten uzak bir şekilde isim değiştiren ama özünde aynı olan düşmanın işgal hareketine karşı koymaya çalışmıştır. İşgal edildikten sonra Hive ve Buhara'nın aksine doğrudan Rusya'ya bağlı hale getirilen ve bir bakıma Rusya'nın bir vilayeti haline getirilen Hokand Hanlığı topraklarındaki Rus karşıtlığı hanlıklara nazaran daha canlı idi. Çoğunlukla Fergana Vadisi içinde yer alan bu topraklarda 1898 yılında İşan Sultan Ayaklanması, 1916 yılında da Andican Ayaklanması ile Rus yönetimine karşı geniş çaplı ayaklanmalar yapılmıştır. Bu ayaklanmalara hanlıklar herhangi bir alaka göstermemiş, kanlı şekilde bastırılan ayaklanmalara bir bakıma seyirci kalmışlardır. Ruslar bu bölgedeki Rus aleyhtarlığı potansiyelini iyi bildikleri için Bolşevik İhtilali ile ortaya çıkan siyasi karışıklıktan yararlanarak kurulan Hokand Hükümeti'nin güçlenmeden ortadan kaldırılması işini hanlıkların ortadan kaldırılması meselesinden daha hayati telakki etmişler, öncelikle Hokand Hükümeti'nin ortadan kaldırılması işine girişmişlerdir.²³⁸

Rusların Hokand Hükümetini ortadan kaldırmaya çalıştıkları süreçte, Hokand Hükümeti'nin Taşkent'e karşı Buhara'dan destek beklemesine rağmen, Âlim Han mevcut durumu çok riskli bularak yardım etme yerine, bekle ve gör politikasını tercih etmiştir. Bir gazete haberine göre de Türkistan merkezi komitesi tarafından görevlendirilen bir komisyon Buhara'ya giderek Emîr ile görüşmüş ve Türkistan Cumhuriyeti ile Buhara Hükümeti arasında temas kurulmak istenmiştir.²³⁹ Fakat bu görüşmelerde Buhara Hükümeti temas kurmak için pek istekli davranmamış sadece Hokand Hükümetine karşı askeri bir harekâta girişmeyeceği gibi zaten mümkün

²³⁸ Hokand Hükümetinin kanlı şekilde ortadan kaldırılması Rus aleyhtarlığını bitirememiş, Basmacılık hareketi olarak bilinen Milli Kurtuluş Hareketinin en yoğun olarak yaşadığı ve desteklendiği bölge yine bu bölge olmuştur. Buhara Emirliği ortadan kaldırılmış olsada Emir Âlim Han ancak bu dördüncü kalkışmada bölge halkı ile iş birliği yapacak fakat bu işbirliği bir netice vermeyecektir. Bolşeviklerin Hokand'a yaptığı saldırıya seyirci kalacaktır.

²³⁹ Nurettin Hatunoğlu, **a.g.e.**, s.194.

olmayacak bir harekâtı gündeme getirmiş, bu yaklaşımı ile meydana gelen olayların dışında kalmayı tercih etmiştir.

Çünkü Kagan'da bir Rus askeri garnizonu mevcut olup Afgan sınırı dışındaki tüm sınırları Ruslar tarafından kontrol altına alınmış idi. Ayrıca Semerkand'ın Rusların elinde olması, tüm su kaynaklarının da Rusların elinde olması anlamına geliyordu. Ayrıca Bolşevik İhtilali'nin daha neler getireceği belli olmadığı için Bolşeviklerin ortadan kalkmadan önce Buhara Hanlığını bir oldubitti ile ortadan kaldırmasından çekiniyordu. Âlim Han bu nedenlerden dolayı Ruslar ile olan nazik durumu idare etmeye çalışarak Hokand Hükümeti'nin işgaline sessiz kalmıştır. Fakat Hokand'ın 19 Şubat 1918 yılında düşmesi²⁴⁰ ve Bolşeviklerin Rusya dâhilinde giderek güç kazanması Buhara Hanlığı için tehlike çanlarının çalmasına neden olmuştur.

Şubat İhtilali sonrası 6 Nisanda yayınlanan Islahat Fermanı'nın iki gün sonrasında Yaşlar tarafından yapılan gösteri ve yaşanan olaylar Âlim Han ile reformistler arasındaki ipleri koparmış, Rusların olaya müdahil olması ve Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkması, süreci farklı bir noktaya taşımıştır. Gösterinin dağıtıldığı nisan ayından, Feyzullah Hoca'nın Kolesov ile görüştüğü aralık ayına kadar geçen dokuz aylık süre zarfında YB'lar faaliyet açısından sakin bir dönem geçirmişlerdir. Geçici hükümet ile Bolşevikler arasında yaşanan ve ekim ayındaki ihtilal ile Bolşeviklerin zaferi ile sonuçlanan süreçte Yaşlar daha çok bir program hazırlama işi ile meşgul olmuşlardır. Yaşanan geçiş dönemi çıkacak olayların bir bakıma olgunlaşma dönemi olmuştur. Ne zaman ki, Rusya genelinde ve özellikle Taşkent'te Bolşevikler yönetimi ele geçirmişler, Yaşlar da harekete geçerek Bolşevikler ile aralık ayında temas kurmuşlardır.

Bolşevikler ile temas kurulan aralık ayı boyunca aradan geçen dokuz aylık süre zarfında Yaşların Buhara'daki etkinliği azalmıştır. Çünkü büyük bir kısmı Buhara'yı terk etmek zorunda kalmış kalanları da hükümet tarafından çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Büyük bir çoğunluğu kontrolü Rusların elinde bulunan Kagan'a sığınmak zorunda kalmışlardır. Harekete geçecekleri mart ayına kadar Buhara dâhilinde pek faaliyetleri olmamıştır. Bu tarihlerde çıkan bir haberde Buhara'da

²⁴⁰ Becker, a.g.e., s.205.

gösteri sonrası meydanın Kadimcilere kaldığı Yaşların ise ortalıkta gözükmediği belirtilmektedir.²⁴¹

1917 Şubat devriminden sonra harekete geçen YB'ler "Genç Buharalılar Devrim Komitesi'ni" kurdular.²⁴² Merkez Komite Başkanı Abdülvahid Burhanov, Başkâtip Abdurrauf Fıtrat, Muhasip Osmanhoca oldu. Ayrıca Feyzullah Hocayev, Muhiddin Rafaat, Saidcan, Ata Hoca, Abdul Said, Hamid Hoca komite üyeliklerine seçildiler.²⁴³ Gizli olarak kurulan bu komite Emir Alimhan'ı ıslahat yapmaya zorlamak amacıyla çeşitli hazırlıklara başlamışlardır. Âlim Han'a sunulmak üzere komite tarafından Başkâtip Abdurrauf Fıtrat'ın bizzat üzerinde çalıştığı bir Islahat taslağı oluşturulmaya çalışılmıştır.

1918 yılının mart ayında Y.B. komitesinin lider kadrosunda değişiklik meydana gelmiştir. Daha önce kurulmuş olan gizli komite yerine Feyzullah Hoca başkanlığında bir ihtilal komitesi meydana getirilmiştir. Bu komite amaçlarına ulaşmak için Ruslar ile temas kurmuş ve Buhara'da bir ayaklanma çıkarmak suretiyle Emîri devirmeyi planlamıştır.²⁴⁴ Bu karara göre YB ayaklanarak Emîri devirecekler ihtiyaç duyulduğu anda da Taşkent'ten askeri destek sağlanacaktır. Hokand Hükümeti'nin ortadan kaldırılmasından sonra plan yürürlüğe konacaktır. Mart aylarının başında Hokand meselesini Rusların lehine sonlandıran Kolesov Buhara'ya bağlı Kagan'a gelerek beş gün içinde Taşkent'teki güçlerin harekete geçeceğini bildirmiştir. Kendisi ile de bir miktar asker ve mühimmat getirmiş olduğu için Yaşlar geniş çaplı bir isyan planını değiştirerek Bolşevikler ile birlikte hareket edip Emîri devirmeyi planladılar. Kolesov 13 Martta kendi birliklerinin yanında Yaşlardan da yaklaşık 200 kişiyi de silahlandırarak bir birlik meydana getirmiştir.²⁴⁵ Abdurrauf Fıtrat'ın, "Kolesov'un Âlim Han'a gönderdiği ultimatomu ben yazdım."²⁴⁶

²⁴¹ Ahmed Taciddin, "Buhara'da Bir İki Gün", **U.T...** 14 Ocak 1918. Yazar bu haberde Buhara'ya yaptığı gezide toplumun değişik katmanları ile görüşüp edindiği izlenimleri aktarmaktadır. Kendi ifadesine göre Bolşevik ihtilali sonrası Buhara'yı merak etmiş ve oraya giderek halk ile görüşmüş, izlenimlerini de iki bölüm olarak gazetede yayınlamıştır.

²⁴² Feyzullah Hocayev, **Buhara'daki Revalütsiya ve Orta Asya'nın Milli Sınırlarının Belirlenmesine Dair**, Eserler, Taşkent 1976, s.148.

²⁴³ Feyzullah Hocayev, **K İstori Revoyutsii v Buhare**, Taşkent 1926, s.18.

²⁴⁴ Hocayev, **Materyaller...**, s.124.

²⁴⁵ Becker, **a.g.e.**, s.266.

²⁴⁶ Merat Hasanov-Vilary Germanov, "Emir Âlim Han Faciası", **Fen ve Turmuş**, S.3,1991, s.19

şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere Alim Han'ı devirmek uğruna Ruslar ile Yaşlar arasında çok sıkı bir ilişki kurulmuştur.

Böyle bir işte kendisine de pay çıkarmayı düşünen ve Bolşeviklerin aktif rol alarak ortaya çıkacak olan süreçte etkili olmasını düşünen Kolesov, operasyonun mali giderlerini karşılamak üzere, (Türkistan halkının parası ile yine Türkistan'daki bir toprak parçasını ele geçirmek niyetiyle) bir ferman yayınlamış, bu ferman uyarınca, Tirmiz'de bulunan hükümet malları ile Semerkand ve Buhara'dan yüklü miktarda tedarik ettirdiği altın gümüş ve banknot parayı bu operasyonda kullanmıştı.²⁴⁷

2.3.2. Kolesov Vakası Denilen Savaşın Başlaması ve Sonuçları

Buhara'ya karşı başlatılan harekât savaş hukuku kaidelerine aykırıydı. Savaştan sonra meydana gelen gelişmeler göstermiştir ki Buhara Hanlığı'na karşı başlatılan savaş için sözde bahaneler aranmış, bu bahanelerin neler olduğu o dönemde yayınlanan gazetelerde haber yapılmıştır. Bu haberlere göre 31 Mart tarihinde Kolesov Taşkent'te bir toplantı düzenlemiş ve bu toplantıda savaşın sebeplerini açıklamıştır. İddia edilen sözde sebepler;

“Buhara son zamanlarda silahlanıp asker toplamış, karşı devrimcileri muhafaza etmiş, Türkistan'daki zenginler de Buhara'ya destek verip giyim ve erzak gibi mühimmatları Buhara'ya göndermiştir. Buhara bu malları savaş için biriktirince Türkistan halkı aç kalmış ve bu hususta yapılan girişimlere cevap vermeyerek Rus istekleri reddedilmiştir.”²⁴⁸ Bu iddialar aynı toplantıda diğer katılımcılar tarafından çürütülmüştür. Şöyle ki, yine aynı gazetenin haberine göre, bu toplantıda Kolesov'a muhalif olan ve yenilgiden Kolesov'u sorumlu tutarak Hokand ve Buhara'da yapılan zulümleri eleştirenler olmuştur. Ayrıca Buhara'dan gelen temsilciler, “Emîrin ya da halkın zenginlerin mallarını yollamasını istemediğini, Buhara Hükümeti'nin savaştan korkup ihtiyatlı davrandığını ve topladığı askerlerin de Bolşeviklerin Buhara'ya saldıracağı haberinin çıkmasından sonra olduğunu, bunun da kendi halkının can ve

²⁴⁷ “Buhara Vakıyaları ve Afganistan”, **U.T.**, S. 72, 21 Mart 1918.

²⁴⁸ “Buhara Vakıyaları Hakkında”, **U.T.**, S. 78, 4 Nisan 1918.

mal güvenliğini korumak için yapıldığını” dile getirerek Kolesov’u eleştirmişlerdir. Savaşın Kolesov tarafından başlatıldığı vurgulanarak, eğer gıda için savaşılmış olsa idi oradaki zenginler belirlenir, malları onların elinden alınırdı. Oysa Ruslar oradaki fakir halkı talan etmişlerdir denilince, Rusların yaptığı zulümler su yüzüne çıkmaya başlamış, Bolşevikler bu sözlerden rahatsız oldukları için toplantıyı bitirmişlerdir.²⁴⁹

Savaşın sonra bir açıklama yapmak zorunda kalan Kolesov’un ifadelerinden, Emîrin silah ve asker toplaması dışındaki tüm bahanelerinin bir savaşı ortaya çıkararak geçerli bahaneler olmadığı anlaşılmaktadır. Buhara Hanlığı’nın bağımsızlığına kavuşmasını sağlayan operasyonun, dile getirilen sebeplerinin ciddiye alınmayacak sebepler olduğu, buna karşın asıl sebebinin ise Rusların İngilizler’den çekinmeleri dolayısıyla bir türlü ortadan kaldırılamayan hanlığın tamamen ortadan kaldırılması vaktinin geldiği kanaatine varmış olmaları olduğu, kolayca anlaşılabilmektedir.

Savaş esnasında bu bahaneler mevzu bahis olmamış farklı bir yöntem takip edilmiştir. Kolesov Buhara’ya geldiğinde YB Komitesi ile görüşmüş, ortaklaşa hazırlanan istekler çıkacak savaşın bahanesini oluşturmak için 24 saat içinde yerine getirilmesi koşuluyla bir ultimatom olarak Emîre bildirilmiştir. Bu ultimatomla göre;

1- Buhara’da tam hürriyet ilan edilecek.

2- Memleketin yönetimi Yaş Buharalılar tarafından teşkil edilen komiteye devredilecek.

3- Bakanlar bu komitenin seçeceği kişilerden atanacak

4- Emîrin yanındaki şura dağıtılıp yerine Y.B. tarafından seçilen heyet getirilecek.

5- Emlak işleri bitirilecek.

6- Bu taleplerin hepsi Emîrin çıkaracağı bir ferman ile halka duyurulacak.

Bu istekler Emîr tarafından kabul edilmediği takdirde Y.B. savaş ilan edeceklerini bildirmişlerdir. Oldukça ağır olan bu istekler sürpriz bir şekilde Emîr tarafından kabul edilmesine karşın, Emîr, şartların ferman ile duyurulmaması, gösteri yapılmaması ve Rus askerlerinin Buhara’ya girmemesi şartını ortaya atmıştır. Fakat

²⁴⁹ U.T. S. 78, a.g.h

bu şartları kabul etmeyen Y.B. daha öncesinden belirlendiği gibi Bolşevik kuvvetleri ile beraber Buhara'ya karşı harekete geçmişlerdir.²⁵⁰

15 Mart'ta Buhara'nın merkezine doğru yapılması planlanan harekâtı Kolesov idare etmiş, Emîr'e savaştan başka bir seçenek bırakmamıştır. Savaş başladığında Yaşların ve Bolşeviklerin Buhara'da çıkmasını umduğu isyan hareketi meydana gelmemiş ama Emîrin ordusu 1868 tarihinde imzalanan anlaşmalar dolayısıyla zayıf kalmış savaş ihtimallerinin ortaya çıktığı kısa süre zarfında ordusunu yeteri kadar güçlendirememiştir.²⁵¹

Harekete geçen bu birlikler ile Buhara Ordusu eski Buhara diye anılan ve Emîrin sarayının da bulunduğu şehir merkezine yakın bir yerde karşılaşmışlardır. İlk çatışmaları koalisyon güçleri kazanıp bazı savaş mühimmatını ele geçirmişlerdir. İki ordu arasında anlaşma yapıp Emîr tüm şartları kabul edeceğini bildirmiştir. İmza işi için eski Buhara'da toplanılması istenmiş bir komisyon oluşturularak Emîrin yanına yollanmıştır. Emîr 24 kişilik komisyonu yakalayıp cezalandırmış içlerinden sadece 3 tanesi kaçmayı başarmıştır. Bunun üzerine sağlanan ateşkes bozulmuş savaş tekrar başlamıştır. Bu süre zarfında avantaj sağlayan Emîr Bolşeviklerin Taşkent ile irtibatını sağlayan demiryollarını ve telgraf hatlarını tahrip etmiştir. Kapana kısılmış hissine kapılan Ruslar ümitsizce Buhara'nın merkezini rastgele topa tutmaya başlamışlardır. Şehirde yangınlara sebep olan bu top atışları halkı galeyana getirmiş halk eline geçirdiği her türlü savaş aracıyla düşmana karşı harekete geçmiştir. Buhara etrafından da gelen yardımlar ile güç kazanan bu taarruz karşısında paniğe kapılan Ruslar kendilerini kurtarabilmek için Y.B. ortada bırakarak kaçmışlardır. Bu geri çekilme panik havasında yapılmış askerler Kettekurgan'a doğru kaçmaya başlamışlardır. Bu geri çekilme Kızıltepe mevkesine kadar devam etmiş Kolesov burada durarak bir barış anlaşması yapılması için adamlarını Emîre yollamıştır. Fakat Emîr bu teklife Feyzullah Hoca, Fıtrat ve Burhanov gibi Y.B. ileri gelenlerinin teslimini isteyince Kolesov niyetlense de Yaşların tepkisi yüzünden reddetmiştir. Bu arada Taşkent'ten takviye olarak gelen Bolşevik askerleri Kermine'yi ele geçirerek talan etmesine rağmen şehir tekrardan işgalden kurtarılmıştır. Bu savaşta Kermine, Hatırcı, Ziyaüddin ve civarı ile bunlar arasında kalan köyler Ruslar tarafından talan

²⁵⁰ "Buhara Vakıyaları", U.T., S. 79, 6 Nisan 1918.

²⁵¹ Becker, a.g.e., s.267.

edilmiştir. Buralarda yaşayan halk ya öldürülmüş ya da yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Gazetede belirtildiği üzere bu savaşta öylesine dehşetli facialar yaşanmıştır ki bu tür olaylar ancak uluslararası büyük savaşlarda görülür.²⁵²

Bu savaşta sivil halk büyük zarar görmüştür. Hatırcı, Kermine, Karaköl ve Çarcuy civarları Ruslarca talan edilmiştir. Rusların asıl kaybı ülkede askeri ikmali sağlayan en önemli yol olan demiryollarının Emîr yönetimi emri ile bozulması olmuştur. Emirabat'tan Tirmiz'e, Karşi'den Şehrisebz'e kadar olan demiryolu hattı halkın da desteği ile bozulup burada çalışan işçileri öldürülmüştür. Hatta Amuderya boyundaki Rusların bir kısmı Afganistan topraklarına sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Kolesov birlikleri bozulan demiryolu dolayısıyla Semerkand'a 11 gün sonra ulaşabilmişlerdir.²⁵³ Taşkent'ten gelen yardım sayesinde rahatlayan Kolesov, Emîrin de yeni gelen takviyeden çekinmesi üzerine teklif ettiği barış anlaşmasını memnuniyetle kabul etmiştir.

Böylece kolayca hal etmeyi düşündüğü fakat az kala bir felakete dönüşecek olan harekât 25 Mart 1918 tarihinde Kızıltepe'de imzalanan bir anlaşma ile bitirilmiş oldu.²⁵⁴ Yapılan ateşkes anlaşmasından sonra Lenin, Eliava ve Broido adında iki temsilcisini Buhara'ya göndererek Âlim Han ile bir anlaşma yapmıştır. Âlim Han'ı oyalama amaçlı olan bu anlaşmanın hayata geçirilen tek maddesi, Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığının tanınmasını sağlayan madde olmuştur. Onun da sebebi o tarihlerdeki konjonktür gereği Bolşeviklerin Buhara Hanlığı'na müdahale edememesidir. Diğer maddeleri, elli bin tüfek, beş yüz top, elli uçak, elli milyon altın som ve yüzyıldan beri işgal edilen yerlerin Buhara'ya geri verilmesi gibi gerçekleştirilme ihtimali oldukça zayıf maddelerdir. Bu anlaşma gereği Akselirod Pevl Borisoviç Buhara'ya elçi olarak atanmış, diğer maddelerde verilen sözlere karşılık sadece on bir tane mermisiz topu Buhara'ya hibe etmiştir.

Âlim Han, bu olay ile Bolşeviklerin iç yüzünü anladığını ve güçlü bir ordu kurmak için işe koyulduğunu hatıratında ifade edilmektedir.²⁵⁵

Diğer maddelerinin gerçekleşmemesi bir yana, Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığı bu anlaşma ile Moskova tarafından da tanınmış oldu. Böylece birkaç

²⁵² "Buhara Vakıyaları", U.T., S.78, 6 Nisan 1918, Becker, a.g.e., s.268-269

²⁵³ Ayni, *Buhara İnkılabı...*, s.233.

²⁵⁴ Becker, a.g.e., s.268.

²⁵⁵ Âlim Han, a.g.e., s.268.

yüz kişi ve Bolşeviklerin yardımı ile Emîri devirmeyi zanneden Y.B. ile Hokand'da sağladığı başarının sarhoşluğu ile Buhara Hanlığı'nı da kolayca devirmeyi zanneden Kolesov'un ortaklaşa giriştiği harekât 1868 yılından beri Rusya'nın egemenliği altında bulunan Buhara Hanlığı'nın tekrar bağımsız olmasını sağlamıştır. Bu savaş Kolesov, Âlim Han ve Y.B.'in her biri için farklı sonuçlar ortaya çıkarması açısından da önemli bir olaydır.

Bolşeviklerin savaşta yenilmesi Taşkent'te bazı tartışmalara neden olmuş 2 Nisan tarihinde demiryolu çalışanları enternasyolistlerinin yaptığı bir toplantıda bu itirazları dile getirilmiştir. İhtilal Komitesi Reisi Papov'un yaptığı eleştiriler bize savaş sırasında Rusların yaptığı talan ve Bolşeviklerin Ruslara bakış açısı hakkında önemli ipuçları vermesi açısından önemlidir. Kermine ve bazı yerlerin talan edildiği,²⁵⁶ bu savaşın devrimi yaymaktan ziyade şahsi çıkar ve ihtiraslardan dolayı çıktığı ve bu sebeple savaşın asıl müsebbibinin Kolesov olduğu ifade edilmiştir. Buhara Sovyet yönetimi azalarından Kalpirin'in ifadeleri de Bolşeviklerin Y.B. bakışı açısından önemlidir. Kalpirin, Y.B. arasında sosyalistler olsa da bunların sayısının az olduğunu, çoğunluğunun burjuva olduğu ve proletarya sınıfından olanların yok denecek kadar az olduğunu, reislerinin de (Feyzullah Hoca kastedilmektedir) bir milyoner olduğunu halk arasında da taraftarlarının az olduğunu, 30 bin asker söz vermelerine rağmen bu sayıyı tedarik edemediklerini, bunların Kolesov'a alet olduklarını ifade etmiştir.²⁵⁷

Yaşların Ruslar tarafından yüz üstü bırakılması ve çoğunun yakalanarak idam edilmesi Yaşların ilk gösteriden sonra bir kez daha kötü duruma düşmelerine neden olmuştur. Yaşanan bu karmaşa ve yenilgi Y.B. ümitsizliğe sevk ettiği gibi aralarında da ayrılıkların yaşanmasına neden olmuştur. Hareketin ideolojik lideri Fıtrat ile hareketin siyasi lideri Feyzullah Hoca arasında yaşanan fikir ayrılıkları gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Fıtrat'ın ve Feyzullah Hoca'nın gazeteler aracılığı ile yaptıkları hesaplaşmalar ve suçlamalar, hareketin savaştan sonraki durumu hakkında bize ipuçları vermesi açısından önemlidir.

²⁵⁶ Buhara'dan sonra en zengin hazine Kermine'de olup bu hazine Rus askerler tarafından talan edilmiştir. Bkz. Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.231.

²⁵⁷ "Buhara Hakkında Miting", **U.T.**, 6 Nisan 1918.

U.T gazetesinin 98 numaralı sayısında yayınlanan Fıtrat imzalı yazıda Y.B. Komitesi Reisi Feyzullah Hoca hakkında suçlayıcı ifadeler kullanılmıştır. Bu habere göre; Buhara'dan kaçan yaklaşık 200 cemiyet üyesi Semerkand'da çok kötü durumlara düşmüştür. Aç ve açıkta kalarak, bazıları dilencilik yapmaya dahi mecbur kalmışlardır. Reislerine inanarak sabırla beklemlerine rağmen bunların hallerini soran olmamıştır. Feyzullah Hoca hareketin ileri gelenlerinden 4 kişiyi Taşkent'e götürmüş, daha sonra Semerkand'a dönerek Kolesov'dan 10 bin som aldığını söyleyerek, 40 kişiyi seçmiş, kalanlara 50 şer som vererek başlarının çaresine bakmalarını söylemiştir. Taşkent'e gitmesinin ardından bir adamı Semerkand'a gelerek daha öncesinden seçilen 40 kişiyi Taşkent'e götürmüş, geride kalanlar ise yokluk ile baş başa kalmışlardır. Götürülenler de maddi sıkıntı ile karşılaşmış olup, Kolesov'un verdiği paranın 10 bin değil de 30 bin som olduğunu öğrenmeleri üzerine itiraz ederek Feyzullah Hoca'ya karşı gelmeye başlamışlardır. Hepsi bir dairede yokluk içinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Semerkand'a kalanların durumu daha da kötüye gitmiş cemiyet üyelerinden ölenler dahi olmuştur. Bu durumu bildirmek için Ata Efendi Taşkent'e gitmiş, fakat cemiyet Reisi Feyzullah Hoca tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu kişi Taşkent'tekilerin de durumunu görüp Komiser Abidof 'a müracat edince Feyzullah Hoca hastalığını bahane ederek cemiyet reisliğinden istifa etmiştir. 10 kişilik idare heyetinden 8'i istifa edip 2 kişi kalmış, bu nedenle de idare heyetinin görevinin devam etmesi ihtimali kalmamıştır.²⁵⁸

Bu iddialardan en dikkat çekici olanı Y.B. cemiyetinin Kolesov'dan para aldığı iddiasıdır. Zira daha sonra bu iddialara cevap mahiyetinde yazılan Feyzullah Hoca imzalı yazıda bu iddia reddedilmemiş, sadece miktarı doğrultusunda açıklama yapılmıştır. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Y.B. cemiyeti giderek Bolşeviklerin kontrolüne girmeye başlamış, Emîri devirmek uğruna para dahi kabul edecek duruma gelmişlerdir.

Fıtrat'ın bu iddialarının muhatabı olan Feyzullah Hoca aynı gazetenin 103 numaralı sayısında cevap vermiş ve iddiaları yalanlamıştır. Feyzullah Hoca bu iddialara cevap verirken resmi belgeler kullandığını özellikle vurgulamaktadır. Y.B.

²⁵⁸ "Buhara Yaşları Toğrısında", U.T., s. 98, 30 Mayıs 1918. Farklı şehirlere dağılan ve çok kötü durumlara düşen Yaşlardan Molla Rafaat ve Molla Mahsum aklıktan ölmüşlerdir. Bkz. Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s.262.

ile ilgilendiğini söyleyerek cemiyetten istifa edenlerin kendisi ile anlaşmazlığa girmediklerini, zorluklara göğüs geremedikleri için cemiyetten çekildiklerini belirtmektedir. Alınan para konusunda da 30 bin som aldığını kabul etmekte, fakat 10 bin somunu değil 16 bin somunu dağıttığını belirtmektedir. Fıtrat'ı da "harekete bulaşan veba mikrobu" gibi ağır bir ifade ile eleştirmekte kendisine de Semerkan'da 1000 som verdiğini ifade etmektedir.²⁵⁹

Y.B. hareketinin önde gelen iki şahsiyeti arasında meydana gelen gerginlik ve gazetelere yansıyan haberlerden anlaşılacağı üzere Kolesov'a güvenilerek başlatılan ve ihanet derecesine ulaşan Emîri devirme operasyonu Y.B. için fiyasko ile sonuçlanmıştır. Buhara'dan kaçarak Semerkand ve Taşkent gibi şehirlere sığınan Yaşlar çok büyük sıkıntı yaşamışlar, Buhara'ya demokrasi getirmek için başlattıkları hareket dağılma sürecine girmiştir.

Bu savaşta halk büyük zarar görmüş ve sıkıntılar yaşamıştır. Bolşevikler yol güzergâhında bulunan köylerde birçok sivil öldürmüş, bu katliamların ortaya çıkmasında Hokand'da olduğu gibi Bolşevik ordusunda görevli Ermeni asıllı askerlerin dini ve milli taassupla günahsız halkı katletmeleri etkili olmuştur. Savaş devam ederken Emîrlik yönetiminin cihat ilan etmesine karşın, Bolşevikler askeri birlikleri takviye ederek karşılık vermesi, tarafların kararlılığını göstermesi açısından önemlidir.²⁶⁰

2.3.3. Alimhanın Yaş Buharalılara Yönelik Tedbirleri

Kolesov vakası olarak adlandırılan ve Buhara Devleti'nin bağımsızlığı ile neticelenen olaylar, Âlim Han için büyük bir ders olmuştur. Âlim Han Bolşeviklerin işgalci niyetlerini, hiçbir anlaşmaya bağlı kalmayacaklarını ve riyakâr bir siyaset güttüklerini anlamıştır. Bu sebeple Buhara'nın bağımsızlığı devam ettirebilmesi için

²⁵⁹ " Buhara Yaşları Toğrasında", **U.T.**, s.103, 11 Haziran 1918. Bu haberde cemiyetin kayıt defteri kaynak gösterilerek şu bilgiler verilmektedir: 950 som Kerki Yaşlarına, 2700 som Hiyabanlılara, 2200 somBuharalılara, 4100 Türkmen gönüllülere, 5100 Dağıstanlı gönüllülere ve 1854 somu da cemiyete borç verenlere dağıtılmıştır. Fakat Fıtrat'a verdiği 1000 Som'u belirtmemektedir.

²⁶⁰ "Buhar ve Ukrayna Savaşları", **U.T.**, S.74, 26 Mart1918. Bu savaşta Buhara topraklarında yaşayan Yahudi ve Hristiyanlar Taşkent'e kaçmışlar ve Buhara kendi ülkeleri olmadığı için savunmadıklarını ifade etmişlerdir.

birçok tedbiri alması gerektiği anlaşılmıştır. Dış ilişkilerden önce içişlerinde karşılaştığı sorunu çözmeye çalışarak Y.B. grubunun Buhara'daki nüfuzunu ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Moskova'ya giden ve Bolşevikler tarafından maddi ve manevi destek gören Feyzullah Hoca'nın aktardığına göre mart olaylarından sonra Buhara'da birçok kişi öldürülmüş ve malları müsadere edilmiştir. Buhara dâhilinde sadece Y.B. grubuna değil farklı sebeplerden dolayı Emîrlik yönetimine muhalefet edenler de sindirme politikasıyla karşı karşıya kalmıştır. Örneğin 1919 yılının bahar aylarında esnaf ve çiftçilerden oluşan 15000 kişilik bir grup vergilerin yüksekliğinden ve vergi memurlarının keyfi uygulamalarından şikâyetle bir gösteri tertip etmişler bu gösteriye katılanlardan 63 kişisi idam edilmiş, 5000 kişisi de hapse atılarak sorun giderilmeye çalışılmıştır.²⁶¹

Âlim Han ile Y.B. arasındaki mücadele bağımsızlığın kazanıldığı 25 Mart tarihine kadar ölümcül sonuçlar ortaya çıkarak düzeyde değildir. Gerek Emîr gerekse Y.B. arasında birbirlerini tamamen ortadan kaldırma düşüncesi mevcut değildir. Örneğin Âlim Han, Y.B. hareketine mesafeli yaklaşıp da onların demokratik isteklerini Kolesov'un yaptığı harekât esnasında dahi kabul etmiştir. Buna karşılık Yaşlar da Emîri tamamen ortadan kaldırmayı düşünmeyip meşruti bir yönetim talep etmekteydiler. Fakat mart ayında meydana gelen gelişmelerde, Yaşların ihanet derecesinde Bolşevikler ile iş birliği yapıp Buhara'ya saldırması, hem Emîr hem de halk nezdinde Yaşların itibarını düşürdü ve onlara karşı acımasız bir siyasetin başlamasına neden oldu. Bu olaydan sonra Yaşlar arasında da siyasi açıdan ayrışmalar yaşanmış bir kısmı hareketten ayrılarak, kalanlar da Buhara Komünist Partisi ve Genç Buharalılar Partisi'ni kurarak parçalanmışlardır.

Elbette ki Yaşlar, Buhara dışında yaşayan mezkûr gruplardan ibaret olmayıp, Buhara dahilinde de yaşayanları da vardı. Emîr tarafından izlenen amansız politika sebebiyle asıl yıkımı yaşayanlar da Buhara içindeki bu grup olmuştur. Yukarıda zikredilen diplomatik ve askeri alanlarda karşılaşılan zorluklara karşın, üçüncü sorun olan Yaşların tasfiyesi konusunda Âlim Han yönetimi oldukça başarılı bir performans sergilemişlerdir. Rusların'da müdahalesi söz konusu olmayınca, Yaşlara karşı yürütülen kampanya da Emîr yönetimi ölçlüğü kaçırmış ve olaylara müdahil

²⁶¹ Merat Hasanov-Vilary Germanov, " Emir Âlim Han Faciası", **Fen ve Turmuş**, S.3 1991, s.19.

olmayıp sadece sempatizan olan bir çok kişiyi de cezalandırmıştır. Ortaya çıkan gelişmelerden anlaşılacağı üzere genel manada Kadimciler olarak adlandırılan grup fırsattan istifade Ceditlerden hesap sormaya başlamışlardır.

Ayni'nin, Buhara İnkılabı için Materyaller eserinde anlattığı üzere, Ceditleri sindirme faaliyeti savaşın başlaması ile beraber başlamış, Ceditçi olduğu şüphelenen kişilerin evleri basılıp, bazılarının aileleri dahi katledilerek malları müsadere edilmiştir. Kâfir ve hain suçlamaları ile sokaklarda insanlar öldürülmeye başlanınca sokak ortasında adam öldürme Emîr tarafından men edilmiştir. Yakalanan kişilerin Emîrin sarayına getirilmesi istenerek getirilen kişileri yargılamak için bir mahkeme kurulmuş, mahkemede yargılanan kişiler suçlu bulunduğunda ya idam edilmişler ya da hapse atılmışlardır. Gizlice çalışan memurlar sayesinde Yaşlar tespit edilmiş ve tutuklanarak yargılanmışlardır. Yaşlara karşı yürütülen sindirme kampanyası Buhara'ya bağlı olan tüm begliklerde de sürdürülmüştür. Örneğin hapiste bulunan eski Kuşbegi Nasrullah, kardeşleri ve adamları ile Kermine'de idam edilmişlerdir. Hatta Buhara dışındaki Ceditlere suikast düzenleyen görevliler dahi atanmış, bu görevliler Yaşların lideri Feyzullah Hoca'yı öldürebilmek için Semerkand'a sahte telgraf ile davet dahi etmişlerdir.²⁶²

Feyzullah Hoca'nın aktardığına göre bu dönemde, Buhara şehri ile hanlığa bağlı diğer yerlerdeki Yaşlar, Emîr yönetimi tarafından takibe alınarak teşkilatları dağıtılmış, Y.B. teşkilatına üye olanlar ve sempatizanların'dan suçlu bulanarak idam edilenlerin sayısı 1500 kişiyi bulmuştur.²⁶³ Yaşlara karşı yürütülen bu kampanya Buhara Hanlığı dâhilindeki Yaşların sindirilip etkisizleştirilmesi konusunda kısmi bir başarı elde etmiş olsa da, özellikle Semerkand ve Taşkent'te toplanarak faaliyet gösteren Yaşların üzerinde fazla etkili olamamış, bu şehirlerde çalışan Yaşlar bazı sıkıntılar yaşayıp bölünmelerine rağmen, Bolşeviklerin problemlerini halledip tekrar Buhara'ya yönelmeleri ile kendilerine verilen rolü tekrar oynamaya başlamış, Bolşevikler ile beraber Buhara Hanlığı'na saldırarak Emîr yönetimini devirmeyi başarmışlardır.

²⁶² Ayni, **Buhara İnkılabı...**, s.233-243

²⁶³ Coreyev, **a.g.e.**, s.117.

2.4. BUHARA EMİRLİĞİ'NİN BOLŞEVİKLER VE YAŞ BUHARALILAR TARAFINDAN İŞGALİ ve ORTADAN KALDIRILMASI

Âlim Han bağımsızlığını kazandığı 25 Mart 1918 ile Buhara'nın işgal edildiği 2 Eylül 1920 tarihine kadarki yaklaşık 2,5 yıllık süre zarfında tüm imkânları ile savaşa hazırlık yapmış ve emirliği yıkılmasını engellemeye çalışmıştır. Fakat Âlim Han ve yönettiği Buhara Hanlığı'nın kaderini tayin edecek nihai savaşın tarihine Âlim Han değil, Bolşevikler ile YB'lar karar vermiştir. Bu zaman zarfında Âlim Han diplomatik, askeri ve siyasi alanlarda çalışmalar yapıp savaşa hazırlanırken, Bolşevikler de başta Menşevikler olmak üzere kendi sorunları halledip Yaş Buharalılarla birlikte planlamalar yaparak nihai savaşa uygun zamanını beklemişlerdir.

2.4.1. Bolşevikler Cephesinde Meydana Gelen Gelişmeler

Çarlık Rusya'sı ile Sovyet Rusya'sının Buhara Hanlığı'nın işgali konusundaki düşünceleri arasında herhangi bir fark yoktur. Uygun şartları sağlayıp hanlığı ortadan kaldırmayı bir türlü başaramayan Çarlık yönetimi, bu işin halledilmesi işini sanki siyasi bir miras olarak Sovyet Rusya'ya bırakmıştır. Sovyet yönetimi de güney sınırlarında en büyük tehdit olarak İngiltere'yi görüyor, Afganistan'ın bu yıllarda bağımsızlığını kazanması, İngilizlerin Türkistan'ın iç bölgelerine müdahalesini güçleştiriyordu. Artık tampon bölge Buhara toprakları değil Afganistan olmuş, mücadelede avantaj sağlamak için Buhara topraklarının Rusya'ya bağlanması bir zorunluluk olmuştur. Bir halk hareketi olarak ortaya çıkan ve hareketin temeline sınıf mücadelesini koyarak geniş kitlelere ulaşmayı amaçlayan Bolşevizm, aslında Çarlığın sömürgeci uygulamaları altında yaşayan Türkistan'daki halk için bir kurtuluş reçetesi olabilirdi. Zira Türkler Bolşevik İhtilalini yaşadıkları toplumda bir sınıf mücadelesi olduğundan değil, Çarlık yönetimine ve uygulamalarına alternatif olduğu için olumlu karşılamışlardır. Fakat ihtilalin ileriki evrelerinde bu felsefi fikrin siyasileştiği ve Türkler için Çarlık yönetiminden bir farkının olmadığı anlaşılmıştır. Buhara Hanlığı'nın işgal edildiği dönemde, Ruslar ile

hanlığın ilişkilerinde Bolşevizm'in hem felsefi hem de siyasi yönünü etkili olmuştur. Felsefi olarak ezilen kesimin haklarını savunan böyle bir anlayışın, doğal olarak Buhara Hanlığı gibi monarşik bir yönetim biçimi ile uyuşmayacağı, Çarlık rejiminin ortadan kaldırılması ile ortaya çıkmıştı. Dini afyon olarak gören ideologların düşüncelerinin hayata geçirildiği bu rejimin şariat kuralları ile yönetilen bir idare ile dokularının uyuşmayacağı da apaçık belliydi.²⁶⁴ Bolşevikler bunlara rağmen konumlarını güçlendirinceye kadar siyaseten Buhara Hanlığı'nı tanımışlardır. Buhara-Rus ilişkilerinde, düşünsel anlamda ortaya çıkan bu olumsuz durumun yanında siyasi, askeri ve ekonomik açıdan da anlaşmazlıkların ortaya çıkması doğal bir gelişmeydi. Bu şartlar altında şekillenen ilişkilerin nihai bir çatışma ile sonlandırılması için uygun zeminin oluşması yaklaşık 2.5 yıl sürmüştür. Geçen bu sürede en belirleyici merkez Taşkent'teki Bolşevik idare olmuştur. Taşkent'te Rusların varlığını devam ettirmesi Buhara Hanlığı için büyük bir şanssızlık olmuştur. Zira Ekim İhtilali sonrası Rusya'da yaşanan iç savaş Taşkent'te ciddi anlamda yaşanmamış, Taşkent ve diğer Türk bölgelerinde iktidarı ele geçiren Bolşevikler kurdukları yerel yönetimlerde Türkleri yetki sahibi yapacak makamlardan bilinçli şekilde uzak tutmuşlardır. Bu yönü ile ihtilali bir Rus meselesi olarak görmüşler ve Çarlık dönemi yönetim anlayışını devam ettirerek Rus milli çıkarlarını koruma yoluna gitmişlerdir. Örneğin Birinci Taşkent Sovyeti'nin Başkanı Kolesov, 5 Kasım 1917'de Taşkent'te yapılan Sovyet Türkistan'ın Üçüncü Kongresi'nde yaptığı konuşma Çarlık Rusya politikalarının devamını savunur niteliktedir. "Yerli halkın Sovyetlere karşı olan tutumları belli olmadığından ve proleter teşkilatları da bulunmadığından, Müslümanları ihtilalcı iktidarın yüksek mevkilerine getirmek mümkün değildir."²⁶⁵ şeklinde ifade ettiği düşünceleri Rusların Çarlık veya Sovyet döneminde Türklere karşı tutumlarında bir farklılık olmayacağının işaretleri olmuştur.

Çünkü 1917 yılında meydana gelen Ekim İhtilali Rusya genelinde bir kargaşaya ve iç savaşa neden olsa da, Rusya'nın sömürgesi konumundaki Türkistan

²⁶⁴ Âlim Han da Bolşevikleri bozguncu ve dine karşı bir grup olarak niteleyecekti. Bkz., Alim Han a.g.e., s.11.

²⁶⁵ R. Bohdan Bocurkiw, **İhtilal ve İç Savaş S ırasında Azınlıktaki Müslümanlar, Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar**, Editör S. Enders Wimbush Çev., Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yay., s.83.

bölgesinde Bolşevikler iktidarı ele geçirerek Taşkent merkezli kısmi bir sükûnet sağlamışlardır. Başka bir deyişle Bolşeviklerin iktidar mücadelesi yaptığı bir dönemde Türkistan'daki durumu idare etmişlerdir. Taşkent Bolşevik yönetiminin en büyük handikâbı merkezi Rusya ile bağlantısının kesilmiş olmasıydı. Bu nedenle Bolşevikler tam anlamı ile üstünlüklerini sağlayıncaya kadar Taşkent kendi imkânları ile Türkistan bölgesindeki Rus çıkarlarını korumaya çalışmış, geçen bu zaman zarfında Buhara Hanlığı da hazırlık yapma imkanı bulmuştur. 1918 ve 1919 yılları Bolşevikler için ölüm kalım mücadelesinin yapıldığı bir dönüm noktası olmuştur. Bu yıl içerisinde Bolşevikler rakipleri olan Sosyalist Demokratlara, Menşeviklere ve özgürlükçü yerel hareketlere karşı amansız bir mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelelerden Taşkent'teki Bolşevikleri ve dolayısıyla Buhara Hanlığı'nın durumunu en çok etkileyen yönü, Çarlığa bağlı generallerin ve ulusalcı hareketlerin 1918 yılı içerisinde Taşkent ile Moskova arasındaki bölgelerde Bolşeviklere karşı önemli başarılar kazanarak Moskova ile Taşkent arasında bir tampon bölge oluşturmalarıdır. Bu bağlamda karşı devrimci orduların başına geçen Anton Ivanovich Denikin'in, Kafkaslar'ın hemen üstünde, Azak Denizi'nin doğusunda ve Don Nehri'nin güneyinde olan Kuban steplerinde, Aleksandr Vasiliyevich Kolchak'ın Omsk ve civarında, Orenburg Kozakları komutanı Dutov'un Orenburg civarında Bolşevikleri yenerek bu bölgeleri ele geçirmeleri ile Çekoslovak lejyonlarının²⁶⁶ isyan ederek Ural dağlarından Baykal'a neredeyse bütün Trans-Sibiryaya demiryolunu kontrolleri altına almaları, Başkırt, Kazak ve Tatarların yaşadığı topraklarda Bolşeviklere karşı milli hareketlerin ortaya çıkması, Taşkent ile Moskova arasındaki bağı büyük oranda koparmış oldu. Taşkent ile Moskova arasında lojistik anlamda böyle sorunlar yaşanırken Türkistan bölgesinde de Bolşevikler açısından sıkıntılar yaşanmakta idi. Aralık 1917 yılında Hive Han'ı İsfendiyar'a Taşken'teki Sovyet Komiserliği bağımsızlığını vermesine rağmen Taşkent yönetimi ile Hive arasındaki ilişkiler düzelmedi. Bir de Hive'de bulunan Rus ordusu Bolşeviklere karşı olan Beyaz Ordu saflarına geçip 16 Temmuz 1918'de Aşkabat'ta Bolşevik karşıtı bir

²⁶⁶ Bu lejyonlar I. Dünya savaşında Avusturya savaşından ayrılarak Rus ordusuna katılmış, fakat Bolşeviklerin savaştan çekilip Almanlar ile anlaşmasına kızarak, 27 Mayıs 1918 tarihinde isyan etmişlerdir. Silahlı oldukları için isyandan kısa bir süre sonra Çarlık döneminde yerleştirildikleri Ural ve Batı Sibiryaya taraflarındaki demiryollarının kontrolünü ele geçirmişlerdi. Bu durum başkırtlar tarafından da sevinçle karşılanmış ve bunlar ile iş birliği yapılmıştır. Bkz, Togan, **Hatıralar**, s.174.

hükümet kurulunca, günümüz Türkmenistan topraklarını içine alan Trans Hazar bölgesinden Hazar yolu ile yardım alınması da zorlaşmıştır. Buhara'nın da Bolşevikleri yenmesi ve Buhara'nın güney batısındaki Çarcuy ile Taşkent'in bağlantısının kopması, olası bir savaşı Taşkent'te yapılması ihtimalini ortaya çıkardı ki bu durum yardım alamayan Taşkent yönetimi için büyük bir tehlike arz ediyordu. Ayrıca İngilizler de bölge ile yakından ilgileniyor Merv bölgesinde Bolşeviklere karşı Türkmenlere ve Menşeviklere destek veriyordu.²⁶⁷ Örneğin I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği tarihlerde General Malleson kuvvetleri Aşkabat Türkmenleri ile iyi ilişkiler kurmuş, Merv civarını işgal ederek Güney Kafkasya (Transcaspia) Hükümeti ile bilfiil temas kurarak işbirliği yapmıştır.²⁶⁸ Bu şartlar altında Emîrin Bolşeviklerin zayıf durumundan yararlanarak saldırıya geçme isteği ve bunun için Afgan Hükümeti'nden Muhammed Velihan nezdinde yardım talebinde bulunması, mevcut durumu doğru tahlil ettiğini göstermektedir. Fakat Velihan'ın böyle bir savaşın her iki ülkeyi tehlikeye düşüreceğini söylemesi Buhara lehine değil, İngilizlere karşı destek aradığı Bolşeviklerin lehine olmuştur. Âlim Han Bolşevikler ile savaşmama kararına o kadar çok inanmıştı ki 1918 ve 1919 yıllarında Bolşeviklere karşı meydana gelen diğer bölgelerdeki hareketlere hiç ilgi göstermediği gibi, bağımsızlık savaşı dışında kendisi de başka bir faaliyette bulunmamıştır. Togan'ın hatıratında anlattığı bir olay Âlim Han'ın o dönemdeki olaylara bakış açısını anlatması açısından dikkate şayandır. Togan diyor ki; “Temmuz ayı sonunda bir hadise oldu (1918) Feyzullah Hoca ve Osman Hoca Türkistan'dan Moskova'ya gitmekte iken Dutov'un emniyet subayları tarafından yakalanarak, Bolşevik casusu suçlaması ile Orenburg Hapishane'sine atılmıştı. Bunların durumu bana bildirilince onları hapisten çıkarttım ve Buhara'nın durumu hakkında bunlardan geniş bilgi aldım. Sonra bunları Moskova'ya gitmeleri için Kazan'a yolladık. Bu bilgiler üzerine Emîre bir heyet göndererek Buhara askerlerinin Akmescit ile Aral gölü arasındaki demiryolunu işgal etmesini teklif ettik. Hatta gerekirse ona asker göndererek yardım edeceğimizi de bildirdik. Fakat Emîr bizim heyetimizi kabul etmeyerek kuşbegi ile görüşmelerini bildirmiştir. Kendisinin Moskova'da kim hâkim olursa onu Rusya'nın meşru

²⁶⁷ Becker, **a.g.e.**, s.274., Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s.269. İngilizlerin Trans Hazar bölgesi ile ilgilenmeleri ve faaliyetleri hakkında Bkz., Morris, **a.g.m.**, s. 363-379.

²⁶⁸ Glenda Fraser, “Âlim Khan and the Fall of the Bokharan Emîrate in 1920”, **CAS**, Vol 7, No 4, 1988, s. 54.

hükümeti olarak tanıyacağını, Rusya ile yapmış olduğu anlaşmalara sadık kalacağını bildirdi. Oysa Emîr az bir kuvvetle bunu yapabilirdi ama yapmadı. Neticede zararını 2 yıl sonra kendisi de gördü. Eğer teklifimizi kabul edip demiryollarını tahrip etseydi bu bölgede bulunan Aktepe Hazar yolu ile Moskova'dan ve Taşkent'ten yardım alamayacak, Orenburg Kozzak subaylarının kontrolünde olan ordularımız ile Aktepe'yi ele geçirdikten daha sonra Taşkent'e saldıracaktık" ifadeleri ile aktarmaktadır.²⁶⁹

Togan başka bir eserinde; "1918'de Buhara Emîri Âlim Han, Aral Gölü mıntıkasında Beyazlar, Başkırt ve Kırgızlar ile çarpışan Taşkent Rus Bolşeviklerini bir alay askeri ile yandan vurursa bu ülkenin onların zulmünden kurtulacağını biliyordu. Kızıkları ortadan kaldırmak yolunda yardıma bulunursa bununla ancak Moskova'daki Sovyet Hükümeti'ni kızdırmış olacağını zannetti"²⁷⁰ ifadeleri ile Âlim Han'ın Ruslara karşı sergilediği tavrı eleştirmektedir. İki yıl sonra güçlenen Rusların Buhara'yı işgal etmesi Âlim Han'ın Afgan elçisi telkinleri ile aldığı kararın Buhara ve bütün Türkistan için ne derece isabetsiz bir karar olduğunu ortaya koymaktadır.

Âlim Han, Bolşevikler ile Menşevikler arasındaki mücadeleden her kim galip çıkarsa onu Rusya devletinin meşru hükümeti olarak tanıyacağını daha öncesinden beyan etmişti. Moskova'daki yönetim Bolşeviklerin eline geçip Bolşevikler, Rusya genelinde hâkimiyetlerini pekiştirdince Mehdi Han, Hacı Cora Beg, Toksabe Gaybetullah, Hacı Mirza ve Nevruz Beg adında güvendiği kişilerden oluşan bir kafileyi Moskova'ya Lenin ile görüşmek için yollamış, fakat anlaşma için bir sonuç alamamıştır.²⁷¹ Bu gelişmeden de anlaşılacağı üzere Lenin'in ve dolayısıyla Bolşevik yönetiminin Âlim Han'a karşı olan tutumunu değiştirmiştir.

Çünkü 1920 yılı mart ayı başlarında Taşkent'ten Moskova'ya giden Türk Komisyonu üyeleri Ş. E. Elieva ve Y. E. Rudzutek, Rusya Dışişleri Komiseri G. F. Çiçerin'den Buhara'nın işgali hakkında kesin bir karar çıkartılmasını istemişlerdir. Bu komisyon Buhara'ya karşı girişilecek silahlı bir müdahalenin tüm ayrıntılarını

²⁶⁹ Togan, **Hatıralar**, s.187-188

²⁷⁰ Zeki Velidi Togan, **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, II. Baskı, Hazırlayan Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul 1977, s.175.

²⁷¹ Âlim Han, **a.g.e.**, s.13.

daha öncesinden Sovyet Türkistan Kumandanı M. B. Frunze ile çalışmışlar ve karara binaen Moskova'ya böyle bir teklif sunmuşlardır.²⁷²

Taşkent ve Moskova yönetimlerinin böyle bir karar vermesinin iki sebebi vardı. Birincisi Bolşevikler bu tarihlerde iç savaştan galip çıkarak Taşkent ile Moskova arasındaki isyancı grupları ortadan kaldırmış ve Taşkent'i askeri açıdan güçlendirmeye başlamışlardı. İkinci sebep ise Rusya'daki iç savaştan istifade eden Buhara Hanlığı yabancı ülkeler ile temasa geçerek, Afganistan ve İngilizlerden silah temin etmiş, bağımsız bir ülke gibi davranıp konumunu güçlendirmişti. Bu iki sebep birleşince Ruslar Buhara'yı ortadan kaldırmak için silahlı bir harekâtı zaruri görerek savaş için bahaneler aramaya başlamışlardır.

20 Mart 1920 yılında Frunze, Emîri ziyaret ederek Sovyet Rusya ile işbirliği yapmasını istemiş Emîr de Sovyet Rusya'nın Buhara üzerindeki hâkimiyetini reddetmiştir. Bunun üzerine Frunze "Emîr ile Sovyetler Birliği arasında uygun görülen bir zamanda savaş başlayacaktır." diyerek Âlim Han'ı tehdit etmiştir. Sovyet Rusya, Buhara'ya girmek için bu seferde Buharalı mültecilerin yardımıyla hazırlıklara başlamıştır. Frunze hareket plânını hazırlamış ve 1 Ağustos 1920'de Buhara ile silâhlı çatışmanın kaçınılmaz olduğunu bildiren bir telgrafla Lenin'den Buhara ile ilgili talimatnamenin gözden geçirilmesini istemiştir. 10 ağustosta Moskova'dan gelen talimatta Buhara ordusuna karşı saldırıya geçmek için hiçbir teşebbüsün yapılmaması emredilmiştir. Frunze'nin, Lenin'e gönderdiği Buhara'nın işgal plânının Lenin tarafından kabul edilmemesi Buhara'nın işgal edilmeyeceği anlamına gelmiyordu. Lenin Frunze'ye şu cevabı yazmıştı: "Savunma tedbirlerinden saldırı tedbirlerine geçiş ancak bizi bir müdahaleye davet eden bir Buhara halk ihtilâl merkezinin mevcut olması halinde yapılabilir."²⁷³

Lenin'in Buhara'nın işgali için ortaya koyduğu metot, Sovyetler Birliği'nin yıkılışına kadar devam eden rejim ihraç etme siyasetinin Hive'den sonra ikinci örneğini teşkil ediyordu. 1920'li yıllardaki siyasi ortam gereği, bu planın uygulanması için kullanılacak en önemli grup Y.B. grubuydu. Kolesov'un müdahalesinden sonra Emîr tarafından acımasız şekilde cezalandırılan Yaşlar

²⁷² Kahraman Recepov, **Buharaga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikatı 1920-1924**, Taşkent Manevyatı Yayınları, Taşkent 2002, s.12.

²⁷³ Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s.263.

dağılma sürecine girmiş, az bir kısmı Bolşevikler ile beraber hareket ederek fikri manada komünizmi kabul etmişlerdi. Büyük bir çoğunluğu bu fikirleri paylaşmasalar da hanlık yönetiminin devrilmesini en önemli siyasi hedef olarak seçmişler ve bu hedefe varmak için de Ruslardan yardım almayı sakıncalı bulmamışlardır. Zira hareketin önde gelen isimlerinden Feyzullah Hoca Bolşeviklerin güçlenmesinden sonra Moskova'dan Taşkent'e geri dönmüş ve siyasi faaliyetlere hız vermişti.

2.4.2. Buhara Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılma Sürecinde Yaş Buharalılar Cephesi ve Bolşevikler ile İşbirlikleri

Lenin'in planının uygulanması için Yaşların üsleneceği rolün hazırlıkları daha öncesinden başlamıştı. Belki de Lenin gelişmeleri takip ettiğinden dolayı böyle bir yol seçmiştir. Çünkü Y.B. Komitesi'nin başkanı olan Feyzullah Hoca mart ayındaki başarısız darbe girişiminden sonra başkanlığı bırakarak Rusya'ya gitmişti. Dağılma sürecine giren Y.B. hareketi Bolşeviklerin Rusya genelinde hâkimiyetlerini kurmalarının ardından tekrar toparlanmaya başlamış, Moskova'da bulunan Feyzullah Hoca 1920 yılının ocak ayında Taşkent'e dönerek Yaş Buharalılar Partisi'ni kurmuştur.²⁷⁴ Feyzullah Hoca'nın Bolşevikler safını kabul ederek onlarla ortak çalışmaya başlaması hareketin siyaseten Bolşeviklerin kontrolüne girmesine sebep olmuştur. Karakul derisi ticareti sayesinde ciddi bir servete sahip olacak kadar zenginleşen Feyzullah Hoca'nın Bolşevikler safını kabul edilmesi için oldukça yüklü miktardaki parayı Frunze'ye; "Bu benim partiye üyelik bedelim" diyerek vermesi,²⁷⁵ Emîr karşıtı muhalefetin kararlılığını ve kurtuluş için Bolşevikler ile ortak çalışacaklarının açık bir delili olmuştur. Böylece Y.B. diye adlandırılan Emîr karşıtı grubun sol kanadı Yaş Buharalılar Partisi çatısı altında faaliyet göstermeye başlamıştır.

Yaşların ikinci çalışma dönemi diyebileceğimiz bu dönemde siyasi gruplar ortaya çıkmış ve kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşamaya başlamışlardır. Yaşlar

²⁷⁴ R. A. Nurulin, "Feyzullah Hocayev ve Vatan Tarihining Bazı Meseleleri", Feyzuulla Hocayev Hayati ve Faaliyeti Hakkıda Yengi Mulahazalar, Fan Neşriyatı, Taşkent 1997, s.28.

²⁷⁵ Gulchehra Muradali, "Feyzullah Hocayev Hem Kominizimge, Hem Demokratiyaga İşangan", Erişim <http://www.voanews.com/uzbek/>, 07 06 2014

arasında Bolşevik İhtilalinin siyasi etkileri görülmeye başlanmıştır. Ayrıca hareket artık cemiyet safhasından siyasi parti safhasına geçmiştir. Doğal olarak siyasi farklılıklar su yüzüne çıkmış ve siyaseten olgunlaşmaya başlamıştır.

Bu dönemde Yaşlar iki önemli gruba ayrılmıştı. YB grubunda sol görüşlüler ağırlıkta olsa da içinde sağ görüşü temsil edenler de vardır. İki grup arasında anlaşmazlık olmasına karşın, iki grubun da ortak amacı Emîrlik yönetimini yıkmaktır. Feyzullah Hoca'nın aktardığına göre iki grup arasında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmış ve birleşme denemeleri sonuçsuz kalmıştır. Fakat Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Türk Bürosu olaya müdahale ederek Frunze'nin özel teşebbüsleri ile bu iki grup birleştirilmiştir. Böylece iki grup Buhara Komünist Partisi adı altında Rus Komünist Partisi'nin bir kolu haline gelmiştir. Her iki partiden bu duruma itiraz eden sağ kanat üyeleri olayın dışında kalmayı tercih ederek hareketten çekilmişlerdir. Böylece Y.B. hareketi komünistler ve milliyetçiler adı altında tekrar iki gruba ayrıldılar.²⁷⁶ Bu bölünmeye rağmen gruba komünistler hâkim oldular ve Bolşevikler ile ortak hareket etmeye başladılar.

Yapılan bu işbirliğinin Yaşlar için amacı, hanlık yönetimine karşı işbirliği yapmak, Ruslar için amacı ise Sovyetlerin Buhara'yı işgal için aradığı bahaneyi ortaya çıkarmaktır. Yaşanan süreçte tüm ipler Rusların elinde olduğu için Yaşlar, amaca ulaşmak için araç olarak kullanılmıştır.

25 Ağustos'ta Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin "Türk Bürosu", Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şûrası, Şark'ta Milletler Arası Propaganda Şûrası ve Buhara Komünist Partisi'nin müşterek toplantısında "Buhara'da ihtilali başlatma kararının"²⁷⁷ alınması Buhara Hanlığı'nın işgal sürecini başlatmıştır.

İki grubun tek bir çatı altında toplanmasına Rusların bu kadar önem vermesi, Rusların propaganda yöntemiyle ilgiliydi. Bolşevik stratejisine göre, uzun vadeli ilhak planının bir safhası olarak Buhara'da gerçekleştirilmek istenen inkılap, dış görüntüsü bakımından bütün Buhara halkının zalim idarecilerine karşı ayaklanması şeklinde gösterilmeliydi. Yapılan planlara göre, baskı rejiminden kurtulmak için

²⁷⁶ Hocayev, **Materyaller...**, s.167-169

²⁷⁷ Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s.263.

Kızıl Orduyu yardıma çağırmanın Buhara halkı olduğu izleniminin verilmesi çok önemliydi.²⁷⁸

Bu karardan sonra daha öncesinden planlandığı gibi Çarcuy vilayetinde Komünist kanattan Beşim Serdar, Sakar köyünde bir ayaklanma tertip ederek Sovyet askerlerinin de yardımı ile bu vilayetteki idareyi ele geçirmiştir. Ayaklanan halk adına Sovyetlerden yardım talebinde bulunmuştur.²⁷⁹ Bu gelişmeler üzerine Frunze 25 Ağustos 1920 tarihinde ayaklanan Buhara emekçilerine yardım” için Türkistan Sovyet’i askerlerine harekete geçme emri vermiştir. Asıl saldırının 29 ağustos tarihinde yapılacağını söyleyerek, savaşın siyasi yönden yönetilmesi için Türk Komisyonu ve Türk Bürosunun yeni Azası G. Seferov’u Kagan’a yollamıştır.²⁸⁰

2.4.3. Buhara’nın Düşüşü ve Âlim Han’ın Buhara’yı Terk Edişi

Rus ve Yaşlar cephesinde bu gelişmeler yaşanıp savaş için siyasi bahaneler aranırken Emîr cephesinde de hazırlıklar devam etmiştir. Buhara’nın merkezine düzenlenecek olan bir askeri harekâta en stratejik nokta yaklaşık 15 km uzaklıkta bulunan Kagan şehriydi. Ruslar Buhara üstündeki askeri ve siyasi hâkimiyetlerini bu şehir vasıtası ile sağlıyorlardı. Zaten bu şehir hanlığın bağımsızlığını kaybetmesinden sonra kurulmuş, çekilen demiryolu ile de kolayca takviye edilecek bir üs haline gelmişti. Bu üssün savaştaki önemini hem Ruslar hem de Âlim Han çok iyi biliyordu. Savaş öncesinde yapılan hazırlıklarda bu merkez ile alakalı idi.

Âlim Han’ın kendi hatıratında belirttiği üzere, Bolşeviklerle yapılması muhtemel bir savaşa hazırlık babında Kagan Demiryolu İstasyonu’na asker yerleştirmiştir. Stratejik açıdan oldukça önemli bu noktaya asker yerleştirilmesi Bolşevikleri rahatsız etmiş ve buradaki askerlerin geri çekilmesi için diplomatik girişimde bulunmuşlardır. Buhara Hanlığı ile barış imzalama bahanesiyle Taşkent’den Baranov Peter İvanoviç isminde bir elçi gelerek Âlim Han’dan buradaki askerlerini geri çekmesini karşılığında daha önceden tutukladıkları Buhara

²⁷⁸ İbrahim Yarkin, “Buhara Emirliği’nin Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu”, *Türk Kültürü*, Yıl VII, S. 76, Şubat 1969, s.45

²⁷⁹ Nurulin, *a.g.m.*, s.30

²⁸⁰ Recepov, *a.g.e.*, s.12.

vatandaşlarını serbest bırakacaklarını bildirmiştir. Âlim Han, Rusya’da aldığı askeri eğitime rağmen bu noktanın stratejik önemini gereği kadar anlamamış olacak ki serbest bırakılan birkaç esirin karşılığında bu askerlerini demiryolundan yaklaşık 6 kilometre geriye çekmiştir. Yine kendisinin ifadesi ile her ihtimale karşı burada bir istihkâm kurarak 40 kişiden oluşan bir öncü karakol bırakmıştır.²⁸¹ Bırakılan 40 kişinin yapılacak bir saldırıya karşı durması elbette ki mümkün değildi ve yaptığı hatanın bedelini çok ağır bir şekilde ödeyecektir.

Buhara Hanlığı’nı ortadan kaldıracak olan savaş 29 Ağustos 1920 tarihinde gece yarısı bir baskın şeklinde başlatılmıştır. Güya Buhara emekçilerinin daveti üzerine, ilan edilmeden başlatılan bu savaş, bu yönü ile savaş hukukuna da aykırıdır. Yardım uydurması uzun süre Sovyetler tarafından bir propaganda malzemesi olarak kullanılacak ve halka Buhara’nın zorla işgal edilmediği, baskıcı Emîrliğe karşı emekçilerin yardımına cevap verildiği uydurması işlenecektir. Emperyalist batının sömürdüğü topraklara medeniyet götürme iddiasına karşılık, güya emperyalizme karşı olan Bolşevikler de emekçilere yardım için Buhara’yı işgal ettiklerini iddia ediyorlardı. Emperyalizmim düşüncesinde bir değişiklik olmamış, sadece ismi değişmiş Kızıl Emperyalizm olmuştur.

Buhara’nın halktan oluşan gönüllüleri hesaba katılmazsa aslında iki ordu arasında asker sayısı açıdan pek bir fark yoktur. Örneğin Rus ordusu; 10.000 asker, 46 top, 229 makineli tüfek, 4 zırhlı araba, 5 zırhlı tren ve 12 uçaktan ibaret olup Buhara Emîrliği’nin ordusu 8725 piyade, 7850 süvari ve 27.070 gönüllüden oluşmuştur.²⁸² Ayrıca 5000 kişilik Y.B. grubu işbirliği mahiyetinde Rus ordusuna fiili destek vermiştir. İki ordu arasındaki fark asker sayısından değil, kullanılan silah, teknoloji ve askeri disiplinden kaynaklanmıştır. Çünkü Emîrin ordusu Ruslara nazaran düzensiz ve teçhizat bakımından kötü durumdaydı. Ordu dört gruba ayrılmış başına da Rahman Kuli Beg geçirilmiştir. Buhara ordusu içinde Kafkas Türkleri ve Türkiye Türkleri’nden oluşan birlikler de vardır. Bunların dışında bir kısım asker de Emîrin özel korumalığını yapıyor ve Emîrin yanından ayrılmıyorlardı.

²⁸¹ Âlim Han, **a.g.e.**, s.14.

²⁸² Hayit, **Türk Devletlerinin...**, s.264. Bazı kaynaklarda ordu sayısı 30 bin ile 50 bin arasında verilmektedir. Belcuvani, **a.g.e.**, s.55., Tohmehmetov, **a.g.e.**, s.145.

Askeri teçhizat bakımından farkın açılmasına neden olan en önemli faktör dönemine göre kullanılan teknolojik araçlardır. Örneğin Buhara'nın uçağı olmadığı gibi hava saldırılarına karşı koyacak bir silahı da yoktur. Bunların dışında Âlim Han'ın da belirttiğı gibi zırhlı otomobiller yani günümüzün tankları da kullanılmıştır. Bu sebeplerden dolayı da savaşın kaderini kahramanlık değil teknoloji belirlemiştir.

Âlim Han bu savaşta savunma stratejisini seçmiş ve ordusunun büyük bir kısmını surlarla çevrili Buhara şehrine toplamıştır. Bu nedenle savaş başlar başlamaz Sovyet Silahlı Kuvvetleri, Kitap, Şehr-i Sebz, Çırakçı, Yaka Bag, Hatırcı, Ziyatdin ve Kermin'e şehirlerini kolayca işgal etmeye muvaffak olmuşlardır. Bu şehirlerde Ruslara karşı koyanlar askerden ziyade sivil halktı ve düzenli ordular karşısında fazlaca direnmesi mümkün olmamıştır. Savaşın kaderini belirleyen asıl çatışmalar Buhara şehri civarında meydana gelmiştir.

Ordunun büyük bir kısmı Buhara şehrinde toplandığı için Ruslar diğer bölgelerin aksine burada ciddi bir direnişle karşılaşmışlardır. Yakın mesafe çatışmaları devam ederken halk ve askerler şehri korumak için üstün çaba sarf etmişlerdir. Şehrin surları dibinde şiddetli çatışmalar meydana gelmiş, Rus saldırıları Buharalılar tarafından püskürtülmüştür. Şehrin Karakuli kapısına şiddetli hücumlar yapılmış, hatta bir defasında Rus birlikleri bu kapıdan geçmeyi dahi başarmışlardır. Fakat insanların silahı olmamasına rağmen bu gruba saldırmışlar ve saldırıyı geri püskürtmeyi başarmışlardır. Açılan topçu ateşi sonucunda surlarda açılan gediklerden giren Rus askerleri sokaklarda halk ile boğuşmaya varacak şekilde savaşmak zorunda kalmıştır. Savaşın üçüncü gününde dahi Buhara ile Rus askerlerinin arasındaki savaş denk sayılacak bir şekilde devam etmiştir. Osman Hoca'nın aktardığı bir anektot bize savaşın gidişatı hakkında ipucu vermesi açısından önemlidir. Osman Hoca şöyle demektedir;

“Savaşın üçüncü gününde Feyzullah Hoca bana gelerek Buhara içindeki bir birliğin ortadan kaldırıldığını ve onların yerine geçecek kişilerin acilen yetiştirilmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Rus bir komutan ile 1000 kişiden oluşan bir grup

ile Buhara'nın merkezine doğru hareket ettik. Olay yerine gittiğimde savaşın Buhara ordusunun lehine geliştiğini gördüm.”²⁸³

Frunze şehrin uçaklar ve toplar ile bombardımana tutulması emrini vermesi²⁸⁴ şehir için tam anlamı ile bir yıkım olmuştur. Buhara halkını ve ordusunun çok zayıf vererek savaşın yönünü değiştiren gelişme hava ve topçu saldırıları olmuştur. Özellikle hava saldırıları Buhara halkının ve ordusunun direncini kırmıştır. Bu bombardıman öylesine şiddetli ve sivil asker ayırımı yapmaksızın yapılmıştır ki nerdeyse rastgele hedef belirlenmeksizin bombalar atılmıştır.

Kagan'dan havalanan uçakları kullanan pilotların yazdıkları Buhara bombardımanın niteliği hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre uçaklar Buhara üzerine birçok sorti yapmışlardır. Üçüncü sorti'de uçaklar Emîrin sarayını bombalamışlardır. Bu bombardımana katılanlardan birisi de Farman modelindeki uçağı kullanan Faysek adlı pilottur. Bombardımana katılan bu pilot bir eserde hatıralarını şu şekilde dile getirmiştir: “Biz Buhara'yı bombalayarak Buhara Emîrliği'ni harabeye çevirdik. Özellikle meşhur minarenin bombalanmasının bize bir faydası olmasa da bu minareyi bombalamak bize ayrı bir zevk verirdi.” Aynı pilot başka bir cümlesinde şunları söylemektedir: “Bomba yükleyip Buhara'ya doğru uçarken aşağıda bir cami gördüm. Nişan alarak bombayı bıraktım.”²⁸⁵ Toplar ve uçakların bombardımanı evlerin ve ibadethanelerin yıkılmasına sebep olmuştur. Topların etkisinden ibadethanelere sığınan halk uçakların bu ibadethaneleri bombalaması ile tekrar dışarılara çıkmışlardır. Halk arasında korku ve dehşet yayılmıştır. Zira Buhara halkı hayatlarında ilk defa uçağı görüyordu. Demirden kuşlara benzeyen bu uçakları durduracak silahları da yoktur. Bu durum halk arasında korku ve dehşetin yayılmasına sebep olmuştur. Pilotlar bombaları bitinceye kadar şehri bombalama emri almışlardır. Pilotlardan biri olan Aleksiviç Laskin bir açıklamasında Buhara'nın bombardımanı sırasında 26 pud²⁸⁶ bomba attığını

²⁸³ Said Abdulkebir Azmi, **Emir-i Buhara**, 1996 Eserin basım yeri hakkında herhangi bir bilgi yoktur., s.3.

²⁸⁴ Coreyev, **a.g.e.**, s.129.

²⁸⁵ Tahir Tahirov, “ Buhara Bombardıman Kılıngende”, **Yaşlık Pirusını**, No 7, 1989, s.54.

²⁸⁶ Pud uluslararası ölçü birimlere kabul edilinceye kadar kullanılan ağırlık birimidir. 1 pud yaklaşık olarak 16 kilografa denk düşmektedir.

söylemektedir. Bu bombardıman üç gün sürmüştür. Bu üç gün içinde Emîrin karargâhı, sarayı ve ikametgâhı Mahihassa-i Sitare harap olmuştur.²⁸⁷

Sadece hava saldırılarının ortaya çıkardığı üstünlük değil, kara savaşlarındaki üstünlük de Buhara Hanlığı'nın direncini kırmıştır. Özellikle gönüllü birlikler ve halk ilkel silahlar ile teçhizatlandırılmıştı. Halk bıçak, kılıç ve mızraklar ile düşmana karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu çatışmalarda ilkel silâhlar ile saldıran Buharalıların çoğu doğal olarak Ruslar tarafından öldürülmüştür.²⁸⁸

Savaş dördüncü gününü doldurduğunda artık Buhara'nın direnci tamamen kırılmıştır. Durum öylesine bir hal almıştı ki Âlim Han'ın şehri terk etmekten başka seçeneği kalmamıştır. 1 Eylül tarihinde şehre ilk giren Tatar birliği olmuştur. Karşı Kapısını patlatarak şehre gitmeleri ile sokak çatışmaları başlamış ve şehrin direnci tamamen kırılmıştır.²⁸⁹ Rus askerlerinin şehrin içine girmesinden sonra en büyük çatışma Lebi Havz civarında gerçekleşmiştir. Abdulsettarbeg Topçubaşı komutasındaki yaklaşık 5 bin kişilik Buhara güçleri ile Ruslara karşı koyarken Buhara askerlerinin bir kısmı kaçmaya başlamıştır. Ruslara teslim olmak için silahlarını bırakan askerlerin bir kısmı Ruslarca öldürülmüştür. Şehrin değişik yerlerinde çatışmalar devam etmiş Abdulsettarbeg Lebi Havuz çatışmalarında şehit olmuştur. Mezar-ı Semerkand kapısında yerleşmiş olan Afgan kuvvetleri şehrin düştüğüne hüküm vererek ellerindeki silahları ile birlikte Sitare-i Mahi Hassa'daki Âlim Han'ın yanına gitmişlerdir. Bu esnada reis ve kazikelan kaçarken Buharalı askerlerin eline düşmüş Âlim Han huzuruna çıkarılmıştır. Âlim Han onların savaşı terk ederek kaçmalarına kızarak onları hapsedirmiştir. Bu gelişmelerden anlaşıldığı gibi şehrin düşmesine rağmen Âlim Han şehri terk etmeyi düşünmemektedir. Âlim Han Afgan komutandan durum değerlendirmesi yaparak yapılması gerekenin ne olduğunu sormuş, Afgan komutan savaşın gidişatının kötü olduğunu söyleyerek şehri terk etmesini telkin etmiştir. Bunun üzerine Âlim Han takdiri ilahi diyerek Sitare-i Mahi Hassa'dan faytonlara binerek hareket etmiş. 5-6 fayton ve yaklaşık 2-3 bin

²⁸⁷ Tahirov, **a.g.m.**, s.55.

²⁸⁸ Sarli, **a.g.e.**, s.33.

²⁸⁹ Naimov, **Emirning Züriyeti..**, s.28.

silahlı asker yanında olduğu halde Buhara'yı terk etmiştir. Silahlı askerlerinin dışında halktan da onu takip edenler olmuştur.²⁹⁰

Âlim Han olayların gelişimini hatıratında şu şekilde ifade etmektedir;

“Savaş esnasında top ve uçakların bombardımanından çok telefât verildi. Biçare Müslümanlar evlatların mal ve mülklerini kaybederek ne yapacaklarını bilmeden etrafa kaçışmaya başladılar. Buna rağmen bu bende-i aciz dört gece ve dört gündüz düşman ile mücadele etti. Top atışlarının ve bombardımanların yoğunluğu Buhara'daki telefâtı ve yıkımı arttırarak, biçare halk arasında korku saldı. Buhara şehrini terk edersem bu yıkımın sebebini ortadan kaldırmış ve biçare halkı kurtarmış olurum diye düşündüm.....”²⁹¹ Çaresizliğini ortaya çıkaran bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Âlim Han kayıpların daha da artmaması için 1 Eylül 1920 Çarşamba günü saat öğleden sonra 4 civarında özel sarayı Sitare-i Mahi Hassa'dan geçerek şehri terk etmiştir. Fakat şehrin Ruslar tarafından tam olarak işgal edilmesi 2 Eylül tarihinde olmuştur. 1-2 Eylül gecesi şehir üç yerinden yanıyor ve merkez nerdeyse tamamen yıkılmış durumdadır. Emîrin de ayrılması ile şehir ertesi gün tamamen işgal edilmiştir.²⁹²

Buhara işgal edildikten sonra Frunze Lenin'e şu telgrafi çekmiştir;

“Kızıl Buharalılar ile birleşen güçlerimiz kadim Buhara şehrini aldı. Terakkiyat düşmanlarının ve kara güruhların son dayanağı olan Buhara yok edildi. Registan üzerinde dünya devriminin kızıl bayrağı galip bir şekilde dalgalanmaktadır.”²⁹³ Gerçekten de Frunze'nin dediği gibi Buhara yok edilmiştir. Savaş bittikten sonra o dönemde çekilen fotoğraflardan da anlaşılacağı üzere Türk-İslam âleminin en prestijli şehirlerinden biri olan Buhara tam anlamı ile harabe şehir görüntüsüne bürünmüştür. Buhara şehri 30 tane minareden ibaret eski bir sur ile çevrilmişti. Bu minareler ve surun tamamına yakını yıkılmıştır. Surun on bir tane tarihi kapısı da bombardımanlarda yok olmuştur. Ayrıca surun içinde bulunan Emîrin sarayı (ark) ve çevresi de bombalanmış ve büyük bir kısmı yıkılmıştır. Surlardaki kapılardan biri olan Karşi Kapısı 832 kilo patlayıcı patlatılmak suretiyle ortadan

²⁹⁰ Belcuvani, **a.g.e.**, s.65-66.

²⁹¹ Alim Han, **a.g.e.**, s.15.

²⁹² Fraser, **a.g.m.** s.51.

²⁹³ Erşahin, **a.g.e.**, s.105.

kaldırılmıştır.²⁹⁴ Savaşın son direnme noktası Emîrin sarayı (ark) olmuş bu yüzden buranın ele geçirilmesi sırasında da çok ağır bir şekilde bombalanmıştır Şehrin yarısı çıkan yangınlarda yanmış 4/5 i harabeye dönmüştür.²⁹⁵ Bu yangınlar Âlim Han'ın Buhara'yı terk ettiği 2 Eylül tarihinden sonra da 3 gün devam etmiş, şehri yağmalamakla meşgul olan Ruslar yangınları söndürmemişlerdir. Bu yangında birçok kütüphane de yanmış değerli el yazma eserler yok olmuştur. Yangınlar Feyzullah Hocayev'in şehre gelerek yangınların söndürülmesi yönündeki çabalarından sonra söndürülmüş, bu iş için ordu birliklerinden bir itfaiye bölüğü oluşturularak yangınlara müdahale edilmiştir.²⁹⁶

Binalarda meydana gelen yıkımın yanında beşeri açıdan da bir yıkım yaşanmıştır. Çünkü her bir yerleşim yeri ya da ev için sonuna kadar mücadele edilmiştir. Elliye yakın sorti sonucunda birçok insan ölmüş ve Emîrin Buhara'yı 25 000 kişilik bir kafiye ile terk etmesinin ardından on bin kişiye yakın insan Emîri takip ederek onun ardından gitmiştir. 20000 kişilik Rus ve Y.B. kuvveti şehre girdiğinde nüfusun 3/1 ölmüştür.²⁹⁷ Bu savaşları yakından gören birinin, “ölüler o kadar çok idi ki onları toplamaya dahi yetişemiyorduk” ifadeleri yaşanan insan kaybını anlatması açısından önemlidir.²⁹⁸ Bu savaşta Buhara öylesine harap oldu ve halkı da o derece büyük kayıplar verdi ki, halk arasında bu olay küçük kıyamet olarak adlandırılmıştır. Buharalıların yaşadığı bu kıyamete karşılık Rusların kaybı sadece 500 kişi olmuştur.²⁹⁹

İşgal sırasında yaşananlar Buhara'nın hiç de kendi isteği ile Rusya'ya katılan bir ülke muamelesi görmediğini gözler önüne sermiştir. Şayet Buhara halkı kendi isteği ile Ruslara katılsalardı, savaş sırasında şehir içinden Ruslara yardım edenler olurdu. Ya da bu kadar şiddetli bir direnme yaşanmaz şehir harabe haline gelmezdi. Demek ki halk ve Emîr Ruslarla sonuna kadar mücadele etmişler, Rus işgaline direnmeye çalışmışlardır. Buhara Moğol istilasından beri bu derece büyük bir yıkımla karşılaşmamıştır. Moğollara teslim olmadığı için yakılıp yıkılan Buhara,

²⁹⁴ Tahirov, **a.g.m.**, s.55.

²⁹⁵ Coreyev, **a.g.e.**, s.130.

²⁹⁶ Naimov, **Emirning Zürriyeti**, s.30.

²⁹⁷ Fraser, **a.g.m.**, s.51-52.

²⁹⁸ Coreyev, **a.g.e.**, s.130.

²⁹⁹ Recepov, **a.g.e.**, s.13. Belcuvani, **a.g.e.**, s.64.

Bolşeviklerin yalan iddialarını yalanlarcasına mücadele etmiş ve teslim olmadıkları için yakılıp yıkılmıştır.

Buhara halkının başına gelenler sıcak savaş sırasında meydana gelen olaylarla sınırlı kalmamış, şehir işgal edildikten sonra da Kızıl Ordu tarafından talan edilerek, hanlığın hazinesine el konulmuştur. Bir duvar gazetesinin haberine göre, Buhara işgal edildikten sonra Emîrin sarayından on pudlarca külçe altın, altın eşya ve sikke ile binlerce pud gümüş ve başka ülkelere ait gümüş paralar ile çeşitli değerli eşyalar bulunmuştur.³⁰⁰ Gazeteye haber olan bu hazinenin parasal olarak miktarı miktarı 77 milyon altın som'dur. Bu meblağ günümüzdeki kurlar ile yaklaşık 80 milyar dolara denk gelmektedir.³⁰¹ Buhara'nın Ruslar tarafından işgal edilişinden sonra talandan kurtarılabilen bu altın, gümüş ve değerli eşyalar 13 yük vagonu ile Rusya'ya gönderilmiştir.³⁰²

Rusya bu dönemde ciddi bir altın kıtlığı yaşamıştı. Çünkü Çarlık rejiminin hazinesinin saklandığı Kazan şehri 1918 yılının Ağustos ayında yaşanan iç savaş neticesinde Menşevik Kolçak'ın eline geçmiş, o da bu hazinenin bir kısmını kendisiyle götürmüştür. Kalan kısmını Ruslar savaşta ve Almanlara ile anlaşılabilmek için kullanmışlardır. Bu noktada Buhara'dan götürülen altınlar Bolşeviklerin işine çok yaramıştır. Türkistan halkının olan ve Ruslar tarafından zorla müsadere edilen bu altınların kayda geçirilmesi için Feyzullah Hoca çok uğraşmış, nihayetinde 1924 yılı 15 Nisanında Buhara Halk Cumhuriyeti ile Sovyetler arasında bir belge imzalanmıştır.³⁰³ Kayıttaki bu paralar ile daha önce Âlim Han'ın sayım yaptığı hazine arasında çok fark vardır. Muhtemelen Ruslar bu miktarı az göstermeye çalışmışlardır. Ya da bu hazine resmi makamlara ulaşmadan önce askerler tarafından talan edilmiştir.

³⁰⁰ Rusta Gazatesi, 16 Ekim 1920

³⁰¹ Recebov, **a.g.e.**, s.26.

³⁰² Nerzulla Yoldaşev, "Emir Alimhan Heznesi Kerda", **Fen ve Turmuş Dergisi**, Yıl 1991, No 7, s.10.

³⁰³ Kayıtlara geçen hazine miktarı şöyledir. 5 pud altın eşyalar, 2 pud altın, 4 pud altın tozu, 54 bin 331 Rus altını, 189 pud Buhara altını. Naimov, **Emirnin Zürriyeti**, s.33.

2.4.4. Emir Âlim Han'ın Doğu Buhara'ya Çekilmesi, Buradaki Faaliyetleri ve Afganistan'a Geçişi

1 Eylül'de beraberindekiler ile birlikte Buhara'yı terk eden Âlim Han, gideceği yer olarak Doğu Buhara'yı seçmiştir. Çünkü Doğu Buhara hem yardım alınabilecek tek ülke olan Afganistan ile sınır hem de arazi bakımından dağlıktır. Özellikle Buhara'nın doğu ve güney doğusunda yaşayan halkın da büyük bir çoğunluğu Emîr taraftarı olup bu bölgelerde Kızıl Ordu ve Rusların da etkisi ülkenin diğer bölgelerine nazaran daha sınırlıydı. Âlim Han Buhara'nın işgali esnasında düzenli sayılabilecek ordusunu da kaybetmiştir. Yapılacak bir mücadele ancak arazi şartlarının avantajı kullanılarak yapılabilirdi ki bu şartları sağlayacak arazi yapısına da ülkenin doğusu ve güney doğusu sahipti.

Âlim Han'ın ülkenin doğusuna çekilmesi ile Emîr karşıtı propagandaya başlayan Y.B.'lar Emîrin Doğu Buhara'yı seçmesinin sebebini bu bölge halkının cahilliğine bağlamaktadır. Onlara göre bu bölgedeki halk bilgisiz ve merkezden uzak oldukları için Emîrlik yönetimin zulmünden habersizdir. Bu yüzden Âlim Han ile beraber hareket etmektedirler.³⁰⁴

Emîrin kendi hatıratında anlattığı üzere, başkenti 25 bin kişilik bir kafil ile terk ederek Gıdıvan şehrine doğru yola çıkmış arada bir gece konaklama imkânı bulabilmiştir. Yaklaşık on bin kişiden oluşan bir kafil de bir gün sonra kendisine yetişmiştir. Kadın ve çocuklardan oluşan bu kafil ile Emîr arasında duygusal anlar yaşanmış aradan sekiz gün geçtikten sonra ülkenin doğusuna yapılan yolculuk neticesinde Korgantepe'ye ulaşılmıştır. Korgantepe'ye giderken (demiryolunu geçtikleri esnada) yolları Kızıl Ordu tarafından kesilmiş ileri gelen memurlarından bir kısmı Ruslara esir düşmüş ya da öldürülmüştür. Emîr Korgantepe'de düşmana karşı koyabilmek için istihkâmlar meydana getirmek suretiyle bir savunma hattı oluşturmaya çalışmıştır.³⁰⁵

³⁰⁴ M. B. "Hainler Uhlamaydur", **Buhara Ahbarı**, S.9, 26 Kasım 1920.

³⁰⁵ Âlim Han, **a.g.e.**, s.16.

Bu bağlamda, Baysun çevresindeki dar geçitleri Doğu Buhara'ya kadar olan 180 km'lik alanı kuvvetlendirmiş ve kuzeye çekilerek savaşı Hisar vilayetinden yönetmeye başlamıştır. Ruslara karşı ayaklanan diğer grupların da varlığı Rusları zor duruma düşürmüştür. Rusların harekâtı genişletip Moskova'dan yardım temin etmesi üzerine, dışarıdan da yardım alamayan Âlim Han savaşı idare ettiği Hisar'dan daha da güneye inerek Kulap şehrinin doğu kısımlarından savaşı idare etmeye devam etmiştir.³⁰⁶ Bu arada silah bakımından durumu kötüleşmiş ve dış desteye duyulan ihtiyaç hat safhaya ulaşmıştır. Zaten Hisar'ın terk edilip daha güney inmesinin de sebebi cephane yetersizliği yüzünden Ruslara karşı direnememesidir. Âlim Han'ın başarısızlığa uğramasının en önemli sebeplerinde biri dış destek alamamış olmasıdır.

Âlim Han savaşı sürdürdüğü altı aylık süre içerisinde dış devletlerden yardım talebinde bulunmuştur. İlk akla gelen ve yardım ihtimali en yüksek olan devlet İngiltere'dir. Âlim Han 12 Ekim 1920 tarihinde İngiliz Kralı V. George'a hitaben bir mektup yazarak yardım talebinde bulunmuştur. Mektubunu 15 kişilik bir heyetle Kaşgar'daki İngiliz konsolosluğuna göndermiştir. Heyet Kaşgar'dan onay aldıktan sonra Hindistan'daki İngiliz Genel Valiliği'ne ulaşacak ve yardım mektubunu teslim edecektir. Bu mektupta Âlim Han şunları söylüyordu:

“İnanıyorum ki yardıma ihtiyaç olan şu dönemde, Majesteleri, devlet borcu olarak 100 000 Pound, mühimmatları ile birlikte 20 bin silah, 30 makineli tüfek ve donanımlarıyla birlikte 10 uçak vermek suretiyle yardımseverliğini gösterecektir. Belirttiğim malzemelerin gönderdiğim temsilcilere teslim edilmesi beni çok mutlu edecektir. Ruslarla savaşın nasıl yürütüleceğini siz çok iyi bildiğiniz için tam donanımlı 2000 askerin Karategin yoluyla gönderilmesi beni sevindirecektir. Bu, aramızdaki dostluk ve dayanışmanın güçlenmesini sağlayacaktır.”³⁰⁷

İngilizler ile kurulan bu temas olumlu bir netice vermemiş talep edilen yardım temin edilememiştir. Çünkü İngiliz stratejicilerine göre Buhara Emirligi, Rus İmparatorluğunun doğal bir parçası olarak değerlendirilmekteydi. Bu sebepten dolayı İngilizlerin böyle bir yardıma karşılık vermesi Sovyetleri karşısına alması demektir. Ayrıca İngilizlerin Sovyet bölgelerindeki olaylara karışmak ve bu bölgede yeni

³⁰⁶ Fraser, **a.g.m.**, s.51.

³⁰⁷ Andican, **Cedidizm...**, s.78.

devletler kurulması konusundaki faaliyetleri desteklemek gibi bir niyetleri de yoktu. Bu durumda destek sağlanması muhtemel tek yer olarak Afganistan kalmıştır.

Yürütülen mücadele için hayati önem taşıyan dış desteğin temini için, Âlim Han Afganistan'a gitmeye karar vermiştir. Âlim Han'ın yardım temin etmek için dahi olsa Afganistan'a gitmesi yürüttüğü direnişe psikolojik açıdan büyük bir darbe vurmuştur. Kendi ifadelerinden anlaşılacağı üzere Âlim Han tekrar dönme niyetiyle sınırı geçmiş, fakat bu durumu duyan halktan yaklaşık yüz bin kişi de Emîr'den sonra sınırı geçerek Afganistan'a gitmiştir. Âlim Han'ın, komutanlarına söylediği sözleri hem gidiş amacını hem de halkın durumunu göstermesi açısından önemlidir. Âlim Han komutanlarına şunları söylemiştir:

“ Bu bende-i aciz darülsaltana Kâbil'e gidip yardım arayışına girişeyim. Eğer buradan çıkışım sebebiyle bize bir yardım sağlayabilirsem, onu derleyip getirinceye kadar sizler kendi askerlerinizle düşmana karşı koyun. Şu sıralar düşmanın taarruzları şiddetlendi. Eğer bu taarruza karşı koymazsanız halk paniğe kapılır. Ben geri dönünceye kadar halk dağılmadan huzur içerisinde olsa iyi olur.”³⁰⁸

Bu ifadelerden de açık şekilde anlaşıldığı gibi Âlim Han Afganistan'a kaçmamış sadece silah temin etmek ve geri dönmek üzere gitmiştir. Ama gelişmeler umduğu gibi olmayacak ve ülkesine tekrar dönemeyecektir. Hatıratında yazdığı ifadelerden halkının da Âlim Han'ın gidişini yanlış değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Âlim Han sınırı geçişini ve akabinde meydana gelen olayları şöyle anlatmaktadır:

“Ben Emîr Fermanı çıkarıp fermanı belli yerlere gönderdim. Muhammed İbarhimbek ile Devletmenbeg'e benim bu fermanım ile iş görmelerini ve düşmanın yolunu tutmalarını emrettim. Kendim ise Kulap vilayeti yolu ile Amu Derya'nın geçit veren noktasından 1339(1921) yılının Cemazeyilahir ayının 21'inde sınırı geçtim. Afganistan sınırında görevli memur askerleri ile bizi karşıladı. Abdunazarbegi denilen yerde konakladım. Burada bir gün dinlendikten sonra Rustaki denilen yere gittim. Buraya gittiğimde Muhammed Alemhan beni üç yüz kişilik bir askeri birlik ile karşıladı ve

³⁰⁸ Alim Han, a.g.e., s.16.

şerefime 11 pare top atışı yaptı. Burada iki gün kaldım ve daha sonra Katağan denilen yere gittim. Orada da devlet yetkilileri beni resmi olarak karşılayarak yoluma çıktılar ve 21 pare top atışı ile beni selamladılar. Burada otuz beş gün kaldım ...”

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Âlim Han Afgan Hükümeti tarafından çok iyi karşılanmıştır.

Ama Buhara halkının paniğe kapıldığını şu ifadelerinden anlıyoruz;

“Bu bende-i aciz Amu Derya’dan Afganistan topraklarına geçtiğimde Buhara’nın en muteber hizmetkârlarından tahminen üç yüz kişi benimle beraberdi. Bunun dışında mezkûr nehri tahminen yüz bin kişi geçip etrafıma toplanmış idi. Bu topluluktan tahminen beş yüz kişiyi kendi kabileme kattım. Kalanları Afganistan’ın değişik yerlerine yerleştirdim. Kendim de işte bu beş yüz kişi ile Kâbil’e gittim.”³⁰⁹

Âlim Han’ın Afganistan’a geçmesi onun hayatının başka bir safhasının başlamasına neden olmuştur. Çünkü yardım almak ümidiyle gittiği bu ülkeden kendi ülkesine dönemeyecek ve mücadelesini ölünceye kadar Afganistan’dan sürdürecektir.

Böylece 1875’ten beri Buhara Emirliğini yöneten Mangıt Hanedanlığı ve Buhara Emirliği 2 Eylül 1920 de yıkılarak tarihe karışmıştır.³¹⁰

³⁰⁹ Alim Han, a.g.e., s.17.

³¹⁰ Hatunoğlu, a.g.e., s.232.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. BUHARA HALK CUMHURİYETİ

3.1.1. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması

2 Eylül'de Buhara Emirliği'nin yıkılması ile uzun yıllar mücadele eden YB'lar başlangıçta okullarla ve basın yoluyla başladıkları siyasi hedeflerini Rusların büyük yardımı ile gerçekleştirmiş oldular.

6 Ekim 1920 de toplanan Birinci Halk Kongresi tarafından Buhara Halk Cumhuriyetinin kuruluşu ilan edilerek, Cumhurbaşkanlığına Mirza Abdülkadir Muhiddinoğlu, Başbakan ve Dışişleri Bakanlığına Feyzullah Hoca, Savunma Bakanlığına Abdülhamid Arif, Eğitim Bakanlığına Kari Yoldaş, Maliye Bakanlığına Osman Hoca, Adalet Bakanlığına Mükamiliddin, İçişleri Bakanlığına Ata Hoca, Sağlık Bakanlığına Hasan Bey, İktisat ve Ziraat Bakanlığına Muhtar Saidcan getirilmiştir.³¹¹

Genç Buharalılar hükümeti, Sovyet sistematiğine göre kurulmuştu ve yeni oluşturulan Buhara Komünist Partisi'ne bağlıydı. Parti ise Kagan'da bulunan Rusya Siyasi Temsilciliği tarafından denetlenmekteydi. Ayrıca 40 kişilik bir Parlamento mevcuttu.

Sovyet yönetimi, siyasi nedenlerle Yaş Buharalıların yönetiminde bir Halk Cumhuriyeti kurulmasına izin vermiş olmakla birlikte, Buhara'yı ilhak etme stratejisinden vazgeçmiş değildi.

Yaş Buharalılar hükümeti, Münevver Kari, Sadullah Hoca ve Ubeydullah Hoca gibi cedit hareketinin önde gelen isimlerini Buhara'ya çağırarak çeşitli görevlere tayin etmişlerdi. Geleceğin kadrolarını oluşturabilmek, üzerinde en çok durulan hedeflerden birisiydi. Yaş Buharalılar hareketinin ideolojik önderi olan Abdurrauf Fıtrat, eğitim konusuyla bizzat ilgileniyordu. Türkiye ve Avrupa

²⁹⁶ Togan, **Türkistan**, s.406., Baymirza Hayit, **Türkistan**, s.264., Baysun, **Türkistan**, s.41-42: Yeni kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti'nin hükümet üyeleri arasında sık sık yapılan küçük değişiklikler adı geçen eserlerde 1. Cumhuriyet Hükümetinin Bakanlarının adları hususunda bazı anlaşmazlıklar vardır. Yukarıda verdiğimiz liste büyük ihtimalle tam listedir.

lkelerine ğrenci gönderme programları hazırlanmıştı. Sovyet temsilcilerinin bütün engellemelerine rağmen, 1921-22 yılları arasında Buhara Cumhuriyeti'nden Almanya'ya 70 kadar ğrenci gönderildi. Ayrıca Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkelere de, resmi ve gayri resmi yollarla, çok sayıda ğrenci gitmekteydi.³¹²

4 Mart 1921 tarihinde Sovyet yönetimi ile Buhara Halk Cumhuriyeti arasında bir ittifak anlaşması imzalandı. Moskova yönetimi bu anlaşma ile Buhara Cumhuriyeti'nin tam bağımsızlığını tanımaktaydı. Ayrıca Buhara Emirliğinde hüküm süren kapitülasyonlar kaldırıldı. Moskova yönetimi demiryolları, telefon ve telgraf hatları ile Amuderya'da vapur işletme işlerini milli hükümete devrettiler. Yalnız mali ve iktisadi konularda anlaşma sağlanamadı. Çünkü Buhara parasının değeri, Rus parasının değerinin dört katı idi. Buhara hükümeti mali ve iktisadi işlerinin kendi milli bünyesinin tasarrufu üzerinde yürümesini; askeri işlerini de müstakilen idare etmek istiyordu. Sovyet yönetimi ise Buhara'nın askeri ve mali işlerinin Moskova'nın umumi mali, iktisadi ve askeri siyasetlerine uygun bir şekilde olmasında ısrar ediyordu.³¹³

Buhara'da bir Halk Cumhuriyeti kurulmasına rağmen Buhara içinde karışıklıklar devam etmekteydi. Karışıklıkları ve sıkıntıları çözmek için ilk olarak Maliye Bakanı Osman Hoca, fevkaledde selahiyetiyle ve şarki Buhara Muhtar Vekili ünvanıyla karışıklıkların önüne geçmek düşüncesiyle Duşanbe'ye gönderildi. Bu sırada, şarki Buhara'nın durumu oldukça karışıktı. Buhara Korbaşılarının merkezi burası idi. Buradaki Korbaşılar Kadimci idiler ve eski Buhara Emiri Âlim Han'ı destekliyorlardı. Maliye Bakını Osman Hoca şarki Buhara'da 8 ay kadar kalarak Korbaşılarla çeşitli münasebetlerde bulundu ve buradaki lideri barışa ikna ederek karışıklılara son verdi. Böylece Ruslar'ın çok arzu ettiği kardeş kavgasının önüne bir süreliğine geçilmiş oldu.³¹⁴

³¹² Timur Kocaoğlu, Türkistan'da Türk Subayları 1914-1923, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.10, 1987, s.43. Bkz.Allworth, E. A, "A Conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid (Reform Movements and Revolutions in Türkistan) " Haz Timur Kocaoğlu, **SOTA**, Haarlem, 2001, s.100.

³¹³ Baysun, **a.g.e.**,s.43.

³¹⁴ Ali Bademci, **Korbaşılar:1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa**, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975, s.484.

3.1.2. Yaş Buharalılar Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesi ve Sonucunda İkinci Hükümetin Kurulması

Yeni kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti bir yandan bu sıkıntıları bertaraf etmeye çalışırken diğer yandan da iktidar mücadelesi yaşamaktadır. Âlim Han'ın devrilmesi sırasında ortak düşmanlarına karşı birlik yapan farklı görüşteki YB'lılar, düşmanlarını bertaraf ettikten sonra fikri açıdan ayrışma yaşamaya başlamış ve var olan fikir ayrılıkları gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Abdülkadir Mühiddinov ile Başbakan Feyzullah Hoca arasındaki siyasi fikir ayrılıkları bir iktidar mücadelesini ortaya çıkarmıştır. Örneğin, yeni kurulan BHC de görev alan bazı Osmanlı subayların verdiği rapora göre devletin ilk cumhurbaşkanı Abdulkadir Muhiddinov ile Kabine reisi Feyzullah Hoca arasında ortaya çıkan ihtilaf ülkeyi ikiye bölmüştür. Rapora göre bu mücadele öylesine bir hal almıştı ki her iki taraf da birbirine karşı silahlı harekete geçmeyi dahi planlamıştır. Bu mücadele de milliyetçi kimliği ön planda olan Abdülkadir Muhiddin ve destekçileri yenilmiş Sovyetlere yakın olan Feyzullah Hoca iktidarını sağlamlaştırmıştır. Rusların Buhara'daki hakimiyetlerini pekiştirmek için kullandığı bu iç mücadele hakkında ilgili raporda şu ifadeler yer verilmiştir:

“Eski Cumhurbaşkanı Abdülkadir Muhiddin ile Kabine reisi Feyzullah Hoca arasında zuhur eden şahsî ihtilâf ve nefret memleketi ikiye bölmüştür. Çünkü her ikisi de, arkalarında çok sayıda taraftarı olan Buhara'nın en tanınmış ve en zengin ailelerine mensup kişileridir. Hâlbuki bu ikisi arasında ihtilâf ortaya çıkana kadar, memleket iyi denilebilecek bir şekilde idare olunmuş ve devlet daireleri peyderpey ıslah edilmiştir. Nazırlar arasında da ihtilâftan eser yoktu. Nazırların cümlesi memleketlerine ve Türklüğe fevkalade bağlı kişilerdi. İşte bu sırada Buhara'da bulunan Türkler, çok önemli işler görmeye muvaffak olmuşlardır. Buhara Hükümeti'nin yegâne askeri kuvveti olan ve miktarı on bini bulan milis kuvvetleri, Türkler tarafından yeniden düzenlenerek ıslah edilmişti. Ancak yukarıda da kaydedildiği gibi, 1921 yılı sonlarında Mirza Abdülkadir ile Feyzullah Hoca arasında ortaya çıkan ihtilaf, hem Buhara halkını ikiye bölmüş, hem de memleketi geriye götürmüştür. Hatta bu iki lider, gerektiğinde kendi fikirlerini silâhla savunabilmek

için iki ayrı milis kuvveti teşkil etmekten çekinmemişlerdir. Aralarındaki kin ve husumeti kaldırmak için çok büyük gayret sarf edilmişse de, ikisini barıştırmak mümkün olmamıştır. Bu ihtilâf sırasında Türkler, katiyen taraf olmayıp, bîtarafliklarını muhafaza etmişlerdir. Nihayet Mirza Abdülkadir'in teşkil ettiği kuvvetin tehditkâr bir hal aldığını gören Feyzullah Hoca, derhal Ruslara müracaat etmiş ve (Taşkent'ten) getirttiği Rus kuvvetleri ile Abdülkadir'in teşkil ettiği silâhlı kuvvetleri dağıtarak nüfuzunu arttırmıştı. Hükümetteki bu karışıklık, Buhara İkinci Kurultayı'nın toplanmasına kadar devam etmiştir. Her iki taraf külliyetli miktarda para sarf ederek propaganda yapmış ve taraftarlarını arttırmaya çalışmışlardır.³¹⁵

Bu raporda da ifade edildiği gibi YB arasında çıkan ihtilaflar ve Rusların desteğini alan Feyzullah Hoca'nın kendine muhalif olanlara karşı gösterdiği müsamahasız tavır, halkın yeni yönetimden soğumasına ve Buhara dışında meydana gelen İstiklalcilik hareketine katılmalarına ya da en azından onların sempatisini olmalarına sebep olmuştur.

Yaşanan iktidar mücadelesine son vermek isteyen ve Rus askerlerinin Buhara'daki varlığı hakkında bir karar almayı amaçlayan BHC hükümeti, 23 Eylül 1921'de 2. Kurultayını topladı. Kurultay sebebi ile Osman Hoca da daha evvel Şarki Buhara'dan çağırılmıştı. İkinci kurultay, daha evvelki kurultaydan daha fazla ilgi gördü. Sovyetler'e zaten olmayan güven duygusu, kurultayda serbestçe görüldü. Rus emperyalizmi ve hükümetin askeri varlığı tartışıldı. Kurultay neticesinde, Mirza Abdülkadir Muhiddinoğlu'nun yerine 1. Hükümetin Maliye Nazırı Osman Hoca Cumhurbaşkanlığına seçildi.³¹⁶ Osman Hoca Cumhurbaşkanı sıfatı ile yaptığı konuşmada; ' Halkımızın uzun zamanlardan beri hürriyet ve istiklaline kavuşarak milli iradelerinin hayatın her safhasında hâkim olmasını candan istediklerini biliyorum. Mesuliyetim altında kurulacak hükümetin en birinci işi halkımızın bu yüksek arzu ve emelini gerçekleştirmek olacaktır'³¹⁷ diyerek hükümetin ne asli bir

³¹⁵ BCA., nr.30.10.0.0/247.671.11. üzerinde tarih olmayan bu rapor Buhara'da görevli Türk subayları tarafından yazılmıştır. Ayrıca bu raporun tam metni için bkz., Mehmet Yılmaz - Ferudun Ata, "Buhara Halk Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor" SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.,15. Yıl 2004, s., 205-225.

³¹⁶ Baysun, a.g.e.,s.46.

³¹⁷ Naci Yengin, **Anayurt'tan Anadolu'ya Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa**, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2010, s.485.

dava yolunda olduğunu açık ve cesur bir şekilde ifade ederek, kurultaya katılanların gönüllerini fethetmiştir.

Cumhurbaşkanı Osman Hoca, başbakanlığa yeniden Feyzullah Hoca'yı tayin etmiş. Başbakan Feyzullah Hoca da hükümeti Harbiye Nazırı Abdülhamid Arifoğlu, Adliye Nazırı Mirza Abdulrahim, Dâhiliye Nazırı Ata Hoca, Maarif Nazırı Kari Yoldaş, Ziraat Nazırı Aşuroğlu Halim, Sıhhiye Nazırı Abdulvahid, İktisad ve Ticaret Nazırı Mirza Abdülkadir Muhiddinoğlu şeklinde kurmuştur.³¹⁸ Böylece Mirza Abdülkadir Muhiddinoğlu'nun hükümet üzerindeki etkinliği zayıflatılmış, Feyzullah Hoca ile diğer nazırlar mevkilerini muhafaza etmiş ve Feyzullah Hoca'nın hükümet üzerindeki etkisi bu tarihten itibaren daha da artmıştır. Çünkü Cumhurbaşkanı seçilen Osman Hoca, Feyzullah Hoca'nın amcazadesidir.

3.1.3. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Ruslar Tarafından Ortadan Kaldırılması

Doğu Buhara'dan kurultay sebebiyle ayrılan Osman Hoca barışın ve iç huzurun devamlılığını sağlamak için yerine kardeşi Ata Hoca'yı bırakmıştı. Huzursuzlukların tekrar baş göstermesi yüzünden Buhara Halk Cumhuriyeti meclisinin uygun görmesi üzerine Cumhurbaşkanı Osman Hoca, Harbiye Müsteşarı Ali Rıza Bey ve 850 kişilik bir birlikle Şarki Buhara'da bir teftiş ve tetkik gezisine çıktı. Osman Hoca 10 Aralık 1921 günü seyahatte bulunduğu Şarki Buhara'nın merkezi Duşanbe'de bölge Sovyet erkânına verdiği bir ziyafette, Şarki Buhara'yı hemen ve tamamen terk etmelerini istedi. Rus erkânının bu duruma karşı çıkması neticesinde Rus garnizon kumandanı Morozov, Rusya'nın Buhara'daki elçisi Yarinef, Doğu Buhara'daki konsolosu Nagurin ve eşleri Osman Hoca kumandasındaki askerler tarafından tutuklandılar. Bu sırada Buhara askerleri Rus garnizonunu da çembere alırlar ve burada bulunan Rus askerlerini de tutukladılar. Ancak bu durumu haber alarak Duşanbe'ye gelen başka Rus birlikleri ile Buhara askerleri arasında çarpışmalar başlar ve Osman Hoca ve askerleri geri çekilmek zorunda kalırlar. Bu olaydan sonra, Osman Hoca bir bildiri yayınlarak halkı ve eli silah tutan herkesi Rus askerlerine karşı şu sözlerle savaşa çağırır:

³¹⁸ Baysun, a.g.e., s.46.

“Türkistan ülkesi üzerine yarım asırdan fazla bir zamandır yüklenen düşman istilasından kurtularak hürriyet ve istiklale kavuşmak hepimizin gönlünde yaşayan en derin bir istek olduğuna şüphe yoktur. İşte bu emele kavuşmak zamanı gelmiştir. Elinde silah olan ve silah kullanmaya muktedir olan her bir Türkistanlıyı bu şerefli vazifeye davet ediyorum. Yaşasın hürriyet ve istiklal.”³¹⁹

Osman Hoca'nın Duşanbe'deki Rus Garnizonu'na yönelik saldırısı ve ondan sonra halkı Ruslara karşı milli istiklal savaşı yürütmeye çağırması kuşkusuz bir dönüm noktası olmuştur. Bu olay çarpışmalara bir işaret oldu ve Sovyetlere karşı mücadeleye hemen başlandı.

Osman Hoca ve beraberindekilerin mücadeleleri çalışmamızın son bölümündeki İstiklalcilik hareketi içerisinde anlatılacaktır.

Osman Hoca'nın tavizsiz tutumu üzerine 1 Şubat 1922 günü Sovyetler bütün hükümet üyelerini tutuklamak suretiyle Buhara Cumhuriyetinin ikinci hükümetini ortadan kaldırdılar.³²⁰

Üyeleri 1200'den fazla olmayan Buhara Komünist Partisi, Şubat 1922'den itibaren Rus Komünist Partisinin bir parçası olarak kabul edildi. 1923'ten itibaren Buhara Halk Cumhuriyeti'nin önemli makamlı Buharalı veya Rus hâkimiyeti altındaki Müslümanlar arasından yetiştirilen komünistler aracılığıyla dolduruldu ve idare edilmeye başlandı. 23 Haziran 1923'de Buhara'ya gelen RKP Komisyonu, Buhara hükümetini 'Sovyetleşmeye' engel olmakla suçladı. RKP Orta Asya Bürosu 4 Temmuz 1923'te Buhara içinde yer alan milliyetçilerin ayaklanmasını istedi. RKP Merkez Komitesi 31 Ocak 1924'te Orta Asya Bürosu Başkanı Rodzutak'a Buhara, Harezm ve Türkistan Muhtar Sovyet Cumhuriyeti vekillerini toplayarak yeni Sovyet Cumhuriyetlerine taksim etmek meselelerinde konuşma ve bu sahada tedbir alma yetkisini verdi.

25 Şubat 1924'te Buhara Komünist Partisi Merkez Komitesi, Buhara Halk Cumhuriyeti'ni feshetme kararını aldı. Buhara Komünist Fırkası 20 Eylül 1924'te Umum Buhara Halk Kurultayını yaparak Buhara Halk Cumhuriyetini “Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” olarak ilan ettiler. Aynı kurultayda Buhara

³¹⁹ Baysun, a.g.e., s.65.

³²⁰ Bademci, a.g.e., s.484.

topraklarının yeniden teşkil edilerek Özbekistan ve Türkmenistan Sosyalist Cumhuriyetlerine katılmasına karar verdiler. 27 Ekim 1924'te de Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ortadan kaldırıldığı resmen ilan edildi.³²¹

Buhara Milli Devleti 1920-1922 yılları arasında iki yıl yaşadı. 1922-1924 yılları arasında ülke RKP'ne bağlı Buhara Komünist Partisi tarafından idare edilmiştir. Ancak bağımsızlık yolundaki mücadele 1934 yılına kadar devam etmiştir.

3.1.4. Buhara Halk Cumhuriyeti Hükümetlerinin Önemli Faaliyetleri

1) Birincisi 12 ay ikincisi 6 ay kadar yaşamış olan Buhara Halk Cumhuriyeti hükümetleri, kısa süren hayatları boyunca Buhara'nın kaderi haline gelmiş olan asırlık Rus emperyalizmine tam manasıyla kafa tutarak Türklüğe şahsiyet kazandırdı ve Cumhuriyeti yaşatmak herkesin tek gayesi oldu.

2) Kısa bir süre için de olsa Ruslar, resmen istiklali tanındılar. Böylece, Buhara Türklüğünün yarım asırlık hayali gerçekleştirildi.

3) Osmanlı zabitlerinden faydalanılarak milli bir ordu kurulmasına çalışıldı.

4) Resmi devlet dili olarak Farsçanın yerine Türkçe kabul edildi. Böylece Buhara'da asırlardan beri devam eden Fars kültür teşkilatı yıkılarak, yerine Türk kültürü ikame edildi.³²²

5) Şarki Buhara'da yıllardan beri birbirini boğazlayan, ceditçilik ve kadimcilik kısmen de olsa barıştırıldı, Basmacılık bir milliyetçi hareket haline geldi.

6) Milli para basımına tekrar başlandı.

7) Kapitülasyonlar tamamen kaldırıldı.

8) Afganistan, Bakü, Moskova ve Ankara'da elçilikler kuruldu.

9) Osman Hoca, Anadolu'daki Türk Kurtuluş Savaşına yardımcı olmak Buhara Hazinesi'nin bir kısmını Ankara Hükümetine verilmek üzere Sovyetlere teslim etti ise de Ruslar bu paranın küçük bir kısmını Anadolu'ya aktardılar. Bu dahi Anadolu hareketinin başarıya ulaşmasında etkili oldu.

10) Yeni okullar açıldı.³²³

³²¹ Hayit, **Sovyetler Birliğinde Türklüğün...**, s.163.

³²² Baysun, **Türkistan...**, s.46.

3.1.5. Buhara Halk Cumhuriyeti Hükümetlerinin Ankara Hükümeti İle İlişkileri

Buhara Cumhuriyeti, kurulduğu ilk günden itibaren Ankara Hükümeti ile yakın ilişkiler kurma çabası içerisinde olmuştur. Hükümet Parlamentosu, Buhara Hanlığının ele geçirilmesi sırasında Moskova'ya götürülen Buhara Hanlık Hazinesinin bir kısmının Ankara Hükümetine yardım olarak aktarılması ile ilgili bir karar dahi alınmıştır. Mehmet Saray, bu yardım konusu ile ilgili olarak Osman Hoca'nın hatıratına dayanarak şu ifadeleri kullanmıştır; “Buhara Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra ben ilk Cumhurreisi olarak yanıma Başbakan Feyzullah Hoca'yı alarak birlikte Moskova'ya Lenin ile görüşmeye gittik. Görüşmemiz sırasında Türkiye'ye yardım meselesi gündeme geldiğinde bizim bu yardımı yapabileceğimizi Lenin'e ifade ettim. Ne kadar yardım yapabileceğimizi soran Lenin'e Buhara Emirliği döneminden kalan hazineden 100 milyon altın Ruble verebileceğimizi söyledim. Miktar ve tahsil etmek konularında Lenin ile anlaştıktan sonra biz Buhara'ya döndük. Bu yardım meselesini parlamento'ya intikal ettirdik. Buhara Parlamentosu, Türkiye'ye 100 milyon altın ruble yardımı, tek itiraz sesi yükselmeden, bir anda ve tam oy birliği ve hararetle tezahüratlar ve alkışlar eşliğinde kabul etti. Parlamente'nin bu kararı üzerine, hemen ertesi günü gereken muameleyi tekemmül ettirdik ve parayı derhal Ankara Hükümetinin emrine yetiştirilmek üzere Rus Hazinesine teslim ettik.³²⁴ Ancak Ruslar paranın büyük bir kısmına el koyarak sadece 11 milyon Rublesini Türkiye'ye göndermiştir.³²⁵

Bizim tarihimizde Rus yardımı olarak bilinen bu olayın iç yüzünü Yusuf Kemal Tengirşenk, Akşam gazetesinde yayınlanan beyanatında şöyle ifade etmiştir:

“Bugün herkesçe bilinmeyen bir gerçeği burada açıklayayım. Kurtuluş Savaşında Rusların verdiği altınlardan yukarıda bahsetmiştim. Ruslar bize bu

³²³ Ali Bademci, **a.g.e.** , s.487

³²⁴ Mehmet Saray, Milli Mücadele yıllarında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Reform Movements and Revolutions in Türkistan) Haz. Timur Kocaoğlu, **SOTA**, Haarlem (Hollanda), 2001, s.339-346.

³²⁵ Ercan Karakoç, **Atatürk'ün Dış Türkler Politikası**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002, s.46.

yardımı yaptı, ama parayı asıl veren Buhara Türkleridir. Ruslar buna vasıta olmuşlardır.”³²⁶

Mustafa Kemal ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Buhara Milli Hükümeti Ankara’ya, tahsilini Türkiye’de yapmış olan Recep Bey ile Nazırı Bey ve Sadreddin Beylerden oluşan bir iyi niyet heyeti göndermiştir. 31 Aralık 1921 tarihinde Ankara’ya ulaşan heyet üyeleri Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edildiler. Bu görüşmede Mustafa Kemal’e, Türkistan’daki genel durum hakkında bilgiler aktarıldı. Buhara’ya bir Türk Sefaret Heyeti gönderilmesi yönündeki talep iletildi ve Buhara Halk Cumhuriyeti tarafından gönderilen hediyeler takdim edildi. Mustafa Kemal Paşa görüşme sonrasında yaptığı açıklamada şunları söylemektedir:

“Muhterem Arkadaşlar, Türkistanlı kardeşlerimiz Sakarya zaferi münasebetiyle bize 3 kılıç ve bir de Kuran-ı Kerim göndermişlerdir. Türk milleti adına kendilerine teşekkür ederim. Bu mukaddes kitabı Türk milletine hediye ediyorum. Bu üç kılıçtan birisini ben aldım. İkincisini Batı cephesi kumandanı İsmet Paşa’ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir fatihine saklıyorum. Bu kılıç İzmir’e ilk giren kumandanın beline takılacaktır.”³²⁷

Heyetin ziyaretinden kısa bir süre T.B.M.M Hükümeti Galip Paşa’yı Buhara sefiri, Ruşen Eşref Üneydın’ı sefaret müsteşarı olarak tayin etmişti. Ayrıca Hamdullah Suphi Tanrıöver de heyete dâhil edilerek bölgede değerlendirmeler yapmakla görevlendirilmişti.³²⁸ Ne yazık ki Sefaret Heyeti’nin tayini, Enver Paşanın Buhara’ya geldiği zamana rastlamıştı ve Paşa’nın Basmacılar katıldığı sıralarda ise heyet yeni yola çıkmış vaziyetteydi. Ankara Hükümeti ile Moskova Hükümeti arasındaki yakın ilişkilere rağmen Sovyetler, Basmacılık direnişi nedeniyle sefaret

³²⁶ **Akşam Gazetesi**, 4 Mayıs 1970, Atatürk’ün Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk’in anıları, yazar (İhsan Ilgar)

³²⁷ Atatürk’e sunulan el yazması Kuran-ı Kerim bugün Meclis kütüphanesinde bulunmaktadır. Kılıçlardan iki tanesi Atatürk ve İsmet Paşa tarafından kullanılmıştır. 26 Ağustos 1922 tarihinde, Büyük Taarruza hazırlanırken Kocatepe’de çekilen meşhur resimde Atatürk ve İnönü’nün belinde takılı olan kılıçlar söz konusu bu hediye kılıçlardır. Üçüncü kılıç ise İzmir’e ilk giren süvari zabiti Şeref Bey’e bizzat Atatürk tarafından takılmıştır. Bu konuda Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Saray, **Atatürk’ün Sovyet Politikası**, İstanbul 1990 ve **Atatürk’ün Milli Dış Politikası 1919-1923**, Ankara, 1981.

³²⁸ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.78.

heyetinin Batum'dan daha ileriye gitmesini engellemiştir. Sefir Galip Paşa Batum'dan Trabzon'a geçerken Hamdullah Suphi Batum'da kalmıştır.³²⁹

3.2. BUHARA MERKEZLİ İSTİKLALCİLİK ‘‘BASMACILIK’’ HAREKETİ ve ENVER PAŞA

3.2.1. İstiklalcilik Hareketi'nin Ortaya Çıkışı

Fergana ve Harezm bölgelerinde olduğu gibi Buhara toprakları dâhilinde de İstiklalcilik mevcut olan siyasi yapının Ruslar tarafından dağıtılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Hokand ve Hive yönetiminde yer alan yönetici ve memurların başlattığı hareket halkın diğer kesimleri tarafından desteklemiş ve Rus karşıtı hareketler bir halk hareketine dönüşmüştür. Buhara merkezli İstiklalcilik hareketinin başlaması bu açıdan diğer bölgelerden biraz farklı şekilde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Buhara'daki hareket ülkesi işgal edilen Emîr tarafından başlatılmıştır. Bu yönü ile diğer bölgelerin aksine tek elden yönetilme imkânına sahip olmasına rağmen bu hususa kısmen ulaşılabilmiş buradaki hareket de diğer bölgelerde olduğu gibi tek elden bir mücadele mahiyetine ulaşamamıştır.

Buhara dâhilindeki gelişmeler de hareketin tek elden idare edilmesine müsaade etmemiş kendine özgü özellikleri dolayısıyla hareket Doğu Buhara ve Batı Buhara diye gruplandırabileceğimiz şekilde ortaya çıkıp yayılmıştır. Doğu Buhara'daki İstiklalcilik hareketi Âlim Han'ın liderliği altında gelişip Buhara merkezli istiklalcilik hareketinin ana kısmını teşkil etmektedir. Âlim Han'ın Afganistan'a gitmesinden sonra değişik komutanlar tarafından fakat Âlim Han adına yürütülmüştür. Batı Buhara bölgelerinde ortaya çıkan hareket ise yine Âlim Han'ın kontrolü ve desteği ile Molla Abdulkahhar liderliğinde ortaya çıkıp gelişmiştir. Bu iki grubun ortaya çıkışında coğrafi şartlar etkili olduğu kadar Buhara dâhilindeki siyasal gelişmeler de çok etkili olmuştur. Doğu Buhara'da yürütülen hareket Emîrlik

³²⁹ E. A. Allworth, A. Conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid (Reform Movements and Revolutions in Türkistan) Haz Timur Kocaoğlu, **SOTA**, Haarlem. 2001, s:103.

yönetimini tekrar ihdas etme amacıyla olduğu için hem Ruslara hem de onların desteği ile ayakta duran BHC ye karşı yürütülmüştür. Batıdaki hareket ise Âlim Han'ın belirttiğine göre Emîrlik yönetimini ihdas etme gayesi ile faaliyet gösterecekler de, BHC'deki Rus baskısından rahatsız olanlar ile yakın temas kurulması sebebiyle daha çok işgalci Rusları Buhara'dan atma amacı ile yürütülmüştür.³³⁰ Ortaya çıkış amaçları ve zeminleri benzer olmasına rağmen bu iki hareket coğrafi sebeplerden dolayı fiili olarak birleştirilememiştir. Âlim Han'ın liderliğini yaptığı hareket Buhara işgal edilir edilmez bu işgalin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmasına karşın Molla Kahharın idare ettiği hareket Buhara Halk Cumhuriyeti'nin içindeki iktidar mücadelesi ve bu mücadele sonunda yönetimin Rusların elinde olmasının anlaşılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Rus kontrolünün yarattığı endişeyi ortadan kaldırmak için BHC kadroları ülkede birliğin önemini vurgulayan yazılar yayınlamışlardır. Buhara'nın bağımsızlığını koruması halinde Buhara'nın birkaç yıl içinde tanınamayacak kadar gelişeceği dile getirilerek bir bakıma zaman istenmiştir.³³¹ Tüm bu çabalara rağmen Devletmenbeg, Cabbarbeg ve Danyalbeg gibi liderler Molla Abdulkahhar'ın liderliği altında BHC ne karşı harekete geçmişlerdir.

BHC yönetimi kendisine karşı olan bu ayaklanmayı önlemek amacıyla ilk olarak Maliye Bakanı Osman Hoca'yı Duşanbe'ye göndermiştir. Osman Hoca yaklaşık 8 ay burada kalarak başta Molla Abdulkahhar ve bu hareketin diğer önemli liderleri ile çeşitli münasebetlerde bulunarak buradaki durumu kontrol altına almaya çalışmıştır. Buhara'da yönetimini ele geçiren YB hareketinin milliyetçi kanadını oluşturan bu grup Bolşeviklere ve Ruslara karşı olup, Buhara'nın tam bağımsız olmasına taraftar oldukları için Âlim Han'a bağlı olmamakla beraber Emîr'e bağlı hareket eden Molla Abdulkahhar'a destek vermişlerdir. Bu kişiler, BHC Cumhurbaşkanı Osman Hoca, Muhiddin Mahsum Hoca, BHC polis şefi Ali Rıza Efendi, Şerabat vilayeti temsilcisi Hasan Efendi, Tirmiz vilayeti askeri birliklerinin komutanı Osman Efendi, Savaş İşleri Bakanı Abdulhamit Arifov, gibi yeni

³³⁰ Molla Abdulkahhar'ın faaliyetleri hakkında Âlim Han hatıratında şunları ifade etmektedir: "Molla Abdulkahhar Darü's-saltana Kabil'den bu bendenin izni ile Buhara ve onun etrafında fedakar mücahitlere liderlik yapıp askerle arasında düzen meydana getirmiştir. Nurata vilayetine girmiş Bolşevikleri tutuklayıp halk ona memnuniyetini gösterip hutbeyi bu bende-i aciz adına okutmuştur. " Bkz., Alim Han, **a.g.e.**, s.23.

³³¹ M.B., "Buhara'da Tertip ve İntizam", **Buhara Ahbarı Gazetesi**, No 1, 3 Aralık 1920.

yönetimde görevli kişiler olup bunlardan bir kısmı açıktan bir kısmı ise imkânları ölçüsünde gizli olarak silahlı mücadeleye destek vermişlerdir.³³²

Halkın yeni kurulan BHC ve Bolşeviklere karşı halkın tepki göstermesinin ve İstiklalcilik hareketine katılıp destek vermesinin en büyük sebebi karşılaştıkları ağır baskılardır. Gerçi BHC yöneticileri bu hareketleri gerçekleştirmemişlerdi fakat onların işbirliği içinde oldukları ve onlar sayesinde Buhara'ya hâkim olan Bolşevik Ruslar yerli halka çok büyük zulümler yapmışlardır. Doğal olarak halk hem BHC yönetimine hem de Bolşevik Ruslara tepki göstermeye başlamışlardır. İşte Emîr taraftarı olmayıp bağımsız Buhara Devleti'ne taraftar olan ve Rusların ülkeden çıkmasını savunan bu kesim işgal sonrası ortaya çıkan üçüncü grubu oluşturuyordu. Rusların Buhara'yı ağır bir bombardıman ile işgal edip şehri talan etmeleri, masum insanları öldürmeleri, ülke içinde garnizonlar kurarak bu birlikler sayesinde halka kötü davranmaları, yerli halkın dini ve milli değerlerine saygısızlık yapmaları, camileri yakmaları, camileri askeri birliklerin ikametgâhına dönüştürmeleri, askerlerin Kuran-ı Kerim sayfalarını sigara kağıdı olarak kullanmaları, toplu ibadetleri yasaklamaları, halk tarafından sevilen tanınmış kişileri öldürmeleri ve zenginlerin mallarını müsadere etmeleri, İstiklalcilik hareketini yürütenlere desteğin artmasına ve katılımın halkın geniş kesimlerine ulaşmasına olanak vermiştir.³³³

3.2.2. Enver Paşa'nın Buhara'ya Gelişi ve Buhara Merkezli İstiklalcilik Hareketine Katılması

Osmanlı Devletinin ölüm kalım savaşı verdiği I. Dünya Savaşı yıllarında ülkenin kaderinde etkili olan simalardan biri olan Enver Paşa, savaştan sonra ayrılmak zorunda kaldığı Anadolu'dan çok uzaklardaki Türkistan topraklarında giriştiği faaliyetler ile Sovyet dönemi öncesi Türkistan tarihinde de etkili şahsiyetlerden biri olmuştur. Anadolu topraklarına girişi TBMM'nin 16 Mart 1921 tarihli karar ile dâhili ve harici siyaset açısından sakıncalı bulunarak yasaklanan

³³² Coreyev, **a.g.e.**, s.251.

³³³ Recepov, **Kızıl Armiye...**, s.14-15.

Enver Paşa'nın,³³⁴ Türkistan topraklarında giriştiği istiklalcilik hareketi ve akabinde şehit olması hem onun hayatının hem de Türkistan tarihinin önemli ve anlamlı bir kısmını teşkil etmiş, yıllar sonra dahi kahraman bir kişilik olarak tarih sayfalarında yer almasına sebep olmuştur. Giriştiği projedeki başarısızlık Türkistan'a yönelik çalışmaları Rusların etkisi ile Pantürkizm ipoteğine soksa da, güttüğü amaçların milli hisleri okşaması, gerek Türkistan'da gerekse Türkiye'de milliyetçi çevrelerce sempati ile bakılan bir kişi olmasına sebep olmuştur. Onun Türkistan'daki faaliyetleri Rus karşıtlığının bir dayanağı olmasına ve İstiklalcilik hareketinin parlak simalarından biri olarak anılmasına sebep olmuştur.

Enver Paşa'nın faaliyetleri, Fergana Bölgesi, Harezm Bölgesi ve Buhara Bölgesi olarak üç bölüme ayrılan İstiklalcilik hareketinin Buhara bölgesi faaliyetleri içinde değerlendirilmelidir. Gerçi o tüm bölgelerdeki İstiklalcilik hareketini tek bir bayrak altında toplamayı tasarlamıştı ama ortaya çıkan fiili şartlar onun ilk başlarda sadece Doğu Buhara'da yürütülen hareketin liderliğini yapmasına müsaade etmiştir. Bu durum dahi diğer bölgelerde yürütülen mücadelelere nazaran Ruslar için daha tehlikeli bir vaziyetin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Üç bölgede yürütülen hareketin tek bir çatı altında toplanması ihtimalinin en çok güçlendiği dönem Enver Paşa dönemi olmuştur. Alim Han dışında, İstiklalcilik hareketini yürüten Mehmet Emin Bek, Kette Ergeş, Şir Muhammed Beg, Cüneyt Han gibi liderlerin eğitim durumları ve devlet idaresindeki tecrübeleri dikkate alındığında, Enver Paşanın, eğitimi siyasi ve savaş tecrübesi sayesinde diğer liderlerin aksine İstiklalcilik hareketinde birlik meydana getirme ihtimali daha iyi anlaşılmış olur. Fakat Türkistan'da yüzyıllar boyunca devam eden siyasi, ekonomik, içtimai gerilik ile Enver Paşa'nın bu olumsuzlukları bertaraf edecek siyasi ve askeri dış destek sağlayamaması bu ihtimalin gerçekleşmesine mani olmuştur. Enver Paşa'nın İstiklalcilik hareketini tek bir çatı altında toplayamaması ve Buhara Eski Emîri Âlim Han tarafından Buhara'daki istiklalcilik hareketinin lideri olarak atanması, fikri anlamda bütün İstiklalcilik hareketinin lideri olsa da, fiiliyatta bütün

³³⁴ BCA., nr. 30.18.1.1/2.38.18.

istiklalcilik hareketinin değil de sadece Buhara merkezli İstiklalcilik hareketinin askeri lideri olmasına sebep olmuştur.

Buhara Merkezli İstiklalcilik hareketi Emîrin Buhara'dan çıkışı ile başlamış Emîrin Afganistan'a gitmesinden sonra da devam etmiştir. Bu hareketin kendi içinde Âlim Han dönemi, Enver Paşa dönemi ve İbrahimbeg Lakay dönemi olarak ayrılması, konunun daha anlaşılır olmasına yardımcı olacaktır. Buhara dâhilindeki diğer istiklalcilik hareketleri ve Doğu Buhara'daki bu hareket Ruslara karşı yapılması dolayısıyla istiklalcilik hareketi içerisinde değerlendirilebilir. Fakat Fergana vadisindeki hareketten farklı olarak Türkistan kavramı etrafında değil de Buhara Hanlığı'nın Rus işgalinden kurtarılması amacıyla yapılmasından dolayı Buhara'daki hareket farklı bir niteliğe sahiptir. Gerçi İstiklalcilik hareketine hareket getiren Enver Paşa da bu hareketin sadece bir döneminde yer almıştır. Fakat onun Âlim Han adına iş görmesi Buhara Hanlığını diriltmek amacından değil mevcut durumda sağlayabileceği en etkin desteğin Doğu Buhara'da olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Emîr taraftarları ile yürüttüğü mücadelenin Enver Paşa dönemi diğer bölgelerdeki istiklalcilik hareketi ile aynı niteliğe sahip olması açısından önemlidir. Onun bu düşüncesi yürüttüğü hareketin bölgesel bir hareket olmaktan çıkıp milli bir harekete dönüşmesine sebep olmuştur.

Enver paşanın İstiklalcilik hareketine katılmasına ve faaliyetlerine geçilmeden önce Doğu Buhara'daki durumun izah edilmesi gerekmektedir. Önceki konularda denildiği gibi Âlim Han Buhara'dan çıkmak zorunda kalınca ülkenin Doğu bölgelerine çekilmiş ve Afganistan'a geçtiği 3 Mart 1921 tarihine kadar Bolşeviklere karşı bizzat mücadele etmiştir. Âlim Han'ın hatıratında belirttiğine göre, Afganistan'a giderken İbrahim Beg ve Devletmen Beg Divanbegi'i kendi yerine atayarak direnişin devamını sağlamaya çalışmış yardım getirinceye kadar düşmana karşı durmalarını tembihlemiştir.³³⁵ Fakat Afganistan'dan geri dönemeyince Âlim Han'ın Doğu Buhara'da yürüttüğü mücadelenin liderliğini İbrahim Beg Lakay üstlenmiştir. İbrahim Beg, Buhara'nın Bolşevikler tarafından işgalinden sonra Sovyet işgaline karşı koyan yüzlerce mücahitten biri olup, Hisar

³³⁵ Âlim Han, **a.g.e.**, s.16.

vilayetinde yaşayan Lakay aşiretine mensup idi. Âlim Han'ın Amu Nehrini geçerek Afganistan'a gitmesi üzerine emîr adına cihada başlamış, Hisar Kalesi'ni alarak burasını kendine merkez yapmıştır. Yakalanıp idam edilinceye kadar Âlim Han ile irtibatını devam ettirmiş ve görevini sadakatle ifa etmiştir.

Enver Paşanın Buhara'ya geldiği 1921 yılının ekiminde bu bölgenin kontrolü İbrahim Beg Lakay'ın kontrolünde olup, İstiklalcilik hareketi Emîr adına onun tarafından idare edilmekteydi. Hem Bolşeviklere hem de Ceditlere düşman olan Emîr taraftarları feodal beyler tarafından idare olunup örgütsüz ve eğitimsiz köylülerden oluşuyordu. Bu gruplar Lakay Özbeklerinin lideri İbrahimbeg Lakay, Dervaz Taciklerinin lideri İşan Sultan ve Belcuvan Taciklerinin lideri Devletmen Beg tarafından idare edilmekteydi.³³⁶ Her ne kadar eğitimsiz ve örgütsüz güçlerden oluşsa da bu dönemde Ruslara karşı direnen en güçlü grup Emîrin artık güçleri diye de adlandırabileceğimiz bu gruptur. Bu bölgedeki direniş hareketi farklı komutanlar tarafından idare olursa da İbrahim Beg'in Emîr tarafından görevlendirilmesi Emîr komuta zincirinde kısmen birlik sağlanmasına imkân vermiştir. İbrahim Beg'in liderliği ve harekette Taciklerin de ağırlıklı olarak yer alması, Enver Paşa için iki önemli sorunu ortaya çıkaracaktır. Bunlardan birincisi hareketin lideri konumundaki İbrahim Beg'in, Enver Paşanın gelmesi ile liderliğini kaptırmamak için Enver Paşaya karşı gönülsüz davranması, ikincisi ise Tacik faktörü yüzünden Doğu Buhara'daki hareket ile Özbeklerden müteşekkil Fergana kuvvetlerinin birleşmemesi olmuştur.

Enver Paşa'nın İstiklalcilik hareketine katıldığı sıralarda Doğu Buhara'daki vaziyet kısaca özetlendikten sonra, konunun anlaşılır olması için hikâyenin başına dönüp, Enver Paşa'nın Rusya ve Türkistan'daki hayatı ve faaliyetleri özetlenmeye çalışılacaktır. Anadolu topraklarındaki faaliyetleri konumuzla doğrudan ilişkili olmadığı için, Enver Paşa'nın hikâyesine Buhara'ya gelişi ile başlanacaktır.

Osmanlı tarihinin son yıllarına damgasına vuran Enver Paşa'nın en çok üzerinde durulan yönlerinden birisi Türk dünyasına yönelik fikirleri ve girişimleridir. Bazı kesimler hayali projeler dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne ağır bedeller ödettiği

³³⁶ Nermin Menemencioğlu, "Enver Pasha in Turkhistan 1918-1922", **X Türk Tarih Kongresi** (Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler), IV Cilt TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 1521.

düşüncesi ile onu eleştirirken bazı kesimler de Türkistan'daki faaliyetleri yüzünden onu bir özgürlük ve Türklük kahramanı olarak değerlendirmektedir. Fakat şurası da unutulmamalıdır ki Enver Paşa öldükten sonra, ne Türkiye ne de Türkistan topraklarında faaliyetlerinin haklılığını savunacak siyasi bir zemine kavuşamamış, her iki cenah da kendi siyasi amaçları doğrultusunda Enver Paşa'nın aleyhinde siyasi propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir. Fakat şurası bir geçektir ki Enver Paşa'nın Türkistan milli mücadelesine katılması harekete ivme kazandırmış ve birbirinden bağımsız hareket eden birliklerin tek çatı altında toplanma ihtimalini her zamankinden daha fazla ihtimal dairesine sokmuştur. Her ne kadar Z. Velidi Togan hatıralarında Enver Paşa'nın Buhara'ya gelişini ve faaliyetlerini olumsuz bir şekilde ifade etse de istiklalcilerin siyasi kişiliği ile öne çıkan simalarından Mustafa Çokay, Enver Paşa'nın faaliyetlerine farklı bir anlam yüklemektedir. Çokay'ın; "Enver Paşa'nın 1921 yılının güz aylarında birden bire Buhara şehrinde ortaya çıkması Türkistanlılarda yurdumuzun milli düşmanlarına karşı mücadelede başarıya ulaşma imkânına olan ümitleri arttırmıştı. Askeri tecrübe ve şahsi cazibesi Türkistan isyancılarını kendi rehberliğinde birleştirmek için son derece mühim olan bu sıfatlar Enver'de fazlası ile mevcuttu"³³⁷ ifadelerinden Enver Paşa'nın Türkistan İstiklali için şehit olma pahasına giriştiği faaliyetlerin karizmatik bir liderden yoksun Türkistan istiklalcileri için ne anlama geldiğini daha iyi ifade etmektedir. Enver Paşanın istiklalcilik hareketindeki bu yönü ile onun karşılaştığı zorluklar ve başarısızlık nedenleri birbirine karıştırılmamalıdır. Zira aydın kesim (ceditçi) tarafından tanınan ve Osman Hoca gibi şahsiyetler tarafından desteklenen Enver Paşa'nın, İbrahim Beg Lakay gibi bazı komutanlar tarafından yeteri kadar benimsenmemesi ve Türkistan'ın sosyo - kültürel yapısı dolayısıyla örgütlenme sıkıntısı çekerek Enver Paşa'yı zor durumda bırakması farklı bir konudur. Bu olumsuzluklardan hareketle onun Türkistan'daki faaliyetlerini farklı şekilde yorumlamak ve olumsuz bir tavır takınmak doğru bir yaklaşım değildir.

Enver Paşa'nın hayatında bir dönüm noktası olan ve şehit olması ile neticelenen Türkistan'daki faaliyetleri 1 Eylül 1920 tarihindeki Bakü Kongresinden sonra Buhara'ya gitme kararıyla başlamıştır. Enver Paşa Batum'dan hareket ederek,

³³⁷ Mustafa Çokayoğlu, Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları, **Y.T.**, s.33, Ağustos 1932, s.5.

Tiflis üzerinden Bakü'ye gelmiş oradan da gemiyle Kızıl Su' ya, oradan da demiryolunu kullanarak 2 Ekim 1921 tarihinde Buhara'ya ulaşmıştır. Yanında Moskova Hükümeti'nin temsilcisi de bulunan³³⁸ Enver Paşa Buhara'da coşku ile karşılanmıştır. Moskova'dan niçin geldiği belli olmayan Enver Paşa'nın gelişi o tarihte Baysun'da bulunan Cumhurbaşkanı Osman Hoca'ya bildirilince oda bir mektup göndererek gelişinden duyduğu memnuniyeti bildirmiş ve desteğini eksik etmeyeceğini ifade etmiştir.³³⁹

Bu olumlu gelişmelere karşın Enver paşanın kafasında olayları ne şekilde yönlendireceği konusunda net bir hareket planı yoktur. Çünkü kendi önderliği altında kurmayı tasarladığı Sosyalist İslam Devleti fikri, Bakü Kongresindeki izlenimleri ve Bolşeviklerin gerçek niyetleri hakkındaki fikrinin netleşmesiyle sona erince daha geniş kitlelere hitap eden bir İslam devleti kurma fikrine kapılmıştır. Bu projesini gerçekleştirmek için hem Ruslardan yardım almak istemiyor hem de onlara düşman olmak istemiyordu. Fakat asıl amacı bir Turan devleti kurmak olduğu için milli duygularından ziyade dini duygular ile Ruslara karşı mücadele eden İstiklalciler ile iş birliği yapma olasılığını da düşünmek zorunda kalmıştır. Rusların dışındaki alternatifleri seçmesi Ruslara karşı savaş açma anlamına geldiği için, yıllarca Bolşevik gibi gözükp Türkistan'a gitmek için Rusların yardımını ve desteğini alan Enver Paşa'nın bindiği dalı kesmesi anlamına geliyordu. Çünkü böyle bir durumda kendisine destek olacak bir güç olmayacak ve koskoca bir düşman karşısında yapayalnız kalacaktı.³⁴⁰ Bu ikilemler Enver Paşa'nın Buhara'da bulunduğu süre içersinde bazı tereddütler yaşamasına neden olmuştur. Enver Paşa karşısındaki alternatifler sadece yukarıda zikredilen durumlar ile sınırlı olmayıp her alternatif kendi içinde bazı tezatları ve zorlukları içeriyordu.

Örneğin, İstiklalcilere katılması durumunda bu gruplar üzerinde etkili olan devrik Emîr Âlim Han ile nasıl bir pozisyon içinde hareket edecekti. Kendisi fikren

³³⁸ Ruslar Enver Paşa'ya uzun süre destek vermişlerdir. Buhara'ya gelişini de Ruslar temin etmişlerdir. Çünkü Bolşevikler, Enver Paşa'yı kullanarak Türkistan'daki İstiklalcilik hareketini bastırmayı amaçlamaktaydılar. Enver Paşa'da Bolşevikleri kullanmak istemiştir. Enver Paşa'nın Buhara'ya geçerek buradaki İstiklalciler hareketine katılması ile görünürdeki işbirliği tamamen ortadan kalkmıştır.

³³⁹ Hayit, **Basmacılar..**, s.196-197

³⁴⁰ Kenan Aksu, **İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa, Çatı Yayınları**, İstanbul 2007, s.108.

YB'a yakın olmasına karşın YB'ı Ruslar kadar tehlikeli ve düşman olarak gören istiklalci gruplar ile dengeyi nasıl sağlayacaktı. Eğer askeri bir harekât yapılacaksa hali hazırda silahlı mücadele yürüten İstiklalciler ile iş birliğine gidilmesi en mantıklı yol gibi görünmekte idi. Bir diğer alternatif ise yeni kurulan Buhara Hükümeti ile iş birliğine geçmekti. Fakat bazı kişilerin desteğine rağmen Buhara Cumhuriyeti'ndeki Rus varlığı yeni hükümet ile de iş birliği yapmaya müsaade etmiyordu. Kişisel hırsları ve içinde bulunduğu ruhsal durum, tüm zorlulara rağmen, Almanya'ya giderek her şeyden el etek çekmesine mani oluyordu. Tüm bu alternatifler ve birbiri ile zıt şartlar Enver Paşa'nın Buhara'da olduğu dönemde tereddütler yaşamasına sebep olmuştur.

Enver Paşanın Buhara'ya gelmesinden sonra harekete atılma öncesinde içine düştüğü kararsızlık bu sürecin plansız ve olayların akışına göre şekillenmesinden olduğu kadar birbirine zıt birçok alternatifin mevcudiyetinden de kaynaklanmaktadır. Örneğin Z. Velidi Togan'ın hatıralarında bu hususta aktardıkları dikkat çekicidir. “Enver Paşa'nın bazı arkadaşları ile Buhara'ya gelmiş olduğuna dair haberden bir gün sonra, ben Buhara'dayım hemen buraya gelmenizi rica ediyorum, diye küçük bir mektup geldi. Bende hiç durmadan atıma bindim ve tek başıma Buhara'ya gittim.... Kendisinin Buhara'ya kadar gelmiş iken Türkistan için faydalı olabilecek ne gibi işler yapabileceğini ve kendisine bu hususta ne gibi tavsiyelerde bulunacağımı sordu. Ben böyle karar verdim öyle yapacağım diye bir iddiası yoktu. Doğrusu şaşkındı”.

Togan'ın anlattığına göre Paşa ile dört defa görüşmüş ve bu görüşmelerinde, Almanya'ya dönme, Afganistan'a gitme ya da direnişçilere katılma konusunda tereddüt yaşamıştır. Togan, dördüncü ve son görüşmesini de şu şekilde aktarmaktadır:

“Mirza Muhittin Hakimbay'ın evinde mahrem arkadaşlarımızdan iki üç kişiyi çağırdık. Paşa bize belki de Basmacılar geçeceğini anlattı. Mamafih daha birkaç gün var. Senin dediklerini de hala düşünüyorum, eminim ki bütün sözlerinde samimisin. Burdalık yolundaki hazırlığı da bırakmayalım dedi. Gözlerinden yaş akıyordu. Bu hali ile mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu gibiydi. Çok samimi olarak konuştu ve fikirlerini açıkça söyledi. Afganistan'a geçerse belki Türkistan milli mücadelesine

artık katılamayacağını düşünüyordu. Bu memleketin kurtuluş hareketine canını feda etmek hususunda kararı kesindi. Ruslar ile mücadele için her ne yapmak lazımsa onu yapmanın zaruri olduğunu anlattı. Şimdi kendisini Türklerin ana vatanında hissettiğini söyledi. Bu zatın çok büyük bir idealist olduğunu hatta hayatla ve vakalarla pek hesaplaşmadığını ve Türkistan'ın coğrafya ve istatistiğine dair Avrupa ve Rus neşriyatını okumamış olduğunu o günlerde gördüm. Şüphe yok ki bu zat Türkistan'da yapacağı işlerini ancak burada, Buhara'da bulunduğu günlerde tasarlamıştı".³⁴¹

Enver Paşa ile ilgili yapılan çalışmaların ortak düşüncesi onun mücadele ettiği Türkistan hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığı konusunda birleşmektedirler.³⁴²

Enver Paşanın İstiklalciler safına katılmasında Buhara'nın içinde bulunduğu siyasi durumun etkisi de oldukça fazladır. Buhara'yı işgal edilmiş bir ülke gibi gören Ruslar BHC'nin çalışmalarını kontrol altında tutmaya çalışıyor ve baskı yapıyorlardı. Buhara Hükümeti yetkilileri Rus baskısından endişe duyduklarından, Enver Paşa'nın Moskova ile Buhara arasında arabuluculuk yapmasını istiyorlardı. Osman Hoca ve bazı hükümet yetkililerinin Enver Paşa'nın gelişini sevinçle karşılamalarının bir sebebi de Enver Paşa'nın görünüşte Moskova Hükümeti ile arasının iyi olması ve bu konumunun Rus baskılarını azaltacağı beklentisi idi. Ayrıca Enver Paşa gibi devlet idaresinde tecrübesi olan birinin Buhara'da kalması Ceditçiler'den oluşan hükümete güç katacaktı. Enver Paşa'nın fikriyatının faaliyetlerinin ve dünya görüşünün Ceditçiler ile uyuşması Buhara şartlarında düşünüldüğünde, onun bir lider olarak ön plana çıkması mümkündü. Fakat o bu ihtimalin hayata geçirilmesinde biraz geç kalmıştır. Âlim Han'ın Buhara'dan çıkmak zorunda kaldığı 1920 yılının Eylül aylarında Buhara'da olsaydı Ceditçi kadrolara daha büyük yararı olabilirdi. Fakat bu tarihlerde Enver Paşa daha farklı projeler ile ilgilenmiştir. Onun Türkistan'a yönelmesi için Sakarya Zaferinin (13 Eylül 1921) kazanılması gerekmektedir.

³⁴¹ Togan, **Hatıralar**, s.330-335

³⁴² Aksu, **a.g.e.**, s.,128'de, Jacop M. Landau'nun, **Pan – Turkism: From Irredentism to Cooperation, Hurst**, London 1995, eserinin 56'dan şunları aktarmaktadır; "Artık o bir Emîrdi ve popülaritesi de her geçen gün bir çığ gibi büyüyordu. Bir an kendisini bölgenin hükümdarı gibi hissetmeye başladı. Fakat Enver Paşa bölgenin insanlarından ve coğrafi yapısından pek fazla haberdar değildi".

Her ne kadar Z.V. Togan, Enver Paşa'nın Buhara'daki faaliyetlerini etkisiz görüşmeler olarak gösterse de tüm bu olumsuz etkenlere rağmen Enver Paşa Buhara'da kaldığı kısa süre içinde arabuluculuk yapma şansına erişmiştir.³⁴³ 1921 yılı Ekim ayında Sovyet Rusya Halk Konseyine yazdığı mektup arabuluculuktan ziyade bir nota niteliğinde olup onun Ruslara karşı tutumunu da açıkça ortaya koymuştur. Bu mektupta şu ifadeler yer verilmiştir;

“Müslüman Asya'yı İngiliz emperyalizminden kurtarma görevini ancak Sovyet Rusya devrimci liderliğindeki bağımsız Buhra'nın yardımı ile başarılı bir şekilde tamamlayabiliriz. Bundan dolayı halk komiserliği konseyinden, Buhara topraklarında işgal edilmiş topraklardaki düşman ordusu gibi davranan kızıl orduyu geri çekmesini rica ediyorum. Kızıl Ordu açlık içinde kıvranan Müslüman halkın elindeki son dilim ekmeğini de almıştır ve Sovyet Rusya'ya karşı memnuniyetsizlik havasını oluşturmuştur. Doğu Buhara'daki ayaklanma genişliyor. Bu ayaklanma cumhuriyetin diğer bölgelerine de sıçrayabilir. Bu olayların doğu cepheniz için büyük tehlike arz ettiği hususunda Sovyet Hükümetini uyarıyorum. Buhara halkına kendi hayatını belirleme hakkı verilmelidir. Buhara halkının ricası üzerine, Sovyet Rusya Hükümeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında yapılacak görüşmelerde Buhara halkını temsil etmeye hazır olduğumu belirtmek isterim. Bu teklife kısa zamanda cevap vermenizi görüşmeler için temsilciler belirlemenizi istirham ediyorum. Ben görüşmelerin Buhara'da 1921 yılı Aralık ayında olmasını tavsiye ederim.”³⁴⁴

Bu mektup Enver Paşa'nın Ruslar hakkındaki düşüncelerinde köklü değişikliklerin meydana geldiğinin açık bir göstergesi olmuştur. Zira birkaç ay öncesinde Müslüman halklarının Batı emperyalizminden kurtuluş yolunu Sovyetler ile işbirliğinde gören Enver Paşa şimdi kızıl emperyalizmden bahsetmeye başlamıştır.³⁴⁵

Bu mektup Enver Paşa'nın, Ruslara karşı aleni şekilde tavır aldığının bir göstergesidir. Zaten Ruslar da Enver Paşa'nın Buhara'daki faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı. Buhara'ya gelişinden 2 gün sonra Buhara komünistleri

³⁴³ Baymirza Hayit, **Basmacılar**, s.199.

³⁴⁴ Hayit, **Basmacılar**, s.197.

³⁴⁵ Menemencioğlu, **a.g.m.**, s.152.

RKPMK'sine Enver Paşa ile ilgili bir rapor yollamış merkezi komitenin 9 Ekim tarihindeki toplantısında Enver Paşa'nın Buhara'dan çıkarılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca Kagan'da bulunan Rus elçiliğinde yapılan bir görüşmede Rus Elçisi Yurinev'in sarfettiği cümleler Rusların Paşa'ya bakış açısını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu sohbette Paşa, Cemal Paşa'nın Afganistan'dan ne zaman döneceğini sorması üzerine elçi; "Cemal Paşa'ya yol vermek bir yana sizin Buhara'da hangi işler ile meşgul olduğunuzu çok iyi bilmekteyiz"³⁴⁶ diyerek açıktan açığa Enver Paşa'yı tehdit etmiştir. Elçinin sarf ettiği bu sözler Enver Paşa'nın karar sürecini derinden etkileyerek İstiklalciler safına katılması hususunda acele etmesine neden olmuştur. Mevcut alternatifler içinde başarıya en yakın gözükeni, İstiklalciler safına katılması ve kurmak istediği devletin çekirdek askeri kuvvetlerini meydana getirerek Rusları bu topraklardan atması idi.

Eğer Ruslar ile savaşılacaksa ki bu kaçınılmaz bir durumdu, hali hazırda devam etmekte olan ve Rusları gerilla savaşı yöntemleri ile oldukça zor durumda bırakan İstiklalciler ile iş birliği yapma ve onların başına geçerek milli bir birlik meydana getirme fikri daha akılcı gözükmekteydi. Olayların bu şekilde gelişmesinden önceki süreç elbette kolay geçmemiştir. Fikirleri netleşmeden önce birçok gelgit yaşamıştır. Bu gelgitler (Almanyaya'ya gitme seçeneği hariç) gerçekleştirmeyi düşündüğü amacı hakkında olmayıp amacına ulaşmak için takip edeceği yöntem hakkında olmuştur. Bu toraklarda Ruslara ile kozunu paylaşma ve bu toprakları Rus emperyalizminden kurtararak bağımsız bir devlet kurma fikrinden vazgeçmiş değildir.

Buhara Hükümeti üyelerinin ve Togan gibi aydınların ısrarlı telkinleri bir anlık kararsızlığa sebep olsa da bağımsız bir devlet kurmak için İstiklalciler ile iş birliği yapma fikrini gerçekleştirmeye karar vermiştir. Buharalı yöneticilerin göze alamadığı kanlı bir mücadeleyi göze alarak harekete geçmeye karar veren Enver Paşa "Kazanırsak gazi, kaybedersek şehit oluruz"³⁴⁷ diyerek Doğu Buhara'ya doğru yola çıkmıştır. Buharalı yöneticilerin Enver Paşa'yı askeri bir harekâta girişmekten

³⁴⁶ U. Raşidov, " Enver Paşa Şahsı ve Siyasi Biyografyasına Dair", **Ozbekistan Tarihi**, San 4, Taşkent 2004, s.41.

³⁴⁷ Togan, **Hatıralar**, a.g.e., s.437.

vazgeçirmeye çalışmasının sebebi onun Ruslar ile yapılan bağımsızlık anlaşmasının uygulanmasını sağlayacak en uygun kişi olduğunu düşünmelerinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü Moskova ile arabuluculuk yapılabilir ve Rusların, Buhara üzerindeki baskısını azaltabilirdi. Buhara’da yeni yönetim tarafından sevinçle karşılanması ve kısa sürede arabulucu rolü ile Ruslara ultimatom gönderebilmesinin sebebi bu nazik durumdan kaynaklanıyordu.³⁴⁸ Fakat Enver Paşa, Buhara’daki geçici yönetimin bir aldatmaca olduğunu ve Rusların BHC’yi gerçek anlamda tanımayacaklarını görerek mücadeleyi başka bir şekilde yapmaya karar vermiştir.

Bu bakımdan Korbaşılar ve boy beyleri ile ne zaman biraraya gelse diyordu ki:

”Türklerin Bolşevik zulmü altında inlediğini, mallarınızın talan edildiğini, özgürlükten yoksun, boyunduruk altındaki hayatınızı duyduğum için geldim. Türklerin kurtuluşunu gerçekleştirmek tek amacımdır. Bütün Türkler bu sözlerime inanmalıdırlar.”³⁴⁹

İdeolojik olarak Enver Paşa’nın gençlik yıllarından beri kafasında değişmeyen yegâne fikir Turancılık olmuştur. Daha sonra kafasında oluşan diğer bütün fikirler bu ana fikrine ulaşmak için birer araç rolü üstlenmiştir. Enver Paşa’ya göre oluşturulacak bir İslam birliği dahi Türklerin önderliğinde kurulmalıydı. Almanya’da kaldığı sürgün günlerinde Pan-Türkçü fikirler Enver Paşa’nın kafasında iyice yer etmiştir. Bu fikirlerin babası olarak oryantalist Arminius Vambery görülmektedir. Bu anlayışa göre; “Orta Asya halkının büyük çoğunluğu Türk soyundan gelmektedir ve Türkçenin değişik lehçelerini kullanırlar. Aynı tarihi ve aynı kültürü de paylaşırlar. Bu yüzden doğu Asya’daki Altay dağlarından Balkanlara kadar uzanan geniş alanda bir politik birlik ya da devlet kurulması da muhtemel bir olasılıktır.”³⁵⁰ Bu olasılığın farkında olan Ruslar, Pantürkizm - Panislamizm bilincini ve ihtimalini ortadan kaldıracı için çeşitli federal cumhuriyetler, özerk cumhuriyetler, oblastlar ve yönetim bölgeleri oluşturacaklar, istiklalcilik hareketinin

³⁴⁸ Mustafa Çokay, Orta Asya ve Sovyet Rusya’da Enver Paşa, [http:// www.turksam.org/tr/](http://www.turksam.org/tr/) a211. Html. 09.09.2013.

³⁴⁹ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin...**, s.142.

³⁵⁰ Aksu, **a.g.e.**, s.114. Panturanizm ve Pantürkizm fikirlerinin ortaya çıkışı ve Enver Paşa’nın bu fikirlerle Türkistan’da yaptığı faaliyetler hakkında bkz, Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.167-184

yarattığı etkileri hafızalardan silmeye çalışacaklardır.³⁵¹ Rusların daha sonra gerçekleştireceği bu girişimlerden önce Enver Paşa ideolojik olarak inandığı bu fikirlere ulaşmak için hiç bu kadar yaklaşmamıştır. Yaşadığı tereddütler bu fikrini nasıl gerçekleştireceği hususunda olup, karşısına çıkan birçok alternatiften amacına ulaşmayı gerçekleştirecek en akılcı yolun, yani İstiklalcilere katılmak olduğuna karar verince, Buhara'dan ayrılma kararı vermiştir.

Batı ve Doğu Buhara'da devam eden İstiklalcilik hareketinde Doğu Buhara'nın seçilmesi coğrafi şartlarından, Afganistan ile yardım kanallarının açık olmasından ve Âlim Han'ın buradaki nüfuzundan kaynaklanmaktadır. Âlim Han ile yapılacak bir anlaşma her iki tarafın çıkarlarına daha uygun olacaktır. Âlim Han, Enver Paşa gibi bir şahsiyetin yürüttüğü mücadeleye katılması ile topraklarını tekrar kurtaracak Enver Paşa ise sağladığı destek ile askeri bir güce kavuşacak ve tasarladığı devleti kuracaktır. Âlim Han ile liderliği nasıl paylaşacaktı ya da Âlim Han'a iktidarını geri verecek miydi gibi meseleler daha sonra çözülmesi gereken meseleler olarak rafa kaldırılmıştır. Bu dönem Âlim Han'ın Afganistan'a gittiği döneme rast geldiği için sağlıklı haberleşmeler gerçekleştirilememiş, Âlim Han ile Enver Paşa arasındaki irtibat Enver Paşa'nın Doğu Buhara'ya gitmesinden sonra sağlanmıştır. Sağlanan irtibatın ardından yukarıda zikredilen hususlar gerçekleşmeye başlamış Âlim Han'ın bir süreliğine yaşadığı tereddüt Enver Paşa'ya destek ile neticelenmiştir. Rafa kaldırılan muhtemel sorunlar ortaya çıkma şansı bulmadan Enver Paşa şehit olacaktır. Fakat bu destek Âlim Han'ın siyasi faaliyetleri çerçevesinde ele alınmadan tarihçiler tarafından göz ardı edilmiştir. Oysa ki, 15 Temmuz'da Enver Paşa'nın Âlim Han'a yolladığı mektupta, İbrahim Beg'ten şikayet ederek Lakay meselesini çözmek zorunda olduğunu söyleyerek Âlim Han'ı bilgilendirmekte ve Âlim Han'dan acilen silah desteği istemektedir.³⁵²

³⁵¹ Bohdan R. Bocurkiw, **"Sovyetler Birliğinde Kurumsallaştırılmış Din ve Milliyet İlişkileri"** , **Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar**, Editör S. Enders Wimbush, Çev; Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları, s.281

³⁵² Joseph Castagne, **Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi (1917-1924): Basmacılar**, Çev; Reşat Uzmen, İstanbul, Orkun Yayınları, s.146.

3.2.3. Enver Paşa'nın Buhara'ya Gelişi

Enver Paşa yanında Hacı Sami süvari yüzbaşısı Hasan, ihtiyat zabiti Bartınlı Mühittin, Manstırlı Teğmen Nafi beyler ve otuz kadar milis asker ile birlikte 8 Kasım 1921 tarihinde Buhara'dan av bahanesi ile çıkarak Doğu Buhara'ya doğru yola çıkmıştır. Buhara emniyet müdürü muavini Bartınlı Halil Bey de hazırlıklarını tamamlayarak Karşi civarında Enver Paşa kafilesine dâhil olmuştur.³⁵³ Enver Paşa ölümü göze alarak büyük ümitler ile giriştiği bu yolculuğunu; “Artık ok yaydan çıktı. Dua et! Artık ancak tam muvaffakiyetten sonra dönerim. Allah bu büyük işte de utandırmasın sen bu biçare Türklük ve İslam âlemi için dua et. Naciyem....” şeklindeki ifadeler ile eşine bildirmiştir.³⁵⁴

Buhara'daki ayaklanmaları bastırmaya yardımcı olacağı ümidiyle Ruslar tarafından Buhara'ya gönderilen ya da Buhara'ya gelmesine göz yumulan Enver Paşa'nın mevcut hükümete karşı ayaklanmış olan İstiklalciler safına katılması beklenmeyen bir durumdur. Enver Paşa'nın saf değiştirdiği haberinin bir gün sonra Buhara'ya ulaşması üzerine Ruslar ve onlara bağlı BHC yetkilileri harekete geçerek gizli bir toplantı yapmışlar bu toplantıda alınan kararlar gereği 20 Osmanlı Türkü subayın evi aranmış ve aralarında 6 tanesi Osmanlı Türkü olmak üzere toplam 69 kişi tutuklanmıştır. Kentte sıkıyönetim ilan edilmiş ve saat 18 den sonra kimseye evden çıkma izni verilmemiştir. Paşa'nın Buhara'ya gelmesine sevinen ve yolladığı mektup ile desteğini esirgemeyeceğini bildiren Cumhurbaşkanı Osman Hoca'da sürpriz bir kararlar Enver Paşa gibi İstiklalciler safına geçmiştir. Bu hareket kısa süreli bir hükümet bunalımına sebep olsa da, Ruslara sadakatle hizmet eden ve Buhara'nın Bağımsızlığı adlı gizli örgüte üye olmayan tek hükümet yetkilisi olan Feyzullah Hoca sayesinde duruma hâkim olmayı başarmışlardır.³⁵⁵

³⁵³ Baysun, **Türkistan İstiklal...**, s.63.

³⁵⁴ Şevket S. Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt III, IV. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, s.609.

³⁵⁵ Salahi R.Sonyel, “Enver Paşa ve Orta Asya'da Baş Gösteren Basmacı Akımı”, **Belleten Dergisi**, S.211, Cilt LIV, Aralık 1990, TTK Yayınları, 1991, s.1182-1183

Müslüman halklara karşı yürütülecek politikalar açısından Bolşevikler için iyi bir propaganda aracı olabilecek olan Enver Paşa'nın muhalif saflara geçmesi, onu bir anda İngiliz Hükümeti'nin kiralık ajanı yapıvermiştir. Türkistan'daki bazı tarafsız çevreler Bolşeviklerin söylediklerine inandırılmışlardır. Bolşevikler, Enver Paşa'nın İngiliz Hükümetince satın alındığına, İngiliz emperyalistlerinin ajanı olarak Buhara'yı ve hatta bütün Türkistan'ı İngiliz sömürgesi haline getirmek niyetiyle Londra ile iş birliği yaptığına dair dedikodular yaymışlardır. Oysaki İngilizler bu dönemde Ruslar veya Türkistan için bir tehlike arz etmiyordu. Üstelik az miktarda kişi İngilizlerden çekinmişlerdir.³⁵⁶ Bu bakış açısı sebebiyle Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri çarptırıldı ve Türkistan halkı üzerindeki etkisi, Sovyet döneminde ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Sovyet dönemi söylemlerin yol açtığı tahrifat günümüzde de benzer görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.³⁵⁷ İngilizlerin düşman olarak ilan edilmesi ve Enver Paşa'nın Türkistan bölgenin bağımsızlığı için giriştiği faaliyetlerin İngilizlerin bölgedeki emperyalist emelleri ile ilişkilendirilmesi, Türkistan'da milli bilincin engellenmesinde bir argümân olarak kullanılmasına sebep olduğu gibi, Bolşevik Rusların bu bölgede taraftar bulması için siyasal bir söylem de geliştirmesine olanak vermiştir.

Bu denli önemli gelişmelere ve tartışmalara sebep olacak olan Enver Paşa'nın istiklalciler safına geçişi tam bir sürpriz ile başlayacaktır. Çünkü Enver Paşa büyük umutlar ile gittiği Doğu Buhara'da umduğunun aksi bir hareketle karşılaşmıştır. Enver Paşa, her ne kadar bazı direnişçi gruplar tarafından sevinçle karşılanmış ise de bölgenin en güçlü direnişçi lideri İbrahim Beg Lakay tarafından esir edilmesi olayına kelimenin tam anlamı ile şoke olmuştur.

3.2.4. Enver Paşa'nın İbrahim Beg Lakay Tarafından Tutuklanması

Enver Paşa İstiklalcilik hareketine atıldığında iki büyük sorunla karşılaşmıştır. Bunlardan birincisi şahsi olup İbrahim Beg'in liderlik sevdası ve bu

³⁵⁶ Çokay, *Orta Asya ve Enver Paşa...*, s.y.

³⁵⁷ Raşidov, *a.g.m.*, s.35-46. İsimli makalede Enver Paşa'nın İngilizler ve Almanlar adına çalıştığına dair yorumlara yer verilmiştir.

şahsın Enver Paşa'nın kurmaya çalıştığı otoriteyi kabul etmemesi, bir diğeri ise siyasi olup Âlim Han'ın Enver Paşa'ya yerine geçeceğini sanarak şüphe ile bakmasıdır. Enver Paşa'nın karşılaştığı ve yersiz gibi görünen bu sorunların başrollerindeki İbrahim Beg ve Âlim Han'ın o dönemin şartlarında kendi içinde tutarlı ve haklı gerekçeleri vardır.

İbrahim Beg'in Enver Paşa'yı tutsak etmesi talihsiz bir olay olsa da o dönemin olağanüstü şartları düşünüldüğünde, bu hareket mantıklı bir olay olarak değerlendirilebilir. Birincisi Enver Paşa direnişçilerin mücadele ettiği Buhara'dan gelmektedir ve orada yaklaşık bir ay müddetle kalmış, hem BHC yetkilileri hem de Rus yetkililer ile temasta bulunmuştur. İbrahim Beg cephesinden bakıldığında, bu şartlar altında Doğu Buhara'ya gelen Enver Paşa hakkında akla ilk gelen ihtimal onun işbirlikçi ya da casus olma ihtimalidir. Ceditçiler ile Ruslar arasında arabuluculuk yapması onu ceditçiler safına sokmakta bu durum ise onu ceditçiler ile mücadele eden direnişçilerin rakibi yapmaktadır. İkincisi ise Enver Paşa hakkında bilgi sahibi olmayan direnişçilerin Enver Paşa'yı tanımaması ve onun gerçek niyetlerinden habersiz olmasıdır. İbrahim Beg Lakay'ın liderliği Enver Paşa'ya kaptırmak istememesi onu tutsak etmesinden ziyade hareketin ileri safhalarında gönülden bağlılık göstermemesi ile açıklanabilir. Şayet liderlik hırsı yüzünden Enver Paşa'yı bir tehdit olarak algılasaydı, Emîr ile irtibat kurmadan Enver Paşa ve birliklerini ortadan kaldırma yolunu seçebilirdi.

İbrahim Beg'in Ruslar tarafından yakalanmasından sonra KGB tarafından yapılan sorgusundan da anlaşılacağı üzere, Enver Paşa'nın Buhara'dan gelmesi İbrahim Beg Lakay üzerinde olumsuz bir etki bırakmış ve onun Rus ajanı olabileceği kuşkusunu uyandırmıştır. Yapılan sorguda İbrahim Beg Lakay; “Günlerden bir gün Hisar bölgesindeki Karamuntu kışlağına yaklaşık 90 askeri ile Enver Paşa'nın geldiğini haber verdiler. İlk defa kendisi ile burada tanıştım. Enver Paşa Buhara'daki isyancıları teslim olmaya ikna etmek için buraya bizzat Lenin'in isteği üzerine arabulucu olarak gelmiş ama daha önceden yaptığı plan gereğince Türkistan azatlık hareketinin başına geçmek için ava çıkma bahanesi ile ortadan kaybolmuştu.....Yıllar önce hacca giderken İstanbul'a uğrayan hacılarımızdan Enver Paşa hakkında çok iyi sözler işitmiştim. Söylediklerine göre o büyük bir komutanmış. Türk sultanının da

damadıymış. Bu sebepten işte ben o anda şu büyük Enver Paşa ile oturup konuştuğuma bir türlü inanamıyordum. Ben onu Buhara Ceditçilerinden birisi sanmıştım. Bu yüzden yanındaki askerleri ile birlikte silahlarının alınması için Emîr verdim. Askerler hemen gerekeni yapmışlardı. Enver Paşa'ya şunları söyledim; sizle ilgili gerekli belgeleri ve onayı alıp, söylediklerinizin gerçek olduğuna inandıktan sonra sizi Ruslarla ve Ceditlere karşı savaşıyan bütün Müslüman askerlerin başkomutanı olarak muhatap almaya hazırım”³⁵⁸ ifadelerini kullanmıştır.

Bu ifadelerden İbrahim Beg'in Enver Paşa'yı ilk başlarda tanımadığı ve casus olmasından şüphelendiği anlaşılmaktadır.

Bu olay Âlim Han açısından değerlendirildiğinde liderlik meselesi daha büyük bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Aslında Enver Paşa liderlik açısından İbrahim Beg'den ziyade Âlim Han için daha büyük bir sorundu. Çünkü Enver Paşa siyaseten ve fikren Âlim Han'ın yönetimi gibi bir idareye karşıydı. II. meşrutiyeti ilanını sağlayan İttihat ve Terakki partisinin önemli bir adamı olan Enver Paşa meşruti yönetim isteyerek ortaya atılan ve sonuçta Âlim Han'ı ülkeyi terk etmek zorunda bırakan YB arasında fikren bir fark yoktur. Başarıya ulaştığı taktirde siyaseten Alim Han'a tahtını iade etmesi uzak bir ihtimaldir. Oysaki, söylenenlerin aksine ilk başlardaki iletişimsizlik sonucu ortaya çıkan talihsiz olay hariç, hem İbrahim Beg hem de Âlim Han, Enver Paşa'ya destek vermişlerdir. İlk başlarda yaşanan tereddüt Âlim Han'ın Afganistan'a gittiği ve durumunun belirsiz olduğu döneme denk gelmesinden ve Enver Paşa aleyhine yapılan Rus propagandasından kaynaklanmıştır. Enver Paşa'nın BHC ile Ruslar arasında arabuluculuk yapacağına dair kaleme aldığı ve Kızıl Ordu'nun çekilmesini teklif ettiği mektuptan sonra, Ruslar'ın Enver Paşa'ya karşı tutumları değişmiş, bu mektuptan sonra onu İngiliz ajanı olarak suçlamaya başlamışlar ve Âlim Han ile Enver Paşa aleyhinde görüşmeler yürütmüşlerdir. Bu görüşmelerde Enver Paşa'nın Buhara, Türkistan Afganistan ve Hindistan'ın Emîri olmak istediği konusunda Âlim Han'ı ikna etmeye çalışmışlardır.³⁵⁹ Kendisinden habersiz Buhara'ya giden Enver Paşa'dan ilk başlarda şüphelenen Âlim Han, Enver Paşa hakkında tereddüde düşmüştür. Enver Paşa'nın

³⁵⁸ İrfan Ülkü, **KGB Arşivlerinde Enver Paşa**, Kemer Yayınları, İstanbul 1996, s.32.

³⁵⁹ Hayit, **Basmacılar**, s.198.

İbrahim Beg ile katıldığı bir toplantıda dile getirdiği “Ben Buhara-i Şerifin tahtına talip değilim. Buhara topraklarından Ruslar kovulup çıkarılsın yeter. Derhal Buhara Emîri Âlim Han’ı Kâbil’den çağırıp tahtına oturmaya davet edeceğim”³⁶⁰ şeklindeki beyanatları, hakkındaki tereddütleri bitirerek bir güven havası meydana getirmiş ve Enver Paşa’nın serbest kalmasına katkı sağlamıştır.

Enver Paşa’nın anlattıklarına göre İbrahim Beg ile 30 Kasım 1921 tarihinde karşılaşmışlardır. Aynı tarihli notuna göre; “Lakay İbrahim Beg’in adamları bizi karşıladılar. İbrahim Beg gece dokuzda geldi. Biz de atlanıp çıktık. Oldukça tuhaf bir adam. İbrahim Beg yaklaşınca atından indi. Ben de indim. Kucaklaştık. Oturduk konuştuk...”³⁶¹ ifadelerinden bu ilk görüşmenin oldukça sıcak bir şekilde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Anlatılan bu sıcak karşılaşmaya rağmen bir süre sonra 1 Aralık 1921 tarihinde Enver Paşa’nın yanındakiler silahlarını teslim etmek zorunda kalmıştır. Yalnız Paşa ve Hacı Sami’nin silahlarını taşımalarına izin verilmiştir. Göktaş’daki merkeze götürülen Enver Paşa bu şekilde İbrahim Beg’in esiri olmuştur. Hacı Sami’nin olaya sinirlenerek İbrahim Beg askerlerinden birini öldürmesi üzerine Enver Paşa taraftarı Ali Rıza birlikleri ile Lakaylar arasında çatışmalar baş göstermiş, bu çatışmalarda Ali Rıza’nın 600 kişilik birliğinden 450 kadarı öldürülmüştür.³⁶²

Esaret hali İbrahim Beg ve Âlim Han’ın haberleşmesinin ardından ortadan kalkmıştır. Enver Paşanın esir edilişi ve serbest bırakılışını Âlim Han da hatıratında şöyle ifade etmektedir; “Enver Paşa Buhara’nın şark tarafından gelerek Korgantepe Vilayetinde mücahitler ile karşılaşır. Mücahitler Enver Paşanın gelişini İbrahim Beg’e haber verir. Böylece bu leşkerbaşımız bu haberi bana haber verdi. Bu durum karşısında nasıl davranması gerektiğini sordu. Ben bu haberi alınca İbrahim Beg’e ferman yolladım. Bu fermanla Enver Paşa’nın düşman ile mücadele tecrübe ve kabiliyet sahibi olduğunu, ona alicenaplık göstermesi gerektiğini, kendisini yanına çağırıp sormasını, eğer İslam milletine hizmet etmeyi kabul ederse bizim zatı âlimiz

³⁶⁰ Ülkü, **a.g.e.**, s.35.

³⁶¹ Aydemir, **a.g.e.**, s.616.

³⁶² Hayit, **Basmacılar**, s.200.

tarafından bizim adımıza saygı göstermesini, aksi halde nehirden (Amu Derya) geçirip bu tarafa yollamasını söyledim.³⁶³

Bu haberleşme süresince yaklaşık iki buçuk ay geçmiştir. Bu süre içerisinde esir olan Enver Paşa, ocak ayının başlarında ulaşan Emîrin mektubu ile serbest bırakılmıştır. Enver Paşa'nın Âlim Han'a yazdığı mektuptan anlaşılabacağı üzere bu mektup 9 Ocak 1922 tarihinde ulaşmıştır. Âlim Han'ın emrine rağmen İbrahim Beg'in Enver Paşa'ya mesafeli durduğu ifade edilen ve kendisinin yaptığı faaliyetleri de içeren Enver Paşa'nın bu mektubu, Âlim Han'ın yazdığı mektuba cevaben kaleme alınmıştır.

“ Şevketlü Kudretlü Biraderim Tacidar-ı Mükerrerem Efendim!

Cemaziülevvelin 10'u tarihli iltifat-ı şahaneleri Kemal-i terkim ile aldım. Hizmet-i din-i mübin olan teklif-i şahanelerini kabul ve bi iznillah-i teali işe başladım. Düşanbe'den çıkan Rusları takiben Mortepe Şorab Nevabat, Şeşme Sariasya Anbarsay Mirşadi'de Rusları vurduk. Kendilerinde 50'den fazla ölü vardır. Bir o kadar da yaralı. Araba ve at elimize düştü. İbrahim Bey arkamızdan Rögarde yetişti. Fakat Anbarsay'da vuruşa girmedim. Eğer girseydi Ruslar hiç kurtulamazdı. Şimdi bütün teba-i şahaneleri cihad hususunda gayret kılabilirler... İbrahim Bey askerlerini alıp Hisar vilayeti'ne döndü. Mamafih kendisine yazdık. Geleceğini ümit ederim....”³⁶⁴ şeklinde devam eden bu mektuptan da anlaşılabacağı üzere İbrahim Beg, Enver Paşa'yı serbest bıraksa da onu tam anlamı ile desteklememiştir. Enver Paşa'nın Buhara'dan geldiğinde Ceditçi ya da işbirlikçi şüphesi ile esir edilmesinin gerekçeleri kalkmış olduğundan İbrahim Beg'in bundan sonraki mesafeli yaklaşımını şahsi ihtiras veya liderlik yarışı ile açıklamak mümkündür.

3.2.5. Enver Paşa'nın Ruslar'a Karşı Askeri ve Siyasi Faaliyetleri Başlaması

³⁶³ Âlim Han, a.g.e., s.20.

³⁶⁴ Masayuki Yamauchi, **Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s.262.

Enver Paşa'nın serbest bırakılması yapacağı faaliyetlere başlamasına olanak vermiştir. Kendisine katılan İshan Sultan, Nafi Bey, Rahman Mingbaşı, Futsail Mahdum ve İsmail Hakkı gibi komutanların birlikleri ile 28 Ocak 1922 tarihinde Duşanbeye başarılı bir harekât düzenlemiştir. Doğu Buhara'da Ruslar için önemli bir garnizon şehri olan bu şehir 15/16 Şubat tarihinde ani bir saldırı ile kurtarılmıştır. Telaşa düşen Ruslar Taşkent ve Buhara'dan acil yardım talebinde bulunarak şehrin 40 km kadar uzağına çekilmek zorunda kalmışlardır. Burada sağladığı başarı Enver Paşanın şöhretini daha da arttırmıştır.³⁶⁵ Bu saldırıda 180 tüfek 2 mitralyöz ele geçirilmiş 100 Rus askeri öldürülmüştür.³⁶⁶ Enver Paşa ve ona bağlı birliklerin Ruslardan kurtardıkları yerler Duşanbe ile sınırlı kalmamıştır. Külap, Korgantepe, Hisar, Divan, Karategin, Davraz, Saraykemer, Şirabat, ve Baysun gibi yerleşim yerleri Ruslardan temizlenmiştir. Hemen hemen bütün Doğu Buhara kurtarılmış bölge olarak ilan edilmiştir. Buhara merkezli istiklalcilik hareketinin en çok güçlendiği dönem, Enver Paşa'nın liderlik yaptığı dönem olmuştur.³⁶⁷

Şubat ayında sağlanan başarı için aslında 10 Aralık 1921 tarihinden beri mücadele yürütülmekte idi. Bu tarihte BHC Cumhurbaşkanı Osman Hoca Rus garnizon komutanı ve konsolosunu bir ziyafete davet ederek onlardan Duşanbe'yi terk etmelerini istemiş, onları esir etmesine rağmen yaşanan çatışmalarda kısmen başarı sağlansa da nihai sonuca ulaşamamıştır. 10 bin kişilik bir kuvvetle Duşanbe'yi kuşatan direnişçiler mücadeleye devam ettikleri sırada İbrahim Beg 20 Aralık tarihinde Ruslara bir tebligatta bulunmuş Rusların Duşanbe'yi terk etmesi halinde kendilerinin geçeceği yoları açacağını belirtmiştir. Tüm bu tekliflere rağmen Ruslar Duşanbe'yi savunmaya devam etmiş, nihayet Âlim Han'ın emri ile serbest kalan Enver Paşa 15-16 Şubat'ta şehri Ruslardan kurtarmıştır. Kısa süre içinde İstiklalcı grupları büyük ölçüde birleştiren Enver Paşa, Sovyet tarihçilerinin ifade ettiği üzere, 1922 Martında Fergana, Semarkand bölgesi Doğu Buhara birlikleri de dahil olmak üzere genel bir cephe oluşturmayı başarmıştır.³⁶⁸

³⁶⁵ Glenda Fraser, "Basmachi I", **CAS**, Vol 6 No 1 1987 s.58.

³⁶⁶ Togan, **Bugünkü Türk İli**, s.440-441.

³⁶⁷ K. Recepov, "Türkistan Mentikesideki İstiklalcilik Hareketi Tarihining Devrleştiriş Muammaları (1918-1935)", **Ozbekistan Tarihi**, San 1-2, 2000, s.85.

³⁶⁸ Hayit, **a.g.e.**, s.103-104.

En önemli hedefi birlik ve beraberliği sağlamak olan Enver Paşa Mart 1922’de bu amaçla bir tamim yayınlamıştır. Bu tamim 9 madde’den ibaretti:

“Muhterem Mücahit!

1-Duşanbe, Kadiyan düşmandan alındı. Bu şehirleri tahliye eden düşman Termiz ve Baysun garnizonlarına sığınmış bulunmaktadır.

2-Maiyetinde bulunan mücahitler ile Baysun garnizonunu muhasara ettim. Gece gündüz düşmanı baskı altında tutmaktayım.

3-Yurdumuzu düşmandan kurtarmak için ilk iş birleşmektir. Mücahitlerin birbirine inanması itaat etmesi düşüncelerinize hürmet etmesi şarttır. Düşmanın hareketleri hakkında doğru malumat almak suretiyle yurdun hangi yerinde bulunursanız bulunun yekvücut bir kitle manzarası arz ederek düşmana karşı kuvvetli bulunmanız lazımdır. Binaenaleyh hepiniz aynı vatan evlatları bulunmanız hasebiyle kavga ve ikilikleri ortadan kaldırıp, bir bayrak altında toplanıp, tek bir ideale hizmet etmenizi rica ediyorum.

4-Muhterem vatanperver mücahitler! Karşınızdaki düşman kuvvetleri yurdunuzun yabancısıdırlar. Kendilerinin iâşe merkezleri uzaktır. Binaenaleyh, onlar yurdunuzun nimetleriyle kendilerini besliyorlar. Birinci vazifeniz, bulunduğunuz muhitte düşmanın iâşe yollarını kapatmaktır. Bu hususta çok titiz olmanız şarttır. Halk tarafından düşmana erzak satılmasına veya hibe olarak verilmesine; düşman için at, merkep vs nakil vasıtalarının verilmesine kati surette mani olunuz.

5-Düşmanın kendileri tarafından iâşe temin etmeleri için çıkardığı müfrezelerine baskınlar yapmak veya münasip yerlerde pusuya düşürmek suretiyle daimi taciz yolu ile mani olmaya gayret ediniz.

6-Düşman, garnizonlarını takviye için şehirden şehre veya Moskova’dan gönderilen Bolşevik kuvvetlerini istifade edebileceği demiryolu, şose yolları ve köprüleri devamlı kontrolünüz altında tutarak, hareketlerini haber alır almaz tahribat icra ederek düşmanın hareketini aksatmaya gayret ediniz.

7-Her Leşkerbaşı (mıntika kumandanı) posta teşkilatı kurup komşu Leşkerbaşılarının vaziyetlerini öğrenip, icabında yardım göndermek veya istemek yolunu icat edin. Her 15 günde her kumandan durumunu karargâh-ı umumiye bildirsın.

8-Umumi karargâh Baysun şehri civarında(güneyinde) Kafirun köyünde kurulacaktır.

9-10 Nisan 1922'den sonra yapılacak kongrede bulunmak üzere heyetlerinizi göndermenizi rica ederim.

Mart 1922

Buhara Mücahidin-i İslam Kumandanı Damad-ı

Halifetü'l -Müslimin Enver"³⁶⁹

Karargâhını 22 Şubat'ta Puluhakiyan'da kurmuş olan Enver Paşa bu tamiminardından çeşitli yerlere mektuplar göndermiş, adına mühürler bastırmıştı.³⁷⁰ Nitekim Enver Paşa 4 Nisan 1922 tarihli mektubunda şu ibareyi kullanmıştır: “Buranın ahvali gittikçe iyileşmekte ve sözüm giderek geçmektedir. Şimdi her kavim vekabileden bana taraftar olanlar var.”³⁷¹

Enver Paşa bu tamimin ardından mücadelesine devam etmiş, Rusların Tal köyüne yaptığı saldırı Paşa'nın başarılı savunması ile püskürtülmüş, Rus tümeni 100'ün üzerinde kayıp vermiştir.³⁷² Bu başarılar Enver Paşa'ya büyük katılımları da beraberinde getirmişti(Buhara Cumhuriyeti Savaş Bakanı Abdülhamit Arif 600, Şerif ve Boribetaş Korbaşılar 800, Hamit Bey 200, Nazar Pehlivan 150, Destan Toksaba 180, Abdurrahman Toksaba 300, Mehmet Ali Bey 400, Fuzeyl Mahdum Bey 1500 kişi ile Enver Paşa'ya katılmışlardı. Buna Afgan Kralı Emanullah Han'ın gönderdiği 300, Şir Mehmet Bey'in de gönderdiği 100 mücahit eklenince Enver Paşa'ya katılım 4500 savaşıyı aşıyordu).

³⁶⁹ Tekin Erer, **Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı**, Mayataş Yayınları, İstanbul 1977, s.83-84.

³⁷⁰ Baysun, **a.g.e.**, s.110.

³⁷¹ Ari İnan, **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s.121

³⁷² Ahmet Cebeci, Türkistan'da Basmacılık "Milli Kurtuluş Hareketi II", **Töre**, s.38.

Enver Paşa'nın hedeflerinden biri bu kuvvetleri disipline etmekti, bu amaçla herkese tek tip üniforma giyme mecburiyeti getirilmiş, üniformaların modelleri bizzat Enver Paşa tarafından çizilmişti.³⁷³

Bu başarıdan sonra şartlar Enver Paşa'nın lehine değişmeye başlamış, esir edilişi ile yaşadığı şok, yerini umuda bırakmaya başlamıştır. Kısa süre içinde, 28 Mart tarihinde Enver Paşa, Âlim Han tarafından yollanan bir ferman ile Doğu Buhara'nın bütün kuvvetlerinin başkumandanı olarak ilan edilmiştir. Böylece Enver Paşa yürüttüğü mücadelede güç ve moral kazanmış elde ettiği bu sıfatla Buhara, Hive ve Fergana bölgesindeki İstiklalcileri birleştirme teşebbüslerine girişmiştir. Afganistan yolu ile gelen yardım, halifenin damadı ve Peygamberin naibi gibi sıfatlar sayesinde halk arasında destek bulmuş ve küçük grupları birleştirerek 30 bine yakın bir askeri güce ulaşmıştır. Bu birliklerin 10 – 15 binine yakını silahlı olup geri kalanı iptidai silahlar ile donatılmıştır.³⁷⁴

15 Nisan tarihinde İstiklalcilerin ileri gelenleri Kafirnigan 'da bir toplantı düzenlemişler bu toplantı sonucunda Enver Paşa siyasi ve askeri lider olarak seçilmiştir. Kafırın karargahında toplanan kongreye³⁷⁵ Âlim Han, Core Tore'yi temsilci olarak göndermekle Enver Paşa'ya verdiği desteği perçinlemiştir. Anadolu'daki kurtuluş hareketinin hazırlık safhasında gerçekleştirilen ve her ilden gelen temsilciler sayesinde milli nitelik kazanan Sivas Kongresi'nin bir benzeri olan Kafırın Kongresi'nde de değişik yerlerden temsilciler katılmış, kongre milli bir niteliye kavuşmuştur. İşte bu husus Enver Paşa'nın Türkistan kurtuluş hareketindeki asıl yerini ortaya koymakta, bu bakış açısı ile tüm birliklerin birleştirilmesi ihtimalini güçlendirmektedir. Türkistan kurtuluş hareketine böyle bir anlayış ve hareket getiren Enver Paşa kısa süre içinde İstiklalcileri büyük oranda tek bir çatı altında toplamayı başarmış bu durum Ruslar için asıl tehlikenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Ayrıca bu tarihlerde orta ve batı Buhara'da faaliyet gösteren Abdulkahhar'ın bir dizi başarı sağlayarak Buhara'ya saldırması ve Enver Paşa ile birleşme teşebbüsleri Rusları tedirgin etmiş, Enver Paşa ile ateşkes teklifinde bulunmalarına

³⁷³ Cemal Kutay, **Enver Paşa Lenin'e Karşı**, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul 1955, s.60.

³⁷⁴ Raşidov, **a.g.m.**, s.41.

³⁷⁵ Bu kongre'de alınan kararlar için bkz. Baysun, **a.g.e.**, s.103-104

sebepe olmuştur. Fakat Enver Paşa Bolşeviklere güvenmediği için bu barış teklifini ret etmiş ve barış ancak Rus ordularının Türkistan topraklarını terk etmesi ile olabilir diyerek anlaşma için kırmızı çizgilerini çizmiştir. “Kumandanı olduğum istiklalciler bağımsızlıkları için son nefeslerine kadar savaşmak için silahlanmışlardır” diyerek kararlılığını bildirmiştir.³⁷⁶

Enver Paşa eğer Batı Buhara’da Molla Abdulkahhar tarafından yürütülen İstiklalcilik hareketi ile fiili temas sağlayabilseydi Rusların barış teklifine karşılık verdiği cevaptaki şartları sağlaması işten bile değildi. Çünkü 1921 yılının sonlarında ve 1922 yılının başlarında hemen hemen Batı Buhara’nın tamamı Abdulkahhar’ın yürüttüğü İstiklalcilerin hâkimiyetine girmiştir. Bu türlü başarıları elde eden Abdulkahhar Afganistan’daki Âlim Han ve onun vekili İbrahim Beg ile temas kurmuş, Enver Paşa’nın, Âlim Han tarafından vekil tayin edilmesinden sonra da Enver Paşa ile temasa geçmiştir. Buhara etrafından topladığı yaklaşık 20 000 kişilik birlikle ciddi bir kuvvet haline gelen Abdulkahhar’ın Enver Paşa ile birleşme taraftarı olması İstiklalcilerin birleşmesi hususunda olumlu gelişmelere sebep olabilirdi. Duşanbe şehrini ele geçirip Doğu Buhara’daki bazı yerleri kurtaran Enver Paşanın faaliyetleri ile Buhara’nın civarındaki birçok yerleşim yerini ele geçiren ve hatta Buhara merkezine saldırıp altı kapısını dört saat boyunca elinde tutan Abdulkahhar’ın başarılı hareketlerinin aynı zamana denk gelmesi ve birleşmeleri yolunda her iki liderin istekli oluşu Rusları tedirgin etmiştir.

Enver Paşa birliklerinin bir kısmını Danyal Beg komutasında Surhen Derya vilayetine göndererek, burada mücadele eden Hurram Beg ile birleştirmiştir. Şehri Sebz yolu ile Buhara’yı kuşatan Abdulkahhar ile birleşmeleri kararlaştırılmıştır. Enver Paşa’nın kendisi de Buhara şehrine saldırımayı planlamaktaydı. Doğu Buhara’da Enver Paşa, Batı Buhara’da ise Abdulkahhar birçok yeri Ruslardan kurtarmıştır. Eğer Buhara şehri kurtarılabilsen batı ve doğudaki istiklalcilerin birleşmesi sağlanmış olacaktı. Karşı şehrini ele geçiren Abdulkahhar bu şekilde Doğu Buhara’daki birlikler ile birleşmek istemiştir. Semerkand ve Nurata İstiklalcileri ile birleşerek Ruslara büyük darbe vurmaya planlamıştır. Enver Paşa ise

³⁷⁶ Fraser, a.g.e., s.58.

Baysun'dan Şehri Sebz'e doğru ilerleyerek birleşmeyi sağlamaya çalışmıştır. Eğer bu amaçlarına bulaşabilseler ve tek bir çatı altında hareket sağlanabilseydi, Buhara'daki Kızıl Ordunun dağıtılması mümkün olabilirdi. Fergana bölgesi ile birleşmesi halinde ise tüm Türkistan'ın Ruslardan kurtarılması mümkün olurdu. Ruslar açısından öylesine büyük tehlikeler ortaya çıkaracak bu girişimlerin önlenmesi için Kızıl Ordu birlikleri Buhara'ya kaydırıldı. Kaydırılan askerlere rağmen Abdulkahhar birlikleri Buhara merkezine saldırdı ve şehrin altı kapısını ele geçirdi. Fakat burada daha fazla direnmeden şehrin 10 km uzağındaki Bahaidin Nakşibendî ziyaretgâhına gitti ve burada on saate yakın Ruslar ile mücadele etti. Abdulkahhar stratejik bir hata yaparak ordusunun bir kısmını şehirden 12 km uzakta bulunan ve Taşkent'ten gelen yardım için hayati önem taşıyan Kagan mıntıkasına gönderdi. Ruslar için hayati önem taşıyan bu mevki iyi istihkâm edildiği ve Taşkent'ten yardım aldığı için, burada yürütülen savaşlarda Abdulkahhar'ın ordusu yenildi. Bu sebeple Buhara merkezinde ve Bahaidin mevkiinde elde edilen başarılar bir neticeye ulaşmadı. İstiklalcilerin birliği Ruslar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı.³⁷⁷ Enver Paşanın Şehri Sebz ve Karşi yolu ile gönderdiği birlikler de zamanında ulaşamadığı için sağlanan başarı uzun süreli olmamış bu yenilgiden sonra Abdulkahhar'ın gücü büyük ölçüde kırılmıştır.

Molla Abdulkahhar'ın başarılı harekâtları neticesinde Karşi vilayeti üzerinden Enver Paşa birlikleri ile birleşme imkânı ortaya çıksa da, Rusların bu birleşmeden ortaya çıkacak tehlikeyi fark ederek Buhara'ya 22 Nisan 1922 tarihinde büyük miktarda asker sevk etmeleri, düşünülen birleşmeyi engellemiştir. Fakat Enver Paşa'ya karşı geniş çaplı bir hareket düzenlenmesi 19 Haziran tarihine denk gelmektedir. RKPMK'nin isteği ile tecrübeli generallerden N.E. Kakurin ve daha sonra A.P. Pavlov Buhara'ya gönderilmiştir. Telaşa düşen Bolşevikler sorunun vahametini anlayarak Rus Silahlı Kuvvetleri kumandanı S.S. Kemenev, parti üyelerinden S. Orconikidze, Y. Peters ve L. Troçki gibi önemli kişileri de Buhara'ya göndermiştir. Hatta İtalya'daki uluslararası konferansa Buhara'yı temsilen gitmekte olan Feyzullah Hoca, Lenin tarafından Buhara'ya gönderilmek için Moskova'ya

³⁷⁷ Recepov, *Kızıl Armiye...*, s.1194.

çağrılmıştır.³⁷⁸ Bütün bu gelişmeler Enver Paşa'nın İstiklalcilik hareketindeki yerini göstermesi açısından önemli olduğu kadar, Rusların Enver Paşa'ya karşı topyekün bir harekâta girişmesine de sebep olması açısından önemlidir.

Enver Paşa'nın sağladığı destek ve Ruslar için ciddi bir tehlike olmaya başlaması üzerine Ruslar, Enver Paşa'ya barış teklifinde bulunmuşlardır. Enver Paşa'nın anlaşılmaya sıcak bakmaması sebebiyle, Ruslar son çare olarak güvendikleri Buhara Hükümeti reisi Feyzullah Hocayev vasıtasıyla Enver Paşa'ya muhtariyet teklif etmişlerdi.³⁷⁹ Enver Paşa'nın Ruslara verdiği cevaba geçmeden önce onun Ruslara ve onların işbirlikçilerine bakış açısına etki eden sebeplerin üzerinde kısaca durmak gerekir. Enver Paşa Doğu Buhara'daki İstiklalcilerin liderliğini sağladıktan sonra ince bir siyaset takip etmek zorunda kalmıştır. Âlim Han adına faaliyet göstermesine rağmen Emîr yanlıları gibi BHC ve Ruslara aynı gözle bakmamış, BHC ile olan ilişkilerinde Ruslara nazaran daha ılımlı davranmıştır. Asıl hedef olarak Rusları telakki etmiştir. Oysa ki, Doğu Buhara'daki İstiklalciler Emîr taraftarı oldukları için Enver Paşa'nın da Emîr'e düşman olan ceditçilere düşman olmasını istemişlerdi. Bu durumu Enver Paşa şu ifadeler ile aktarmıştır; “Ben yalnız Ruslara değil, asıl Ceditlerle harp etmek zorundaymışım. Ben de Ruslara ve onlarla beraber olanlara karşı mücadele taraftarı olduğumu ve mukaddes şariat üzere hareket edeceğimi söyledim.”³⁸⁰ Şartlar gereği söylenen bu sözlere rağmen asıl düşmanın Ruslar olduğunu çok iyi bilen Enver Paşa, kendine olan güveni yerine gelenince ve gerekli şartlar oluşunca, kendine Ruslarca teklif edilen anlaşmanın şartlarını da belirten bir ultimatomu 19 Mayıs 1922 tarihinde Hive Buhara ve Türkistan Orduları Baş Kumandanı imzası ile Sovyet Azerbaycan'ı Konsey Başkanı Nerimanov aracılığı ile Moskova Hükümetine gönderdi. Enver Paşa'nın gerçek niyetlerini gösterip asıl hedefinin BHC değil de Ruslar olduğunun açıkça ortaya konması, Rusların Buhara'daki tehlikeyi sezip yığınak yapmasına sebep olmuştur. Enver Paşa'nın Ruslar hakkındaki düşüncelerini ortaya koyan bu ultimatom şu ifadeleri içermektedir;

³⁷⁸ Reşidov, **a.g.e.**, s.44.

³⁷⁹ Ahmet Cebeci, “Türkistan’da Basmacılık (Milli Kurtuluş Hareketi) II”, **Töre**, Ankara 1975, s.41.

³⁸⁰ Aydemir, **a.g.e.**, s.619.

“Halk Komiseri Nerimanov!

Israrım üzerine, konsey RMİK ve Komiserler Konseyi’nin cevabına kadar Rusya Sovyet Cumhuriyetine savaş ilanından vazgeçmiştir. Buna karşılık Buhara, Hive ve Türkistan halklarının hür ve bağımsız yaşama arzularını size iletmekle görevlendirildim. Bu bağımsızlık Sovyetler Rusya’sı tarafından kabul edilecektir.

Konsey Sovyet Rusya Cumhuriyeti Hükümeti’ne, şu sırada Hive, Buhara ve Türkistan’da bulunan yabancı ordunun (Kızıl Ordu) 15 günlük bir mühlet sonuna kadar ülkeyi terk etmesini teklif eder. Adı geçen ülkelerde Sovyet Rusya Cumhuriyetine ait idari teşkilatlar da aynı mühlet içinde feshedilmelidir.

Bu kararın Halk Komiserleri Konseyi’nin eline geçtiği andan itibaren bütün siyasi tutuklular serbest bırakılmalıdır.

Sayın komiser, Hive, Buhara ve Türkistan halkları yüce konseyi sizden savaş komiseri Troçki’ye ve Sovyet Kuvvetleri Baş Komutanı Kamenev’e Müslüman Halk Ordusu ile Kızıl Ordu arasında her türlü kan dökülmesini önlemek için Kızıl Ordu’nun en kısa zamanda Rusya’ya çekilmesini istemenizi rica eder.

Hive, Buhara ve Türkistan halklarının yüce konseyini heyecanlandıran Rus halkına karşı duydukları derin sempati duyguları yüzünden, tarihin çok eski devirlerinden beri düzen ve meşruluk içinde yaşamış olan ve şimdi dışarıdan gelmiş itimatsız ve komünist unsurların zulüm rejimine terk edilmiş Müslüman ülkelerin kurtuluşunda her türlü düşmanca hareketten kaçınılacağını bildirmek konseyin bir görevi olmuştur.

Sovyet Rusya Hükümeti’nin, zalim komiserlerin boyunduruğu altına alınmış ve Moskova’nın yabancı iktidarına karşı topraklarını kurtarmak için silaha sarılmış Müslüman halkların iradesine saygı göstermek ihtiyacını duymaması halinde sizi uyarmak isterim ki, mevcut bildirinin tesliminden iki hafta sonra hareketlerimde tamamen serbest olacağım. Bu bildiriye ilişikte RMİK tarafından bana tevdi edilen görev belgesini iade ediyorum.”³⁸¹

³⁸¹ Castagne, **Basmacılar**, s.136-137.

1922 yılının bahar mevsimi Baymirza Hayit'in ifadesiyle Rusların Enver Paşa ile uzlaşma yolları aradığı dönemdir.³⁸²

Ruslar her ne kadar bu ultimatoa cevap vermeseler de, Kızıl Ordu'nun Türkistan topraklarını terk etmesini, bağımsızlığının tanınmasını ve Rus idari teşkilatlarının feshedilmesini istemesi artık Enver Paşa'nın Ruslar için ciddi bir sorun olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu olaylardan sonra Ruslar Enver Paşa ile daha yoğun bir şekilde mücadele etmeye başlamışlar, diğer direnişçi liderlerden farklı vizyonu ve alt yapısı bulunan Enver Paşa'nın Rus karşıtı mücadeleyi birleştirme ihtimali, Rusları telaşa düşürmüş kaygılarını haklı çıkarmıştır.

Ruslar bir yandan savaş hazırlıklarına başlarken diğer taraftan da Enver Paşa'yı ortadan kaldırmak için bir suikast organize etmeyi planlamışlar ancak suikastçının yakalanması neticesinde bu plan uygulanamamıştır.³⁸³

1 Haziran tarihinde Buhara dâhilindeki Rus birlikleri doğu - batı olmak üzere ikiye ayrıldı ve böylece iki cephe meydana getirildi. Batı cephesi Abdulkahhar birlikleri ile Doğu cephesi ise Enver Paşa birlikleri ile mücadele edecek şekilde organize edilmişti. Doğu Buhara'da Enver Paşa birliklerinin üzerine yürüyecek ordu da, sol ve sağ olmak üzere iki bölüme ayrıldı. Rusların bu taktiği Enver Paşa birliklerinin Afganistan'a geçmelerini önlemek içindi. Birinci grup Baysun Denav Hisar, Duşanbe, Kafirnihan Irmağı ve Feyzabat doğrultusunda ilerler iken, ikinci grup Şirabat, Termiz, Kurgantepe, Kulyap ve Belcivan doğrultusunda ilerliyordu. Kakurin kumandasındaki Rus birlikleri 9 Haziran tarihinde yaklaşık dört aydan beri Baysun'u kuşatmakta olan Enver Paşa birliklerine karşı saldırıya geçti. Bu saldırılarda Enver Paşa birliklerinin sert direnişi ile karşılaşan Ruslar çekilmek zorunda kalsalar da, top gibi ağır silahlar ve süvari birlikleri sayesinde Enver Paşa birliklerinin Baysun civarındaki köylerden uzaklaşmalarını sağlamayı başardılar.³⁸⁴

³⁸² Hayit, **Basmacılar**, s.215.

³⁸³ Cemal Kutay, **Anavatan'da Son Beş Osmanlı Türkü**, İstanbul 1962, s.196.

³⁸⁴ Sonyel, **a.g.m.**, s.1196-1197

3.2.6. Enver Paşa'nın Ölümü

Ruslar, Enver Paşa'nın kaderini tayin edecek toplu saldırıya 1922 yılının 15 Haziran'ında başladılar. Bu hücumlar karşısında geri çekilmek zorunda kalan Enver Paşa, bu savaşta 200 askerini ve birçok savaş malzemesini kaybetti. 19 Hazirana kadar Enver Paşa kontrolündeki birçok yerleşim yeri Bolşeviklerin kontrolüne geçti. Haziran ayının sonlarına doğru iyi silahlanmış kızıl ordu Enver Paşa'nın birliklerini birçok çatışmada yenilgiye uğrattı.³⁸⁵

Bu savaştan sonra Ruslar sürekli Enver Paşa'yı takip etmeye Enver Paşa da Rus birliklerinin önünde geri çekilmeye başlamıştır. Bu arada Enver Paşa birlikleri arasında çözümlerin de başladığı görülmektedir. Örneğin Belcivan Lakayları Devletmen Beg'in idaresinden çıkıp kendi başlarına hareket etmeye ve bazı yerlere baskınlar yaparak uygunsuz hareketlerde bulunmaya başlamıştır. Bu itaatsiz grupları kontrol altına almak için gönderilen Hasan Bey Afganistan'a geçmekle mücadeleden çekilme yolunu seçmiştir. Kafirun karargâhına çekilmelerine rağmen Ruslar takiplerine devam etmişler buradan da 28 Haziran'da çıkmak zorunda kalarak Duşanbe şehrine çekilmişlerdir.³⁸⁶ Enver Paşa birlikleri asıl darbeyi Duşanbe'de yemiş ve 14 Temmuz'da Duşanbe şehrinin işgal edilişi ile Enver Paşa Afganistan yönünde çekilmeye başlayarak Belcivan civarında direniş hattı oluşturmaya çalıştı. Baysun'dan başlamak üzere Kafirun, Hisar, Kurgantepe ve Duşanbe sırayla Rusların eline geçmiş ve tüm bu yerler ve diğer köyler için Ruslar ile çetin mücadeleler yapılmıştır. Artık son direnme noktası Belcivan şehri olmuş ve ölüm kalım savaşı burada verilmiştir. Her iki taraf da hazırlıklara başlamış Taşkent ve Rusya'dan takviye yapan Ruslara karşılık Enver Paşa hem asker hem de teçhizat bakımından çok güç duruma düşmüştür. 20 Temmuz tarihinde bu şehir de tamamen işgal edilmiş Enver Paşa'nın yanındaki birlikler Devletmen Beg hariç kendi memleketlerini savunmak üzere ayrılmışlardır. Böylece Enver Paşa'nın birlikleri çok zayıflamıştır.

³⁸⁵ Kahraman Recepov, Buhara Respublikasında İstiklalçilik Hareketi: Enver Paşa Başlığında Alıp Barılgen Cenkler, **Buhara Mevcleri**, S.3, 2004, S.27.

³⁸⁶ Baysun, **a.g.e.**, s.115.

Belcuvan şehrinin 12 km kuzey doğusunda bulunan Abı Dere köyünde konuşlanan Enver Paşa'nın birliklerini fark eden Ruslar 4 Ağustos'ta hücumla geçmişlerdir.³⁸⁷

Enver Paşa'nın bu faaliyetleri Ankara tarafından da dikkatlice izlenmekte, Moskova Büyükelçiliği ve Tiflis Ataşe militerliği Paşa'nın icraatlarını düzenli bir şekilde Ankara'ya bildirmektedir.³⁸⁸

Enver Paşa bu tarihte Devletmen Beg'in karargâhı olan Çagan mevkiine gelmiş ve kurban bayramını birlikte geçirmek istemiştir. Belcuvan'dan 8 km uzaklıktaki bu mevkide Enver Paşa bayram tebriklerini kabul ettiği bir esna da 300 kişilik bir Rus birliğinin Abı Dere köyüne doğru geldiğini haber almıştır. Bu haberi alır almaz Enver Paşa diğer askerleri beklemeden 25 kişilik bir grup ile düşmanı karşılamaya gitmiştir. Karşılarındaki tepeyi aşınca üç bölüme ayrılmış olan Ruslara da karşı tepeye çıkmışlardır. Enver Paşa ilk saldırıda üçe ayrılmış olan bu birliklerden birini tarumar etmiş, yanında kalan beş kişi ile diğer gruba karşı kılıç ile hücum etmiştir. Fakat açılan makineli tüfek ateşi neticesinde isabet almış ve aldığı beş kurşun yarası ile yere yığılmıştır. Bu arada Devletmen Beg de yardıma yetişmiş fakat Enver Paşa'nın şehit olmasını engelleyememiştir. Yaşanan çatışmalarda Devletmen Beg de şehit düşmüştür.³⁸⁹

Enver Paşa'nın geri çekilmeye başlaması ile ona bağlı olan birliklerin yavaş yavaş Enver Paşa'dan kopmaya başladığı ve yaşanan mağlubiyetlerin her birliği kendi bölgesini koruma gibi bir düşünceye ittiği görülmektedir. Enver Paşa'nı şehit olma anı da bu dağılmanın bir sebebi gibi gözükmemektedir. Çünkü yaklaşık 300 kişilik Rus birliğine karşı 25 kişilik bir kuvvetle saldırmanın ölümcül bir hata olacağı Enver Paşa gibi yıllarca askerlik hizmetinde bulunmuş bir komutanın dikkatinden kaçmayacak kadar basit bir değerlendirmedir. Enver Paşa bittabi bu saldırı sonunda öleceğini bildiği halde bu saldırıyı gerçekleştirmiş ve neticede şehit olmuştur. Büyük umutlar ile başlattığı ve Türk - İslam dünyası açısından çok hayırlı bu işin istediği gibi gitmemesi ve sona yaklaşma duygusu onu böyle bir harekete itmiştir. Zirâ, birliklerinin dağılması, yerli unsurların tek bir çatı altında toplanmamak için direnç

³⁸⁷ Recepov, **Cenkler...**, s.94-110.

³⁸⁸ Erer, **a.g.e.**, s.132.

³⁸⁹ Yaver Suphi Bey, **a.g.e.**, s.237

göstermesi ve Rusların amansız takibinin Enver Paşa'nın ruh dünyasını inkırazla uğrattığı ve bu ruh hali ile düşmana bir bakıma intihar saldırısı düzenlemesi kuvvetle muhtemeldir.

Sonuçta Turan rüyasına ulaşamadan şehit olan Enver Paşa 5 Eylül 1922 tarihinde kendisine büyük bir sadakatle bağlı Devletmend Bek ile birlikte toprağa verilmiştir. 30.000 Türkistanlının katılımıyla namazı kılınmış olan Enver Paşa'nın peşinden bölge halkı matemlere bürünmüş,³⁹⁰ hakkında şiirler yazılmıştır:

Osman Hoca'nın Enver Paşa'ya Mersiyesi:

Sabık Cumhurbaşkanı Osman Hoca'nın;

Türk Bala'sı Uruslardan çok sıkıldı,

Er kırıldı, kız ezildi, yurt yıkıldı.

Hamiyetli Enver Paşa onu kurtarmak,

Gelip azad etmek için şehit oldu,

İntikam!..Al intikam!..

Vatan için bizimkiler can vereler,

Millet için düşmandan öç alalar,

Bugün Cengiz evlatları at oynatıp,

Belde kılıç, omuzlarda beşli taşırlar.

İntikam!..Al intikam!..

Türkistan'dan Urusları haydap koyup,

Sahipkıran Timur Bey'i şad edeler,

Balalarla mektep açıp, talim verip,

³⁹⁰ Kandemir, **a.g.m.**, s.143.

Uluğ Bey'in tarihini yad edeler,

İntikam!..Al intikam!..

Türklük kanı damarlarda bugün kaynar

Erte çıkıp Türkistan'da bayrak açar.

Bütün dünya sözümüze kulak salar,

Her bir devlet gelip bizden elçi sorar,

İntikam!..Al intikam!..

O gün demek Türk balası rahat durur,

Parça millet necat tapıp yüzü güler,

Türk balası kurtulmazsa hiç oturmaz,

Yeryüzü de tanılmazsa Urus durmaz

İntikam!..Al intikam!..³⁹¹

diye ağıt yaktığı Enver Paşa'nın ölümü ile Türkistan mücadelesi sanıldığı gibi bitmemiş, Türkistan'ın kurtuluşunda bir meşale görevi üstlenmiştir.³⁹²

Şekip Arslan Enver Paşa'nın ölümünün Doğu milletleri arasında büyük bir şok yarattığını, hiç kimsenin Paşa'nın ölümüne inanmak istemediğini ifade ettikten sonra Beyrut eski valisi Azmi Bey'in şu cümlelerini nakleder;

“Ya bu sefer büyük bir olay atlattı ya da öldü. Fakat onun, milletin kurtulması yolunda, şehit olması en şerefli ölümdür.”³⁹³

Enver Paşa'nın ölümünün ardından Selim Sami Kuşçubaşı Afganistan'ın başkenti Kabil'de toplanan bir Basmacı kongresinde başkan seçilmiş,³⁹⁴ mücadele kaldığı yerden devam etmiştir.

³⁹¹ Erer, a.g.e., s.144.

³⁹² Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.284.

³⁹³ Arslan, a.g.e., s.393.

SONUÇ

Abdurrauf Fıtrat, Türkistan coğrafyasında yetişmiş ve 20. yüzyılın başında etkili olan Cedit hareketinin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan Yaş Buharalılar oluşumunun ileri gelen şahsiyetlerinden birisidir. Fıtrat, daha gençlik yıllarında üniversite eğitimini İstanbul'da gerçekleştirmiş ve bu sırada önemli fikir hareketlerini yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Fıtrat'ın reformcu kişiliğinin temelleri de yine İstanbul'da ortaya çıkmış ve burada yazdığı kitaplar daha kendisi memleketine dönmeden Buhara'nın fikir hayatında bir inkılap etkisi yapmıştır. Böylece devrinin siyasi hareketlerinde onun fikirleri belirleyici olmaya başlamıştır.

Fıtrat ve Yaş Buharalı aydınlar, özellikle Buhara'yı yeniden eski güzel günlerine kavuşturma yolunda ellerinden gelen bütün çabayı sarf etmişlerdir. Bunu yaparken ilim, eğitim ve basın Yaş Buharalılar için en faydalı araç olmuştur. Fikirlerini bu yolla yaymaya çalışmışlar ve yeni bir neslin yetişmesinde önemli rol oynamışlardır. Fakat Sovyet egemenliği onların hayalleri önüne aşılmaz bir duvar gibi çıkmıştır. Yaş Buharalılar, siyasi hayatta sürdürdükleri mücadelelerinde bağımsızlık fikrine sahip olsalar da mecbur kalınmış olunması ve kaderin bir cilvesi olarak Bolşeviklerle iş birliği yapmak zorunda kalmışlardır. Sonunda Türkistan'ın geleceğine kendini adanmış bu nesil Rus Bolşevikleri tarafından acımasızca yok edilmiştir.

Fıtrat, Yaş Buharalılar hareketi içerisinde fikri kişiliği, ilmi çalışmaları ile ayrı bir yer tutar. Fıtrat, satranç tarihinden, Özbek dilinin gramerine, siyasi makalelerden, piyeslere, Özbek Musiki tarihinden, toprak meselelerine kadar hemen her konuda eser vermiştir. Hatta bu özelliğinden dolayı günümüz Özbek araştırmacıları tarafından devrinin Ali Şir Nevai'si olarak adlandırılmıştır.

Fıtrat, Türkistan aydınlarının o dönem içinde bulundukları durumu anlaşılması için en iyi örneklerden birisidir. O Bolşeviklerle işbirliğinin netice vermeyeceğini 1918'li yıllarda anlamış, fakat başka çıkış yolu bulamadığı için de

³⁹⁴ Michel Rywkin, **a.g.e**, s.61.

onlarla ilişkilerini bozmadan faaliyetlerini ve halkın şuurlandırılması çalışmalarını elinden geldiğince sürdürmeye çalışmıştır. Diğer bazı Cedit liderlerinin yaptığı gibi boşeviklerle anlaşarak iktidarda kalma yoluna gitmemiştir.

Buhara Hanlığı 1868 yılından itibaren Rusya hegemonyasına girdiğinden dolayı, başa geçen Abdulahat ve Âlim Han dönemlerinde Ruslar ile sıkı ilişkiler kurulmuştur. Buhara içinde de Ceditçilik fikri ortaya çıkmış, fakat siyasi ve kültürel yapısı dolayısıyla ilmi sahada ortaya çıkan bu fikir hareketi Türkistan'ın diğer bölgelerine nazaran Buhara'da daha önce siyasi bir nitelik kazanmıştır. Medreselerin ve din eğitiminin ağırlığının hissedildiği Buhara, Ceditçi-Kadimci mücadelesinin daha sert yaşandığı bir bölge olmuştur. Ceditçiliğin çıkış noktası olan Türkistan toplumunun geri kalmışlığına çare arama çalışmaları Buhara'da siyasi ve idari bir muhatap bulmuş, Ceditçiler gerilemede sorumlu gördükleri siyasal anlayışı ortadan kaldırmaya ya da ıslah etmeye girişmişlerdir.

1917 yılında Rusya'da meydana gelen devrim, Buhara'da Y.B. adı altında örgütlenen Ceditçilerin isteklerini yüksek perdeden dillendirmeleri için cesaret vermiştir. Aldığı eğitim dolayısıyla fikri anlamda Ceditçiler ile anlaşabilecek pozisyonda olan Âlim Han, çevresinin ve kökleşmiş anlayışların etkisi ile Ceditçilere düşman olmuş, bu durum Bolşevikler ile işbirliğine giden Y.B. aydınların birinci hedefi olmasına sebep olmuştur. Âlim Han'ı iktidardan devirmek için Bolşevikler ile işbirliğine giden Y.B. girişimleri Buhara Hanlığı'nın Mart 1918 yılında bağımsızlığa kavuşmasına sebep olmuştur.

Y.B. Bolşevikler ile işbirliği yapıp Buhara'ya saldırımları yüzünden Âlim Han bu grupları yok etmeye çalışmıştır. Bolşeviklerin iktidarlarını sağlamlaştırmalarından sonra Y.B. ile işbirliği yaparak 29 Ağustos 1920 yılında Buhara'ya saldırması, Âlim Han'ın 2 Eylül'de Buhara'yı terk etmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece Kazan'ın işgali ile başlayan Rusların Türkistan'ı i şgal siyasetinin son halkası tamamlanmış oldu. Âlim Han dört gün boyunca Buhara'yı halkıyla beraber Ruslara karşı savunmuştur. Ruslar Türkistan'a medeniyet götürdüklerini iddia ederek, Türkistan halklarının ve Buhara'nın kendi istekleri ile Rusya'ya katıldığı iddiasını uydurmuşlar, işgallerini haklı göstermeye çalışmışlardır.

Buhara'nın dört gün boyunca kanlarının son damlasına kadar direnmeleri, içeriden Ruslara yardım eden herhangi bir unsurun bulunmaması ve şehrin dışarıdan yapılan saldırılar neticesinde düşmesi, Rusların bu iddialarını çürütmektedir. Y.B. Ruslara yardım etmesi Buhara'nın Ruslar tarafından işgaline olumlu bakmalarından dolayı değil, mevcut şartların gereğindendir. Çünkü Y.B. Âlim Han'ı ülkenin gelişmesinin önündeki engel olarak görmüşler, Rusların yardımı ile amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Fakat Ruslar bu durumdan yararlanarak Y.B. Ceditçileri kullanmak suretiyle amaçlarına ulaşmışlardır. Yaptıkları hatanın farkına varan Ceditçilerin bir kısmı Rus karşıtı İstiklalcilik hareketine katılmış, bir kısmı da milliyetçi ve anti devrimci bahanesiyle Ruslar tarafından idam edilmişlerdir.

Âlim Han Buhara'yı terk ettikten sonra ülkenin dağlık olan doğu kısmına çekilmiş ve altı ay boyunca burada Bolşeviklere karşı mücadele etmiştir. Cephanesinin tükenmesi üzerine yardım almak amacıyla Afganistan'a gitmiş, fakat Rusların baskısı ile burada adı konmamış bir tutsaklık ve sürgün hayatı yaşamak zorunda kalarak bir daha ülkesine dönememiştir. Afganistan'da kaldığı süre içerisinde Buhara'da Ruslara karşı yürütülen İstiklalcilik hareketini yönetmeye ve desteklemeye çalışmıştır. Doğu Buhara'da kendisi adına savaşan İbrahim Beg Lakay'a cephanetemin ederek Bolşevik karşıtı hareketi canlı tutmaya çalışmıştır. Bu dönemde Türkistan'a gelen Enver Paşa ile temas kurarak onun yürüttüğü mücadeleyi de desteklemiştir.

Bolşevikler ve onlara ile işbirliği yapan Y.B., Âlim Han'ın Buhara'yı terk etmesinden sonra BHC kurmuşlardır. Doğal olarak yeni hükümet ve Bolşevikler Âlim Han'ı karalama kampanyası başlatmışlardır. Y.B. Âlim Han'a muhalif oldukları için onun hakkında olumsuz değerlendirmelerin yer aldığı yazılar yazmışlardır. Onun dönemi ile ilgili yapılacak çalışmalarda, Abdulrauf Fıtrat, Sadrettin Ayni, Feyzullah Hoca gibi dönemin aydınlarının eserleri temel kaynak olarak kullanılmak zorundadır. Bu aydınlar da Âlim Han'a muhalif oldukları için Âlim Han ve dönemi hakkında olumsuz değerlendirmeler yapmışlardır. Aksi halde bu eserlerin Bolşeviklerin tutumlarından dolayı günümüze kadar ulaşması mümkün olamazdı. Bununla birlikte Buhara dışındaki aydınlar da Âlim Han'a olumsuz tutum takınmışlardır. Âlim Han'ın Çarlık dönemini övmesi ve bağımsız olarak tahtta

bulunduğu sıralarda Buhara dışındaki İstiklalcilik hareketine yeteri desteği vermemesi, milliyetçi çevrelerin tepkisine sebep olmuştur. Bir bakıma Âlim Han, ne Musa'ya ne de İsa'ya yaranabilmiştir.

Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Sovyet yönetimi tarafından yıkılması ile dağılma sürecine giren YB, Buhara Hanlığını ortadan kaldırmanın büyük bir hata olduğunu geç de olsa anlamışlardır. Osman Hoca gibi bazı YB, bu süreçten sonra Ruslar'a karşı başlatılan İstiklalcilik (Basmacılık) Hareketine katılmışlardır. Artık tek çarenin Ruslar'ı Buhara'dan atmak olduğuna inanan Osman Hoca ve beraberindekiler, Enver Paşa'nın da Buhara'ya gelmesi ile Ruslar'a karşı Enver Paşa ile birlikte mücadele etmeye başlamışlardır.

Enver Paşa idaresindeki İstiklalciler, Rus ordularına karşı önemli başarılar elde etse de bu durum fazla uzun sürmemiştir. İstiklalcilik hareketi içindeki beylerin şahsi hırsları ve sadece bölgelerini koruma arzusu bu hareketin gittikçe zayıflamasına neden olmuştu. Bu sıkıntıların üstüne Rus ordularının da Enver Paşa'ya karşı topyekün saldırması Enver Paşa idaresindeki İstiklalcilik hareketine büyük bir darbe vurmuştur. 1922 yılının Ağustos ayında Rus Orduları öncü kuvvetlerinin düzenlediği baskına karşı koyamayan Enver Paşa, bu çatışmada çarpışa çarpışa şehit düşmüştür.

Enver Paşa'nın ölümünün ardından Selim Sami Kuşçubaşı, düzenlenen Basmacı kongresinde başkan seçilmiş ve İstiklalcilik mücadelesi kaldığı yerden devam etmiştir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

Özbekistan Reipublikası Milli Devlet Arşivi, Fond I, Yığma Cild 27, İş 676 (1882-1916)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, nr. 30.18.1.1/2.38.18.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, nr.30.10.0.0/247.671.11.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, nr.30.10.0.0/258.735.3.

B. SÜRELİ YAYINLAR

GAZETE ve DERGİLER

Ayna Dergisi (Semerkand) 1913

Belleten

Buhara Ahbarı Gazetesi (Buhara) 1920

Buhara Hakikatı

Buhara Mevcleri

Buhara-i Şerif Gazetesi (Buhara) 1912

Central Asian Survey

Cihan Edebiyatı

Fen ve Turmuş

Journal of Contemporary History

Milli Eğitim ve Kültür

Milli Türkistan

Özbek Dili ve Edebiyatı

Özbekistan Tarihi

Rusta Gazetesi

Saadet

San'at

S.Ü Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Sıratü-l Müstakim

Soviet Studies

Şark Yıldızı

Şark Siyaseti

Tefekkür

The Russian Review

Tearif-i Müslimin

Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi

Türk Kültürü

Türk Yurdu

Töre

Yaş Türkistan

Yaşlık

Yaşlık Pirusını

C. ARAŞTIRMA-İNCELEME ESERLER

ADEEB, Khalid: **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, University of California Press, 1998.

AKSU, Kenan: **İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa**, İstanbul, Çatı Yayınları, 2007.

ALİMOV, D.A: **Özbekistan Tarihi (1917-1919)**, Taşkent, Şark Neşriyatı, 2006.

ALLWORTH, Edward: **Central Asia: 130 Years of Russian Dominance in Historical Overview**, Duke University Press, Durham and, London 1994.

ANDİCAN, Ahat: **Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

AVCI, Yusuf: **Abdurrauf Fıtrat ve Eserleri**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

AYDEMİR, Şevket Süreyya: **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, C. III - IV. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998

AYNİ, Sadrettin: **Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller**, SSSC Halklarının Merkezi Neşriyatı, Moskova 1926.

AYNİ, Sadrettin: **Tarihi İnkılabı-ı Fikri der Buhara (Ba Mukaddime-i ez Kemaliddin Sadrettinzade Ayni)**, İntişarat-ı Seda ve Sima-i Cemhuri-i İslami-i İran, Tahran H.1381.

BADEMÇİ, Ali: **Korbaşlar: 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa**, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975.

BALTABAYEV, Hamidulla: **Abdurauf Fıtrat (Tenlengen Eserler I, II, III Ciltler)**, ÖRŞHHC Taşkent Maneviyatı Yay., Taşkent 2000- 2003.

BAYSUN, Abdullah Recep: **Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa**, Haz., Erol Cihangir, TKV Yayınları, İstanbul 2000.

BECKER, Seymour: **Russia's Central Asian Empire 1885-1917**, Russian Colonial Expansion to 1917, Manasell Publishing Limited, London and New York 1987, p.236 (235-256).

BECKER, Seymour: **Russia's Protectorates In Central Asia (Bukhara And Khiva 1865-1924)**, Routledge Curzon, Newyork 2004.

BEDİRİ, Abdullah: **Yaş Buharaliler: Biçare Halk Dehkanları İçün Yahşi mi, Yaman mi?**, Yaş Buharaliler Moskow Komitesi Yayınları, Moskova 1919.

BEDİRİ, Abdullah: **Yaş Buharaliler Kimler**, Yaş Buharalilerin Moskov Kemiteti Yayınları, Moskova 1919.

BELCUVANİ, Muhammed Ali: **Tarih-i Nefe-i**, Yay. Haz. F.R Ergeşev- R.E Halikova, Akedemiya Neşriyatı, Taşkent 2001.

BOCLURKİW, Bohdan R.: **Sovyetler Birliğinde Kurumsallaştırılmış Din ve Milliyet İlişkileri**, Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar, Editör S. Enders Wimbush Çev., Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları,

CASTAGNE, Joseph: **Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi (Ekim 1917- Ekim 1924) : “Basmacılar”**, Çev. Reşat Uzmen, Orkun Yayınları, İstanbul 1980.

CORAYEV, M.: **Ozbekistanning Yangı Tarihi II**, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000.

DEVLET, Nadir, **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTK.Yayınları, Ankara 1999.

DEVLET, Nadir, **Orta Asya**, DGBİT, Ek Cilt, red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1993.

ERER, Tekin, **Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı**, Mayataş Yayınları, İstanbul 1977.

ERŞAHİN, Seyfettin: **Abdurrauf Fitrat: Buhara'da Ceditçilik Eğitim Reformu, (Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

ERŞAHİN, Seyfettin: **Türkistan'da İslam ve Müslümanlar**, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

FERİDOF, Y.: **Orta Asya Milli İnkılâbı Hareket Tarihi**, Özbekistan Devlet Neşriyatı, Taşkent 1925.

FİTRAT, Abdurrauf: **Emîr Âlim Hanning Hukumranlık Devri**, Yay. haz. H. Marifet, Özbekistan Yazuvçular Uyuşması (Minhac) Hayriye Neşriyatı, Taşkent 1992.

HAYİT, Baymirza: **Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi 1917- 1934**, TDV Yayınları, Ankara 1997.

HAYİT, Baymirza: **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, TDAV Yayınları, İstanbul 1987.

HAYİT, Baymirza: **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1995.

HAYTA, Necdet - Uğur Ünal: **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri**, Gazi Kitapevi, Ankara 2003.

HATUNOĞLU, Nurettin: **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

HOCAYEV, Feyzullah: **Buhara İnkılabının Tarihige Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengi Mulahazalar**, Yay. Haz. ,D. A Alimova, Fen Neşriyatı, Taşkent 1997.

İNAN Ari: **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.

KABİLİ, Muhammed Ekber Âşık: **Tarih-i Hüznî'l Mîl-i Buhara**, W.U.F.A Yayınları, , Peşaver 1992.

KARABEKİR Kazım: **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

KARAL, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi Cilt VII**, TTK Yayınları, Ankara 1995.

KARAL, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi, C. IX**, TTK Yayınları, Ankara 1996.

KARAKOÇ, Ercan: **Atatürk'ün Dış Türkler Politikası**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002.

KASIMOV, Begali: **Milli Uyanış**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

KOMATSU, Hisao: **Buhara ve Kazan**, IX Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım, TTK Yayınları, Ankara 1988.

Hisao Komatsu: **20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri**, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 1993.

KURAT, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK Yayınları, Ankara 1993.

KUTAY, Cemal: **Enver Paşa Lenin'e Karşı**, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul 1955.

KUTAY, Cemal: **Anavatan'da Son Beş Osmanlı Türkü**, İstanbul 1962.

MARDİN, Şerif: **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

NAİMOV, Nusretullah: **Emîrning Zürriyeti**, Buhara Neşriyatı, 1995.

NURULİN, R.A.: **Feyzulla Hocayev ve Vatan Tarihining Bazı Meseleleri: Feyzulla Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengi Mulahazalar**, Fan Neşriyatı, Taşkent 1997.

RECEPOV, Kahraman: **Buharaga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikatı 1920-1924**, Taşkent Manevyatı Yayınları, Taşkent 2002.

SARAY, Mehmet: **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Nesil Yayınları, İstanbul 1993.

SARAY, Mehmet: **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Yayınları, İstanbul 1993.

SEYİT Âlim Han: **Buhara Halkının Hasreti Tarihi**, Yay. Hazırlayan, Abdussadık İrisov, Fen Neşriyatı Yayınları, Taşkent 1991.

SIDIKOV, H.: **Özbekistanın Yengi Tarihi: Türkistan Çar Rusiyesi Mustemlekeçiliği Devride**, Cilt I, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000.

TOGAN, Z.Velidi: **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.

TOGAN, Zeki Velidi: **Hatıralar**, TDV Yayınları, Ankara 1999.

TOGAN, Zeki Velidi: **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, II. Baskı, Hazırlayan, Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul 1977.

ÜLKÜ, İrfan: **KGB Arşivlerinde Enver Paşa**, Kamer Yayınları, İstanbul 1996.

YAMAUCHİ, Masayuki: **Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.

YENGİN, Naci: **Anayurt'tan Anadolu'ya Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa**, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2010,

ZENKOVSKY, Serge A.: **Pan Turkism and İslam İn Russia**, Harvard University Press 1967.

D. MAKALELER

ABDULLAYEV, Mesud: ‘‘Atamın Kabri Kayerde ?’’, **Yaşlık** S.10, Taşkent 1991, s.35.

AÇIK, Fatma: Özbekistan’da ‘‘1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti’’ **Türk Yurdu**, 2005 Cilt 25, S. 214, s.2.

AKYOL, Taha: ‘‘Cedidçilik’’, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, 1993, C.7, s.211-213.

AKYOL, Taha: ‘‘Esir Milletler ve Bağımsızlık Çağı’’, **Milli Eğitim ve Kültür** (Esir Türkler Özel Sayısı), Sayı 7,Yıl 2, Haziran-Ağustos, 1980, s. 25-53.

ALİMOVA, D.A.: ‘‘Mustekıllık Yıllarında Tarih Fennı’’, **Özbekistan Tarihi**, S. 4, 2001. s.38.

BALDAUF, Ingeborg Baldauf: ‘‘Jadidism in Central Asia Within Reformism and Modernism in the Muslim World’’, *Die Welt des İslam*, **New Ser.**, Vol.41, Issue 1. (Mar., 201), p. (72-88). Erişim: <http://www.jstor.org>, 2 .3. 2007.

BALTABAYEV, Hamidulla: ‘‘Namalum Fıtrat’’, **Yaşlık**, S.5, Taşkent 1990, s.67-71.

BOLAY, Süleyman Hayri: ‘‘Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Düşünce Tarihi’’, **Türkler Ansiklopedisi**, XIV. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.519.

CAFEROĞLU, Ahmet: ‘‘Sovyetler Birliğinde Türkoloji Çalışmaları’’, **Belgeler İle Türk Tarihi Dergisi**, S. 23, 1987, s.15.

CEBECİ, Ahmet: ‘‘Türkistan’da Basmacılık ‘‘Milli Kurtuluş Hareketi II’’’’, **Töre**, s.38.

DELİORMAN, Altan: ‘‘İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi’’, **Türk Kültürü**, S. 69, Yıl VI, Temmuz 1968 s. 53-57.

DEVLET, Nadir: ‘‘Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü’’ **X. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, TTK. Yayınları, Ankara 1991. s.815.

ERASLAN, Cezmi: ‘‘Abdürraûf Fıtrat’’, **TDVİA.**, C.13, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.,1996, s.48-49.

ERCİLASUN, Ahmet B.: “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, **Türk Kültürü**, Sayı 337-338, Mayıs Haziran 1991. s., 332-335.

ERŞAHİN, Seyfettin: Fıtrat’ın Türkistan İçin II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine, **Bilig**, Güz/2008, S.47, s.21-44.

FRASER, Glenda: “Âlim Khan and the Fall of the Bokharan Emîrate in 1920”, **CAS**, Vol 7, No 4, 1988, s. 47-61.

HASANOV, Merat -Vilariy Germanov: “Emîr Alim Han Faciası”, **Fen ve Turmuş**, S. 3, 1991, s. 18-21.

HATUNOĞLU, Nurettin: “Buhara Hanlığının Son Emîri Alim Han’ın Vasiyeti ve Hazinesi”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, S. 254, Şubat 2008, s. 47-53.

HIDIRALİYEV, Darhan: “Türkistan’da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 2, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, İzmir 1997, s.79-89.

HOCA, Muhammed: “İsmailbek Hazretleri İle Sohbet”, **Ayna Dergisi**, S.149, 1914, s.1162- 1164.

KARA, Halim: Reclaiming National Literary Heritage: the Rehabilitation of Fıtrat and Abdulhamit Sulaymon Cholpan in Uzbekistan, **Europe- Asia Studies**, Vol. 54, No.1, 2002, s. 123-142.

KASIMOV, Begali: ” Fıtrat” **San’at**, S.12, Taşkent 1991, s.10-13.

KASIMOV, Begali: “Abdurrauf Fıtrat Halk Ferzendi”, **Saadet** S.7, Taşkent 1989, s.14-15.

KASIMOV, Begali: “Fıtrat Marifet Perver”, “**Saadet**”, Taşkent 1989, S.9, s.13-17

KASIMOV, Begali: “Fıtrat”, **Şark Yulduzi**, No. 10, Taşkent 1992, s.171.

KASIMOV, Begali: “Fıtrat Hakkıda Kayıtlar”, **Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı**, S.23, Taşkent 1992, s.13-15.

KAYUMOV, M.: “XX Asr Başıda Hive Hanlığında Islahatçılık Hereketlerinin Başlanışı (Vezir Sait İslam Hoca Faaliyeti Misalıda)”, **Özbekistan Tarihi**, 3. San, s.53-59.

KERİMOV, Erik: “Fıtrat’ın Hayatı ve İcadı Hakıda”, **Özbek Tili ve Edebiyatı**, S.3, Taşkent 1990, s.26-30.

KERİMOV, Erik: “Çolpan ve Fıtrat Adebî Mirasım. Örgeniş Boyınca Tüzilgen Komissiya Hülâsaları”, **Özbek Dili ve Edebiyatı**, S.2, Taşkent 1988, s.26-33.

KOÇAOĞLU Timur: Türkistan’da Türk Subayları 1914-1923, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.10, 1987, s.43.

KOÇAR, Çağatay: “Türkistan’da Ceditçilik Hareketinin Başlaması”, **Türk Kültürü**, S. 269, Yıl XXIV, Eylül 1985, s. 20-27.

KOMATSU, Hisao: “ Fıtrat’ın Münazarası Üzerine Notlar”, **AÜDTCF Doğu Dilleri ve Edebiyatları Dergisi**, C.2, S.4, Ankara 1981

KÜZÜTÜVÇİ, H.B.: ” Niçun Ceditçiligtan Korkmaktalar”, **Milli Türkistan**, San 94A, Yıl 10 Ocak- Şubat 1963, s.28-30.

MENEMENCİOĞLU, Nermin: “Enver Pasha in Turkhistan 1918-1922”, **X Türk Tarih Kongresi** (Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler), C.IV, TTK Yayınları, Ankara 1993, s.1519-1529.

ÖKTEM, A. Naim: Osman Kocaoğlu’nun Ardından, **Milli Türkistan**, 1968, S.125, s.18.

RAŞİDOV, U.: “Enver Paşşa Şahsı ve Siyasi Biyografyasıga Dair, **Ozbekistan Tarihi**, 4. San, Taşkent 2004.s. 35-46.

RECEPOV, Kahraman: “Türkistan Mentikesıdeki İstiklalçilik Hereketı Tarihining Devrleştırış Muammalaları (1918- 1935)” , **Ozbekistan Tarihi**, San 1-2, 2000, s. 80-87

SARAY, Mehmet: Milli Mücadele yıllarında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye Yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Reform Movements and Revolutions in Türkistan) ‘ Haz. Timur Kocaoğlu, **SOTA** Haarlem (Hollanda) 2001, s.339-346.

SONYEL, Salahi R.: “Enver Paşa ve Orta Asya’da Baş Gösteren Basmacı Akımı”, **Belleten Dergisi**, S. 211, C.IV, Aralık 1990, TTK Yayınları, 1991, s.1179-1208.

SUNG, Kim Dae: “Şubat İhtilalinden Sonra Türkistan’ın Siyasi Durumu”, **AÜDTCF Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Dergisi**, Cilt5, Sayı 2, 1993, s. 136-152.

ŞERAFİDDİNOV, Azad: “Abdurrauf Fıtrat”, **Yaşlık**, S 5, Ağustos 1990, s.63.

TAHİROV, Tahir: “Buhara Bombardıman Kılıngende”, **Yaşlık Pirusını**, No 7, 1989, s 54-55.

TAYMAS, A. Battal: “Türk Dünyasında Usul-i Cedit Hareketi, **Türk Kültürü**, S. 18, Yıl II, Nisan 1964 s. 119-125.

YARKIN, İbrahim: “Buhara Hanlığı’nın Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu”, **Türk Kültürü**, Yıl VII, S. 76, Şubat 1969, s. 41-47.

YARKIN, İbrahim: “Hive Hanlığı’nın Ortadan Harezmi Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliği’ne İlhakı”, **Türk Kültürü**, S. 99, Yıl IX, Ocak 1971, s. 53-61

YARKIN, İbrahim: “Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Basmacılık Hareketi Hakkında”, **Türk Kültürü**, S. 23, Eylül 1964, s. 67-42.

YARKIN, İbrahim: “Türkistan Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış”, **Türk Kültürü**, S. 18, Yıl II Nisan 1964, s. 137- 145.

YARKIN, İbrahim: “Türkistan’da Rusya’nın Sömürme Siyaseti”, **Türk Kültürü**, S. 69, Temmuz 1968, s. 68-71.

YARKIN, İbrahim: “Türkistan’ın Ceditçilik Devri Rehberlerinden, Edip ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behdudi (1874-1919)”, **Türk Kültürü**, S. 90, Yıl VIII, Nisan 1970, s. 50-54.

YILMAZ, Mehmet - Ferudun Ata: “Buhara Halk Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor” **SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.15. Yıl 2004, s. 205-225.

YOLDAŞEV, Nerzulla: “Emîr Alimhan Hezinesı Kerda” , **Fen ve Turmuş**, San 7,Yıl 1991, s.10-11.

ZİYAEVA, D.: “Tarih Enstitüsü Tedkikatçıları Tızımında Mustemleke ve Sovyet Devrı Tarihi Muammaları” **Özbekistan Tarihi**, S. 4, Yıl 2003, s.37.

E. TEZLER

ABDULHALİMOV, B.A.: “Buhara Islahat Layihası”, ÖRFA Abu Reyhan Biruni Şarkşınaslık Enstitütü, **(Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Taşkent 2005.

SOMUNCUOĞLU Bekir Tümen: “Abdurrauf Fıtrat” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara 2000.

F. İNTERNET ADRESLERİ

<http://www.turko-tatar.com>

<http://www.jstor.org>

<http://www.ismailgaspicali.org>

<http://www.escholarship.org>

<http://www.persee.fr>

<http://egitim.selcuk.edu.tr>

<http://www.obarsiv.com>.

<http://www.voanews.com>.

<http://www.turksam.org>